

ВИДАВНИЧІЙ ДІМ
ОСВІТА

А. А. Ворон
В. А. Солопенко

Українська МОВА

для загальноосвітніх
навчальних закладів
з навчанням
російською мовою

Language

9
клас

УДК 811.161.2(075.3)
В75

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 р. № 417)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Агафонова А. М., кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Єршова О. М., методист районного методичного кабінету відділу освіти Балаклійської районної державної адміністрації Харківської області;

Бондарець Л. О., вчитель НВК «ЗНЗ I–III ступенів № 9 — спеціалізована школа» Олександрійської міської ради.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

Основне правило

Словничок

Правило-підказка

Мовна задача

Запитання і завдання

Вправа для виконання вдома

Вправа з ключем

Ворон А. А.

В75 Українська мова для загальноосвіт. навч. закладів з навчанням рос. мовою: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2017. — 240 с.

ISBN 978-617-656-753-0.

УДК 811.161.2(075.3)

Усі права захищені. Жодна частина, елемент, ідея, композиційний підхід цього видання не можуть бути копіюваними чи відтвореними в будь-якій формі та будь-якими засобами — ні електронними, ні фотомеханічними, зокрема копіюванням, записом або комп'ютерним архівуванням, — без письмового дозволу видавця.

ISBN 978-617-656-753-0

© Ворон А. А., Солопенко В. А., 2017
© Видавничий дім «Освіта», 2017

ДОРОГІ ДРУЗІ!

У попередніх класах ви здобули базові знання з української мови, які необхідні для кожної людини: вивчили основні правила орфографії, ознайомилися з будовою словосполучення й речення, правилами вживання розділових знаків, вивчили частини мови, багато дізналися про словниковий склад мови, будову слова, способи творення слів тощо.

Основна мета вивчення мови — розвинути вміння спілкуватися, грамотно й чітко висловлювати власні думки, бути тактовним і цікавим співрозмовником.

Цей підручник стане вам добрим помічником і порадником: розповість про складне речення, його типи, будову, пунктуацію в ньому, навчить аналізувати текст.

Запитання або вправа-дослідження, вміщені на початку кожного параграфа, допоможуть пригадати вивчене раніше і краще засвоїти новий матеріал. Основні правила потрібно запам'ятовувати, а правила-підказки допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні теми. Мовні задачі для допитливих сприятимуть розвитку логічного мислення, а вправи з ключами дадуть змогу самостійно перевірити, чи правильно виконане завдання. Для небайдужих до власного мовлення — рубрики «Плекаймо слово» та «Корисна порада», які навчать уникати помилок у слововживанні та зорієнтують у різноманітних інформаційних джерелах.

Оскільки основне завдання в навчанні мови — це вміння спілкуватися, самостійно складати тексти, для розвитку цих компетенцій у підручнику є рубрика «Культура спілкування» та матеріали до уроків розвитку мовлення, вправи для складання діалогів, завдання для роботи в парах і групах. Із текстів рубрики «Ми діти твої, Україно!» ви дізнаєтеся про видатних діячів науки й мистецтва, а післятекстові завдання розвиватимуть ваші комунікативні й творчі можливості.

Контрольні запитання й завдання зорієнтують вас у тому, що ви повинні знати й уміти.

У розділі «Додаток» ви знайдете тлумачний та українсько-російський словники, зразки мовних розборів. Вони стануть у пригоді під час виконання завдань.

Бажаємо подолати всі труднощі на шляху до знань!

Автори

ВСТУП

Вітчизно, я слово зелене
Шукаю в рясному барвінку.
Ніхто цього слова за мене
Сказати не зможе довіку.

Це слово з весни молодії
Зозуля мені накувала.
Це слово шуміло водою
У ніч на Івана Купала.

Я грів його в тиші холодній,
Немов полохливу росину,
Я ніс його в теплій долоні,
Немов терпеливу сльозину.

Росина розтала і щезла,
Сльозина об землю розбилась,
І слово у пахощах безу,
У травах зелених згубилось.

Іду я в поля України,
До ньєнки спішу на розмову,
У травах благаю уклінно:
— Матусю, скажи мені слово!
— Вітчизно, верни мені слово!

Петро Перебийніс

I. Прочитайте текст. Поставте запитання до прочитаного.

У княжу добу паралельно функціонували дві мови, що суттєво між собою різнилися, — *жива розмовна* староукраїнська мова та створена на основі болгарського солунського діалекту *літературна мова*, яку ще називають *старослов'янською*, або *церковно-слов'янською мовою*. Живою розмовною мовою, що була представлена кількома діалектами, послуговувалася переважна більшість населення Київської Русі, а літературну використовували освічені верстви тогочасного суспільства.

Прийняття християнства справило позитивний вплив для розвитку культури загалом: засновано школи, створено бібліотеки, здійснено переклад як церковної, так і світської літератури, започатковано й оригінальне красне письменство. При цьому літературна мова зазнала значного впливу живої розмовної мови. Особливо відчутний цей вплив у «Слові о полку Ігоревім».

Навала татаро-монгольських орд на певний час затримала культурний розвиток України-Русі, але не перервала його.

За часів Великого Литовського князівства починається новий етап розвитку української мови, яка стає **державною**. До нас дійшло понад 500 томів документів, написаних літературною мовою того часу, у якій наявні елементи розмовної мови.

За козацької доби (XVI — початок XVIII ст.) бурхливого розвитку набувають наука, література, шкільництво, книгодрукування. Це підносить на найвищий щабель літературну

мову, продовжує свій розвиток і жива розмовна мова, якою творяться перлини українського фольклору.

Для доведення права на самостійне існування української мови кращі сили української інтелігенції прагнули перетворити «народорозмовну» мову на основний засіб спілкування всіх верств українського суспільства, на мову літературну. І це вдалося **Іванові Котляревському**. З виданням «*Енеїди*» всьому світу постали багатство і мелодійність, виразність і колоритність української мови, її здатність до чіткого і яскравого вираження думок не лише в розмові, а й на письмі. З 1798 року, коли вийшли у світ перші три частини цієї поеми, розпочинається новий етап розвитку української мови, літератури і культури. Іван Котляревський увійшов в історію як зачинатель нової української літератури та сучасної літературної мови. Принцип народності, що полягає у зверненні до тем із життя простого народу, використання живої народної мови найглибше реалізував **Тарас Шевченко**, якого називаємо основоположником нової української літератури та сучасної літературної мови.

Зухвале переслідування української культури, тотальна русифікація України в XIX — на початку XX ст. завдають великої шкоди, проте не зупиняють національного відродження. Українська мовознавча наука набуває небувалого розвитку.

У часи визвольних змагань (1917–1920 рр.) українська мова на певний час стає державною, відбувається процес українізації. У 30-х роках XX ст. розпочинається новий наступ на українство. Влада фізично знищує не тільки діячів науки й культури, а й селянство — основного носія української мови. Для цього застосовується політика розкуркулення селянства, організований штучний голодомор, проводяться репресії щодо інтелігенції.

Наприкінці 80-х років XX ст. знову починається національне піднесення. 1989 року Верховна Рада Української РСР ухвалила «Закон про мови», у якому українську мову визнано державною. Цей статус закріплено й у статті 10 Конституції України, ухваленій Верховною Радою України 28 червня 1996 року.

2

Розгляньте схему. Розкажіть про функції мови в житті суспільства. Наведіть власні приклади.

3

Прочитайте подані висловлювання видатних людей про мову. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови... (М. Рильський).
2. Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, сутність нашої свідомості (І. Огієнко).
3. З родинного гнізда, немов пташа, ти полетиш, де світу далечизна, та в рідній мові буде вся душа і вся твоя дорога, вся Вітчизна (Д. Павличко).
4. Велична, щедра і прекрасна мова, прозора й чиста, як гірська вода, — то України мова барвінкова, — така багата й вічно молода (О. Лупій).
5. Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється, ожива, як їх почує!.. (Т. Шевченко).
6. Мова — то цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги (В. Сухомлинський).

4

І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них — мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього впродовж віків, нерідко не можемо певною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами у всій красі, глибині і неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивищує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. Завжди і скрізь наш учитель — мова.

Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються у слові. Слово — найзіркіше око, наймогутніша сила. Через слово людина пізнає те, що недоступне було безпосередньому сприйманню.

За допомогою слова ми проникаємо в думи і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Також можемо звернутися до далеких нащадків і передати їм у слові найсокровенніше. Слово — найвірніший посланець із минулого в сьогоднішній день і з сьогоднішнього в майбутнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід. Це схованка мудрості й невмирущості народу (*І. Вихованець*).

II. Подискутуйте на тему «Для чого людині потрібна мова?».

5

Виразно прочитайте поезію Дмитра Луценка. Визначте тему й основну думку висловлювання.

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО

Ти частка тих, що вже давно померли,
Їх кров живуца, їх жага нетлінна,
Безсмертне і величне, як Говерла,
Багате і дзвінке, як Україна.

Закоханим — ти лагідне, як мати,
А недругам — як постріл із гармати.
Беру тебе, як скарб, в пісенній вроді.
З джерел, що не міліють у народі.

Д. Луценко

КОРИСНА ПОРАДА

Радимо прочитати книгу **Івана Вихованця «Розмовляймо українською»**. У цій книжці йдеться про культуру української мови, типові вади усного і писемного мовлення. У ста десятих мовознавчих етюдах подано поради стосовно вибору слів, морфологічних форм, синтаксичних конструкцій, словесного наголосу, стилістичних варіантів для найкращого висловлення думки.

6

Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

ЯЗЫК

Знаменитый баснописец древней Греции Эзоп был рабом философа Ксанфа. Однажды Ксанф пригласил гостей и приказал Эзопу приготовить самое лучшее. Эзоп купил языки и приготовил из них три блюда. Ксанф спросил, почему Эзоп подаёт только языки. Эзоп ответил: «Мне было велено купить самое лучшее. Что на свете лучше языка! При его помощи строятся города, развивается культура народов, мы изучаем науки, общаемся друг с другом».

В другой раз Ксанф распорядился, чтобы Эзоп приобрёл к обеду самое худшее. Эзоп опять пошёл покупать языки. Все удивились этому. Баснописец объяснил: «Ты велел мне найти самое худшее. А что на свете хуже языка? Посредством языка люди огорчают и разочаровывают друг друга. Язык может лгать, предавать и оскорблять» (З журналу).

*баснописец — байкар
общаться — спілкуватися
огорчать — засмучувати
оскорблять — принижувати*

*блюдо — страва
приобрести — придбати
предать — зраджувати*

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

ОДИН ОДНОГО, ОДНА ОДНУ, ОДНЕ ОДНОГО

Як перекласти українською мовою речення: *Прошло много лет, и они могли не узнать друг друга?* Дехто, не задумуючись, скаже: *Минуло багато років, і вони могли не впізнати один одного.* Такий переклад буде правильним, якщо мова йде про чоловіків. Якщо довго не бачилися жінки, то другу частину речення треба перекласти: *... і вони могли не впізнати одна одну.* А як же правильно сказати, коли мова йде про людей різних статей — чоловіка й жінку? У цьому випадку потрібно вжити слова в середньому роді й перекласти речення так: *Минуло багато років, і вони могли не впізнати одне одного.*

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

1. Пригадайте, які види мовленнєвої діяльності вам відомі.
2. Які види мовленнєвої діяльності належать до сприймання, а які — до творення?

У процесі читання розв'язують різноманітні комунікативні завдання. Завдяки цьому виду мовленнєвої діяльності можна здобувати знання, навчитися виконувати певну роботу, отримати естетичну насолоду.

Відповідно до комунікативних завдань реалізуються й різні види читання. Виділяють три види читання: **ознайомлювальне, вивчальне і вибіркове.**

7

- I. Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про види читання.

ВИДИ ЧИТАННЯ

Види читання	Мета читання	Характер читання
Ознайомлювальне	Кому адресовано текст? Який зміст кожного з розділів (абзаців) і тексту загалом?	Читання анотації, ознайомлення зі змістом видання, перегляд окремих фрагментів тексту, швидке перегортання сторінок
Вивчальне	Яка тема та основна думка тексту? Що у висловлюванні головне, а яка інформація є другорядною?	Повільне, вдумливе читання тексту чи його частин, глибоке проникнення у зміст висловлювання, максимально повне осягнення нової інформації
Вибіркове	Про що йдеться в тексті? Яка інформація є корисною? У яких частинах (розділах) тексту її вміщено?	Перегортання сторінок, читання заголовків, окремих фрагментів тексту, повільне читання потрібних частин з метою засвоєння потрібної інформації

- II. Поміркуйте, які види читання реалізуються в таких ситуаціях: а) ви шукаєте в енциклопедії «Українська мова» матеріал про узагальнювальні слова при однорідних членах речення; б) ви вибираєте в книгарні дитячий детектив для молодшої сестри; в) ви намагаєтесь дібрати літературу для написання роботи з біології на конкурс Малої академії наук «Дослідник».

І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо текст прочитано більше ніж за чотири з половиною хвилини, вам необхідно удосконалювати техніку читання.

«УКРАЇНСЬКА АБЕТКА» ГЕОРГІЯ НАРБУТА

«Пишний, рожевощокий, кремезний і вбраний по-українськи, то з усмішкою, то із строгою діловитістю, він полонив своєю мовою, дотепністю і знаннями, вражав начитаністю», — так згадував про Нарбута відомий дослідник давньої української архітектури Г. Лукомський.

Талант Нарбута був феноменальний. Він народився графіком, опанувавши техніку самотужки. Сама природа дала Георгієві Івановичу все необхідне, щоб стати графіком-віртуозом — міцні, чутливі руки, виняткову пам'ять (художник міг відтворити через роки раз побачений орнамент), рідкісну працездатність, спокійну вдачу і дисциплінованість.

Народився митець у 1886 році в селі Нарбутівка поблизу Глухова (тепер Сумської області). Батько належав до давнього дворянського роду і був людиною освіченою.

Бажання малювати пробудилося в Георгія з раннього дитинства. А ще хлопець вирізував із обгорткового паперу різні силуети і наклеював їх на картон. З десяти років Нарбут навчався у Глухівській гімназії. Уроків малювання в ній майже не було, проте були рукописні книги, написані старослов'янською мовою, які можна було читати й копіювати, журнали з мистецтва. Його полонили графічні твори І. Білібіна, який робив ілюстрації до казок. Нарбут захопився копіюванням шрифтів, вивченням історії України, гербами. Графічні вправи здобули визнання. У 1906–1917 рр., працюючи в Петербурзі, він щороку приїжджав в Україну. Одразу по прибутті до столиці він приніс свої твори Білібіну. Маститий художник дуже приязно поставився до юнака і навіть запропонував йому кімнату у власному помешканні.

«Українська абетка» Георгія Нарбута

Переїнявши від Білібіна технічні основи, Нарбут перевершив його у графічному вмінні й майстерності. Він першим в Україні і одним із перших в Росії поставив і вирішив завдання комплексного оформлення книги. Виконав оригінальні, позначені багатою творчою фантазією і тонким гумором обкладинки і малюнки до байок І. Крилова, казок Г.-К. Андерсена. Створив численні точні малюнки до багатьох видань з української історії.

Протягом 1917 року Г. Нарбут виконав 15 аркушів до «Української абетки», які можна назвати певним підсумком його попередніх пошуків. На основі шрифтів стародрукованих книг Нарбут створив новий український шрифт, який згодом назвали «нарбутівським». Білі та чорні силуети, чіткі лінії, штрихування — усі можливі засоби графічної техніки вигадливо і зі смаком поєднались у кожному з аркушів. Заголовні літери цілком своєрідні. Їх по дві: праворуч — гранично проста, з чіткими абрисами і струнками пропорціями, ліворуч — грайлива, пишна, сплетена з рослинних мотивів. У переважній більшості композицій домінують українські мотиви: козак, що вимахує шаблею; народний інструмент ліра; вітряки, хатинки, тини, пам'ятки народної архітектури, садиби. Окремі композиції («З», «Б», «Л», «В») побудовані як ліричні краєвиди, інші («С», «Н», «Ч») — примхливе поєднання різнорідних елементів: велетенський слон, підминаючи ногами сосни, крокує до скрині з самоваром і склянками, негр у циліндрі ріже ножицями нитки. Збереглися аркуші в чорно-білому варіанті і з подальшим тонуванням за допомогою акварелі. Обидва варіанти мають довершений вигляд.

У березні 1917 року Георгій Нарбут переїхав до Києва. На Георгіївському провулку в дерев'яному будинку митець винаймав кілька кімнат для своєї родини. Тут він жив і працював, створював ескізи перших українських грошей, що увійшли в обіг за Центральної Ради, військових мундирів, нової геральдики. У його помешканні розміщувалась Українська академія мистецтв, ректором якої він став у лютому 1919 року. Тут він захворів на тиф і помер у 1920 році (За О. Харченко).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Як характеризували сучасники Георгія Нарбута?
2. Чому талант митця можна назвати феноменальним?
3. Де і коли народився Георгій Нарбут?
4. Коли виявилось мистецьке обдаровання Георгія Нарбута?
5. Яку роль відігравав у житті молодого художника Іван Білібін?
6. Користуючись фотоілюстраціями на с. 11, розкажіть про «Українську абетку» Георгія Нарбута.
7. Чим уславив своє ім'я художник?

III. За самостійно складеним планом підготуйте стислий усний переказ тексту.

ОБМІН ВРАЖЕННЯМИ ПРО ТВІР МИСТЕЦТВА

9

I. **Попрацюйте в парах.** Розгляньте репродукцію картини Віктора Шкуринського «Лісове озеро», розіграйте діалог за особами.

— Я нещодавно побував на виставці Віктора Шкуринського, сучасного житомирського художника.

— Так, я бачив деякі з його полотен. Це не просто талановитий художник, справжній співець поліського краю, а ще — педагог від Бога, він навчив таємниць майстерності не одне покоління митців.

— Віктор Шкуринський уславив рідне Полісся. Улюблені мотиви художника — звивиста дорога, скелясті береги річки, жито.

— Яка картина митця тобі найбільше припала до душі?

— Усі полотна митця сповнені сонця, літньої зелені. Мені дуже подобаються лісові пейзажі Віктора Шкуринського, особливо картина «Лісове озеро».

— Чим же тебе зворушив цей твір?

— На картині зображено чудовий краєвид. Серед лісу — озеро, поросле лататтям. Верба спустила своє гілля у воду, журливо дивиться на своє відображення. Далі хочеться сказати словами поета Леоніда Глібова: «Край берега у затишку прив'язані човни». Уже вечоріє. Сонця не видно, але його відблиски добре помітні на стовбурах велетенських сосон.

— Мені теж подобається ця картина. Віктор Шкуринський дуже вдало передає надвечірню пору. Зелені кольори літа пом'якшені, трохи приглушені.

В. Шкуринський. Лісове озеро

II. **Розвиваємо емоції.** Доберіть репродукцію іншої картини українського художника, складіть діалог — обмін враженнями про цей твір мистецтва.

Іван Франко

Мова росте елементарно,
разом із душею народу.

ПОВТОРЕННЯ

та узагальнення вивченого

у 8 класі

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ДВОСКЛАДНЕ Й ОДНОСКЛАДНЕ ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

1. Що називається реченням? Які члени речення складають його граматичну основу?
2. Які речення називаються односкладними? Назвіть види односкладних речень.
3. Які речення називаються неповними? Чим односкладні речення відрізняються від неповних?
4. Пригадайте правило «Тире в неповному реченні».

10

Виразно прочитайте поезію Ганни Чубач. Поясніть уживання розділових знаків. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи речень. Зробіть повний синтаксичний розбір останнього речення.

ОСІНЬ І МИ

Крізь золотаву просинь
І крізь туман імлистий
Прийде селянка-осінь
Спочить у наше місто.
А ми, такі (не)вдячні,
Уперті до (не)стями,
Перепитаєм лячно:
— Ота, яка з дощами?
І (не)сказавши й слова,
Переборовши втому,
Вона вернеться знову
У поле, як додому.
І ми, такі (не)вдячні,
Уперті до (не)стями,
За нею (не)заплачем
Ні листям, ні піснями.

Г. Чубач

А. Швецова. Осінь

11

Вставляючи пропущені букви, спишіть спочатку двоскладні речення, а потім односкладні в такій послідовності: а) означено-особові; б) неозначено-особові; в) узагальнено-особові; г) безособові; ґ) називні.

1. Пахне ч..брецем, свіжою травою (А. Шиян). 2. Тиша, полуден..а спека. Тиша... Блакить... Сонце... Солоний віт..рець... Зітхання моря... (О. Донченко). 3. Хліб-сінь їж, а правду ріж. 4. Думка найшвидша у світі. 5. Голкою кр..ниці не викопа..ш (Нар. творчість).

6. Прислуха́юся до невгамовного жайвора і відчуваю гомін степу, його нескінченну пісню (О. Гончар). 7. Надворі вже добре в..чоріло (Марко Черемшина). 8. Ті далекі дні згадують і нині (Д. Павличко). 9. М..не не раз хвалили, бувало, і ганьбили (М. Стельмах).

12

Прочитайте словосполучення, визначте вид підрядного зв'язку. Розгляньте фотоілюстрації. Складіть невеликий твір «Осіньна подорож», використовуючи подані словосполучення.

Жовтогарячі барви, цікава подорож, шелест листя, кружляє в повітрі, злегка повіває, безхмарне небо, голоси птахів, руденька білочка.

13

Розв'яжіть мовну задачу.

Учні отримали завдання: записати прислів'я, яке є узагальнено-особовим реченням. Іван занотував у зошиті: «Брехнею весь світ пройдеш, та назад не повернешся». Олена пригадала прислів'я: «Правда і з дна моря виринає». Ярослав записав таке: «Брехні правду ніколи не здолати». Хто правильно виконав завдання?

14

I. Виразно прочитайте уривок із поезії Анатолія Бортняка. Назвіть неповні речення, визначте, які члени речення пропущені.

У добрість вірю. Птахом доліта...
 Хай здалеку, а мчить на допомогу.
 Я знаю: править світом доброта.
 В лелечу мудрість вірю довгоногу.
 В привітне слово. В добродійство злив.
 В трудівника, що осяває обрій.
 Не говоріть: «Він до роботи злий».
 Який він злий? Він до роботи добрий.

А. Бортняк

II. Поясніть значення фразеологізму *злий до роботи*.

15

Попрацюйте в парах. Спишіть речення, уникаючи повторів слів. Поставте, де потрібно, тире. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Пташці потрібна воля, а людині потрібен мир. 2 Не давай зайцеві доглядати моркву, а лисиці не давай доглядати курей. 3. У серпні серпи гріють, а вода у серпні студить. 4. Порожня бочка гучить, а повна бочка мовчить. 5. Пташка радіє весні, а дитя радіє матері. 6. Чужу біду на воді розведу, а своїй біді і кінця не знайду. 7. Вовка ноги годують, а мисливця ноги рятують. 8. Літо дає коріння, а осінь дає насіння (*Нар. творчість*).

1. Які члени речення називаються однорідними? Як поєднуються між собою однорідні члени речення? За яких умов означення бувають однорідними?
2. Сформулюйте правило «Кома при однорідних членах речення».
3. Яке слово називається узагальнювальним? Які розділові знаки вживаються при узагальнювальних словах?
4. Які слова граматично не поєднуються з членами речення?
5. Що таке звертання? Які звертання називаються поширеними?
6. Що таке вставні слова?
7. Які розділові знаки ставляться при звертаннях і вставних словах?

16

Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Земля дочекалась і рясту і сонця і цвіту. Душа немов калина росте і цвіте від тепла (*С. Пушик*). 2. Все зберегла уява моя ті ночі зоряні ті дні (*В. Сосюра*). 3. Між небом і морем між спокоєм і тривоною ідуть кораблі високою йдуть дорогою (*В. Олійник*). 4. Любіть травинку і тваринку і сонце завтрашнього дня вечірню в попелі жаринку шляхетну інохідь коня (*Л. Костенко*). 5. Горять міняться на очах сині зелені бузкові оранжеві й бурштинові легкі осяйні хма-

ринки (*В. Козаченко*). 6. Веселе сонце устало над морем всміхнулося все йому любо і небо і хмари і скелі і море. 7. Все найменший шерхіт луск гіллячки шум пташиного крила цокіт копит відлунювало тут чисто і повноголосо (*О. Гончар*).

17 **Попрацюйте в парах.** Відредагуйте та запишіть речення. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Добро і зло зійшлося у двобої. 2. Учні поважають і допомагають батькам у праці. 3. На узгір'ї цвітуть червоні маки і волошки. 4. У магазині продають канцелярські товари, олівці, зошити, ручки. 5. Я не тільки люблю читати детективні історії, але й твори про героїчне минуле. 6. На городі влітку ростуть різні овочі: картопля, морква, буряки, квасоля, горох, гарбузи. 7. Догоряло вогнище й небо на заході, западала темрява (*З учнівських творів*).

18 Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. З'ясуйте, у яких реченнях виділені слова є вставними, а у яких — членами речення. Поставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Була чудова золота пора, яку зв..**чайно** так і звать — київська осінь (*М. Терещенко*). Мені зв..**чайно** було прикро слухати ваші докори (*М. Стельмах*). 2. Сумно шепче ліс дрімучий, ворони літають і здається своїм криком бурю накл..**кають** (*С. Руданський*). Мені осіння ніч короткою здається (*Леся Українка*). 3. Щось біліє на хвилях, а що саме — не розгледіти: **може чайка, може вітрила** (*О. Донченко*). Ніхто не **може** світу пер..**жити** (*Нар. творчість*). 4. **На жаль** чудес на світі не буває (*П. Воронько*). Я людина, і маю право і **на жаль** і на радість (*К. Тищенко*).

19 **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Рідна мова єдина любове чую пісню твою молоду (*П. Перебийніс*). 2. О мій врожаю світла моя доле люблю твій шум і шепіт серед поля (*А. Малишко*). 3. О земле рідна знаєш ти свій шлях у бурі у негоді! (*М. Рильський*). 4. Жагуча пісне України Через провалля й верховини плине твій голос солов'їний у даль немеркнучу століть (*М. Рильський*). 5. Який ти світе теплий і широкий (*А. Малишко*). 6. Без мови рідної юначе й народу нашого нема (*В. Сосюра*).

20 **Попрацюйте в парах.** Подані словосполучення поставте у формі звертання і запишіть. Із трьома звертаннями складіть речення. Виконайте взаємоперевірку робіт.

Лідія Петрівна, Федір Ігорович, друг Андрій, лікар Павлюк, добродій меценат.

1. Які члени речення називаються відокремленими?
2. За яких умов відокремлюються означення і прикладки?
3. Сформулюйте правило «Розділові знаки при відокремлених обставинах».
4. За допомогою яких прийменників відокремлюються додатки?
5. Що називають прямою мовою?
6. Які розділові знаки ставляться при прямій мові?
7. Що називають діалогом? Як оформляється діалог на письмі?

21

1. Прочитайте текст. Поясніть уживання розділових знаків при відокремлених членах речення.

На правий берег Дніпра, заволочений **прозоро-бузковою** млою, вже лягли нерівними плямами перші сутінки й поповзли, наче розколини, по зеленому шумовинню густих заростей. Потемніли старезні тополі круг Шевченкової могили. А за ними, з-за Канівських гір, виткнулася **темно-синя** хмара, готова розпростерти свої пощерблені крила над розімлілою від денної спеки землю.

А. Куїнджі. Захід сонця над Дніпром

Сонце скотилося майже до самого обрію, але, помітивши зловісну темно-синю стіну на заході, раптом застигло на місці. Йому, певне, стало

жаль того чудового світу, що, залитий буйною зеленню та рясним цвітом, красувався по обидва боки величної ріки. І воно ще раз, востаннє зібравши сили, щедро сипнуло навсібіч гарячими стрілами променів. Здається, усе тьмарилося, тануло, окрім прозорої пелюстки молодого місяця. Тонкий серпик наливався світлом і ставав дедалі виразнішим.

Ніби якийсь невидимий художник-велетень на очах творив дивну космічну картину, неповторну, казкову, розкішну. Здавалося, у грудях від неї народжувалася, заповнюючи весь простір довкола, беззвучна музика, сповнена гармонії й довершеності (За І. Ющуком).

II. Поясніть написання виділених слів.

III. **Розвиваємо емоції.** Уважно розгляньте репродукцію картини Архипа Куїнджі «Захід сонця над Дніпром» на с. 19. Складіть невеликий усний опис, яким можна було б доповнити прочитаний текст. Використовуйте в описі речення з відокремленими членами.

22

Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Очерети перешіптуючись добігають до повороту ріки і журно киваючи пухнастими верхівками спиняються над широким лиманом рівною стіною (С. Скляренко). 2. На протилежному боці долини попід горбами чорнів безлистя ліс а внизу в затишку жовтів широкий луг (В. Малик). 3. А він вітер шугав між блакитним небом і зеленим морем і перекидався і купався в просторах (В. Грінченко). 4. Крім акації тут ще кілька тополь росте дикий виноград по верандах в'ється (О. Гончар). 5. Там могили з буйним вітром в степу розмовляють сумуючи (Т. Шевченко). 6. Соснові шишки великі й порожні котилися під ноги (М. Коцюбинський). 7. Я чув її ту мову-чарівницю і серце рветься ще її почути (В. Самійленко).

23

Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки.

1. Прислухаймося до слів поета Д. Луценка (Н, н)е золото, не долари й дукати — насущний хліб був завжди у ціні. 2. Що вмієте (З, з)акінчує свої поради Володимир Мономах (Т, т)ого не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться. 3. Гідність — це мудра влада тримати себе в руках (П, п)исав В. Сухомлинський. 4. Бути справедливим у думках — це не означає бути справедливим у житті (П, п)овторював К. Ушинський і додавав (Н, н)е можна жити тільки хорошими думками. 5. Якщо вчуєш жарт (Р, р)адив О. Довженко (Ш, ш)укай у ньому приховану правду. 6. Щоб шанувати, потрібно мати талант (С, с)лушно зауважував Григорій Тютюнник (Щ, щ)об заздрити, таланту не потрібно.

24

Уявіть, що ви з однокласником (однокласницею) вирішили відвідати майстер-клас «Ремесла і промисли українців». Розгляньте фото-ілюстрацію. Складіть і запишіть діалог відповідно до зображеної ситуації. Поясніть, які розділові знаки вживаються при діалозі.

Гончарне мистецтво

25

Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Есть люди, о которых говорят: «Это человек слова!» Значит, на такого человека можно положиться — он выполнит своё обещание без напоминания.

Вы обещали позвонить другу и не сделали этого — забыли. Вы опоздали на свидание или деловую встречу, а то и вовсе не пришли, сославшись потом на множество причин. Вас попросили опустить по пути письмо в почтовый ящик, а вы носили его в кармане всю неделю.

Мы довольно часто совершаем такие «проступки», не предавая им большого значения. «В конце концов, не на этом строятся отношения между людьми!» — думают некоторые. И ошибаются. Они просто не понимают, насколько легче жить людям организованным, обязательным.

Как же стать таким человеком? Здесь трудно дать рецепт, но многое, по-моему, зависит от самовоспитания. С юных лет нужно учиться заставлять себя делать не только то, что хочется, а и то, что надо (За С. Михалковим).

положѣться — *поклáстися*
свидáние — *побáчення*

ящик — тут: *скрѣнька*
в конце концов — *врѣшти-рѣшт*

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

Слова *відношення, взаємини, стосунки* перекладають російською мовою як *отношения*, але вони не є взаємозамінними синонімами, а розрізняються значеннями.

Відношення — це перебування в певній відповідності, співвідношенні з чимось. Наприклад, у математиці воно виражає зв'язок між членами пропорції: відношення *A* до *B* таке саме, як і *C* до *D*.

Ставлення — це поводження з кимось, висловлення думки про когось або щось. «Мене радує ваше ставлення до праці», — сказав Василь Олександрович (*І. Цюпа*).

Коли ж мова йде про особисті зв'язки між людьми, потрібно вживати слова *стосунки, взаємини*: *Віднедавна наші стосунки стали зовсім прохолодними* (*О. Довженко*). *Дружба — це насамперед щирість у взаєминах* (*В. Сухомлинський*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, СТИЛІ І ТИПИ МОВЛЕННЯ

1. Що таке текст? Чим текст відрізняється від групи речень?
2. Які типи мовлення ви знаєте?

26

Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

На луки лягло тихе надв..чір'я, озера обгорталися рожевою млою, іржавіли і меркли калюжі, з яких пили воду чибіси, поволі гасили свій блиск. Доц..к пер..став — і все навколо запахло, посвіжіло, забл..щало. Прос..хали комиші, і пр..бережні лози, і з..лена діброва ген на тій горі, що бурим в..дмедем лягла в річку, бо втомилася.

Від в..чірнього сонця, теплої росинки, запашного пр..вілля мені стало так весело, так радісно, що я співав і розмовляв з буслами, які в задумі стовбичили по калюжах, кланявся кожному куцеві і не знав, куди подіти свою радість, як вгамувати жагу до світу, що кол..хав мене, як морська хвиля (*Григір Тютюнник*).

27

Попрацюйте в парах. Прочитайте уривки з текстів. Визначте, до якого типу мовлення належить кожен із них.

1. Народна мудрість давно зауважила: де ростуть верби, там чисті джерела води. «Ой у полі вербиченька, там стояла криниченька», —

співається у народній пісні. І справді, з давніх-давен криниці переважно копали під вербою. Верби над ставом — традиційна прикмета українського села. «Де срібліє вербиця, там здорова водиця». Річ у тім, що верба — природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під вербою. А де копали колодязі, на дно клали вербову дощечку, а невеличку, завбільшки з долоню, — у відро з водою. Це дезінфікує воду, поліпшує смакові якості. Тож не даремно в народі кажуть: «Де вода, там і верба, а де верба, там і вода» (А. Кондратюк).

2. Усі вулиці у Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то проросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літне палке сонце, як засипле її зверху золотом і сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим гарячим та пахучим повітрям (І. Нечуй-Левицький).

3. Сашко йшов до лісу. Поминув сосняк. Ішов дубиною; у дубині вечеряли дятли, наїдаючись, видно, на зиму... Раптом Сашко відчув — хтось дивиться йому в спину: за дубом хтось стояв! «Піти глянути чи не йти? А може, воно звір який, та ще вкусить? — завагався хлопець, але вирішив: — Чого це я стану його боятись? Піду, гляну».

За дубом стояло теля. Відбилося, мабуть, заблудило, не знає, куди йти (М. Вінграновський).

28

Прочитайте уривки з текстів. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із них. Обґрунтуйте свою думку.

1. Мати й дитя — це найпрекрасніший образ із загальнолюдської скарбниці духовності. «Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим», — писав Т. Шевченко. Усю любов, ніжність, бажання бачити своє дитя щасливим, розумним, гарним мати вкладає в невибагливі рядки й простеньку мелодію колискової пісні. Ці пісні є і першими уроками, що в доступній формі знайомлять нас із побутовими речами і моральними цінностями, приохочують до працелюбності, порядку, доброти і справедливості (З журналу).

2. Стаття 51 (фрагмент).

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (З Конституції України).

3. — Коли я був маленьким — ось таким, як ти, в озері глибоко-глибоко було, — говорить дідусь онукові. — Отакенні коропи водилися...

— Дідусю, невже ви були маленьким хлопчиком?..

— Був... Ось тут купався, тут і рибу ловив.

— А де ж подівся той хлопчик? (За В. Сухомлинським).

4. Ти стежив за матір'ю — як ступає по підлозі, як дивляться засмучені очі. Але найчастіше, мабуть, твій зір ловив її проворні руки. Навіть тоді, коли не мали ніякого діла, материні руки не зоставалися в абсолютному спокої, вони легенько ворушилились, як ворущаться під водою стебла водяних лілій (Є. Гуцало).

29

Користуючись таблицею, підготуйте розповідь про стилі мовлення.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Стиль мовлення	Сфера вживання	Мета висловлювання	Основні види висловлювань	Основні риси стилю мовлення
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками	Бесіди (діалоги) на побутові теми, приватне листування	Невимушеність висловлення, емоційність
Науковий	Наука, техніка, освіта, виробництво	Повідомлення про досягнення науки і техніки, опис суттєвих ознак предметів і явищ	Наукові статті, лекції, доповіді, підручники	Логічність, доказовість, точність, виділення суттєвого, найбільш важливого
Офіційно-діловий	Дипломатія, діловодство, судочинство, економіка	Регулювання ділових відносин між людьми, установами, організаціями, державами	Угоди, закони, ділові папери (звіт, довідка, розписка, протокол, оголошення, заява)	Офіційність мови, точність, відсутність емоційності
Публіцистичний	Суспільне життя, політика	Вплив на людей, формування громадської думки	Газетні статті, виступи на мітингах, зборах	Закличність, яскраво виражена оцінка предмета чи явища
Художній	Художня література	Змалювання картин дійсності за допомогою художніх образів	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші	Образність, конкретність, увага до окремих деталей, емоційність

Радимо звертатися за порадою щодо правильного вживання схожих за значенням слів або таких, які дуже схожі за вимовою, але відмінні за значенням, до книжки українського письменника і мовознавця **Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо»**.

- 30** **Хто швидше?** Запишіть словосполучення в такій послідовності стилів: а) розмовний; б) науковий; в) офіційно-діловий; г) публіцистичний; г') художній.

Сідай близенько, постійний епітет, зупинити дію наказу, не будь-мо байдужі, квіти пробудилися від сну, здоровенна груша, з'єднання провідників, здійснити відповідну перевірку, призначити на посаду бухгалтера, іменникове словосполучення, оцінять вдячні нащадки, сніжно-біла легка хмаринка, зелене море трав, відроджуймо рідну культуру, свіжа кава.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «...переважать одного впертого».

- 31** І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скажіть, до якого стилю мовлення він належить.

Е. Бекетова.
Вікно в щасливий день

Ромашка аптечная растёт во всех районах Украины небольшими зарослями как сорняк. Особенно значительные массивы её находятся в присивашской части Крыма и на юге Херсонской области. В Украине ромашку выращивают в специализированных хозяйствах, где получают ежегодно до 672 тонн соцветий.

Диапазон использования ромашки аптечной весьма широк. В связи с этим и потребности в ней всё возрастают. Учёные сейчас изыскивают методы и приёмы, способствующие сохранению природных запасов и улучшению качества сырья (З довідника).

сорняк — бур'ян

ежегодно — щорічно

соцвѣтие — суцвіття

изыскивать — вишукувати

способствовать — сприяти

II. **Розвиваємо емоції.** Розгляньте картину Евеліни Бекетової «Вікно в щасливий день» на с. 25. Пофантазуйте й уявіть свій щасливий день. Складіть невелике оповідання з елементами опису в художньому стилі.

Ми діти твої, Україно!

32

I. Прочитайте текст. Що вас найбільше вразило з прочитаного? Яких ще українських учених ви знаєте?

ВІДКРИТТЯ ІВАНА ПУЛЮЯ

Молодий професор теоретичної фізики у Празькому університеті Альберт Ейнштейн завітав до свого старшого друга — професора електротехніки в Німецькій політехніці Івана Пулюя. Його найбільше цікавило питання: скільки правди в тому, нібито невидимі катодні промені, які у світі називають рентгенівськими, професор Пулюй відкрив ще у вісімдесятих роках XIX століття.

Майбутній учений народився 1845 року в селі Гримайлові на Тернопільщині. Закінчив богословський і філософський факультети Віденського університету. Мріяв працювати викладачем у Львові або Києві, але йому як

«неблагонадійному» не дозволили працювати в Києві. 1884 року професор Пулюй зі своєю дружиною переїхав до Праги й поселився у найманій квартирі. Помешкання було скромне, та подружжя жило щасливо. У темній просторій коморі Пулюй розмістив свою першу лабораторію.

Нарешті він мав можливість зосередитися над загадкою, яка постала перед ним ще в Страсбурзі. Одного разу, експериментуючи над вакуумними лампами, він спостеріг дивне і незрозуміле явище: коли спрямовував округлої форми катод на екран, утворювалося світіння, від якого можна було навіть читати. Не міг збагнути, що

Іван Пулюй

відбувається у вакуумній трубці, коли до неї підвести струм: певне, з катода на екран посилаються невидимі промені. Він назвав їх променями «ікс» і вирішив проконсультуватися в молодого доцента Страсбурзького університету Вільгельма Конрада Рентгена.

Рентген уважно вислухав Івана Пулюя і сказав скептично: «Це хлоп'ячі розваги. Такого бути не може».

Іван Пулюй подав свою вакуумну трубку на паризьку виставку, отримав за неї срібну медаль, а свої спостереження виклав у статті «Сяюча електродна матерія і четвертий стан речовини», яку видав окремою брошурою. Та ніхто у вченому світі на неї не зреагував.

На перший Святий вечір у празькій квартирі Іван Пулюй зайшов до лабораторії і зачинився зсередини. Скільки не благала дружина — весь вечір не виходив. Увімкнув індикатор, і темрява в комірці поріділа від білого тихого світла, випромінюваного трубкою. Він накрит її чорним папером — світло померкло, проте на столику, що стояв навпроти, все ще блищав кристалик барію. Пулюй узяв фотопластинку і поставив на столик. Пластинка засвітилася. Він поставив другу, перед тим заслонивши трубку рукою. І сталося несподіване: на ній відбилася кисть руки! Іван Пулюй вбіг до кімнати й розбудив дружину вигуком: «Я знайшов невидимі промені, що проходять крізь тверді тіла. Мені вдалося побачити невидиме, ти розумієш?»

Іван Пулюй демонстрував свій винахід на лекціях у Німецькій політехніці. В аудиторії не вистачало місць. До професора в перервах підходили студенти й викладачі з безліччю запитань...

Одного січневого дня професор Пулюй прийшов після лекції додому, втомлений ліг на канапу й почав переглядати газети. Розгорнув тижневик «Преса» й на першій сторінці прочитав: «23 січня 1896 року у В'юрцбурзі на засіданні фізико-математичного товариства професор Вільгельм Рентген виголосив публічну лекцію «Про невидимі промені». Рентген назвав ряд імен учених-фізиків, про Пулюя не згадав ні словом...

Рентген розповсюдив по всьому світу фотографію із зображенням кістяка руки своєї дружини, а в 1901 році отримав першу в світі Нобелівську премію. Багато писалося в пресі про пріоритет Івана Пулюя, та промені називаються рентгенівськими й досі.

Ейнштейн помовчав, далі сказав: «Не можу вас нічим утішити: що сталося, те сталося. Хай залишиться при вас гордість, що й ви вклали свою частку в епохальне відкриття» (За Р. Іваничуком).

II. Складіть план тексту і підготуйте стислий усний переказ. Зазначте стиль вашого переказу та тип мовлення.

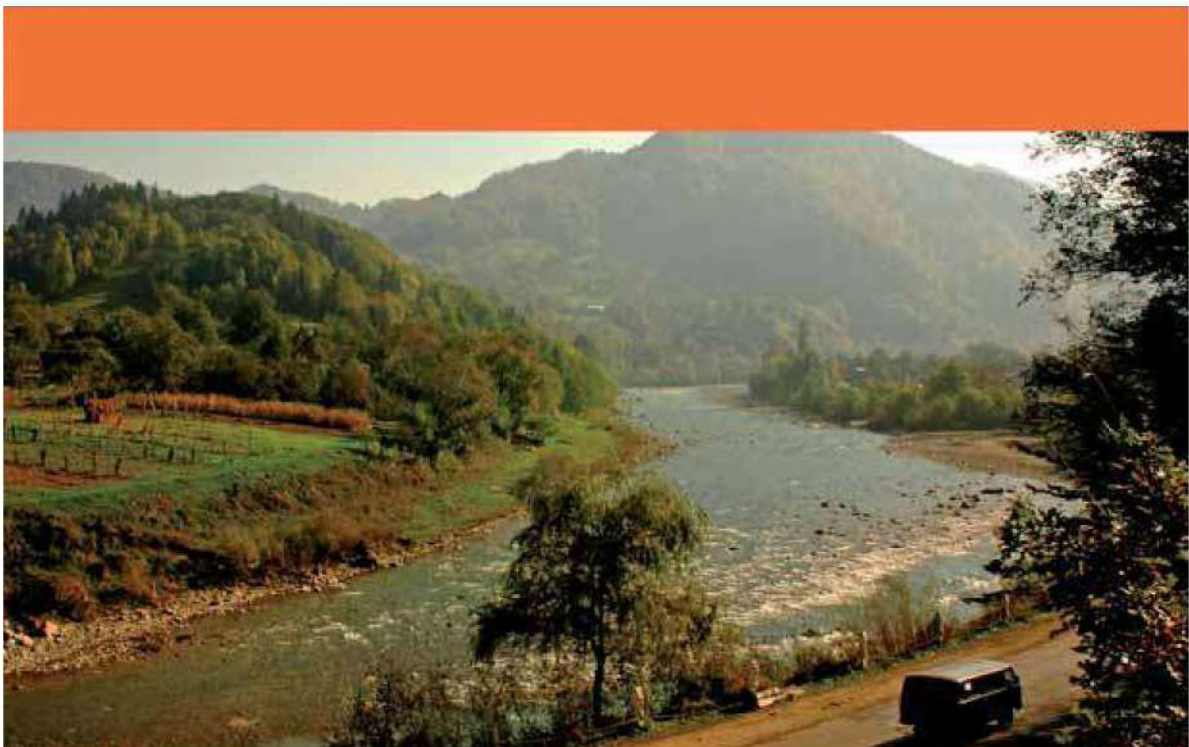

Найвища наука в житті –
мудрість, а найвища
мудрість – бути добрим.

Григор Тютюнник

Синтаксис. Пунктуація. Елементи стилістики

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ

33

Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Скажіть, які речення є складними.

1. Сміється сонце з небозводу, кудись хмарки на конях мчать (П. Тичина). 2. В небі жайворонки в'ються, заливаються, сміються, грають, дзвонять цілий день, і щебечуть, і співають, і з весною світ вітають дзвоном радісних пісень (Олександр Олесь). 3. Хай живуть у світі мир, і труд, і спокій (В. Сосюра). 4. Довіку мене зігріває святе відчуття, що лиш рідна земля може дати нам силу життя (Л. Забашта). 5. Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї (Д. Павличко).

Складним (рос. сложным) називається речення, у якому є дві або більше граматичні основи. Частини складного речення об'єднуються за змістом та інтонаційно. Наприклад: Шумить і хвилюється Київ, і сонце сміється з висот (В. Сосюра).

Складні речення і прості речення за метою висловлювання поділяються на розповідні, питальні й спонукальні. Зазвичай після першої частини складного речення відбувається підвищення тону, далі робиться пауза, підвищення тону притаманне для слів, які є логічно наголошеними, а на останньому слові речення тон понижується. Наприклад: Тільки [↑]той збирає урожай, // хто невтомно [↑]ниву [↓]засіває (Л. Дмитерко).

34

І. Прочитайте текст, правильно інтонуючи складні речення. Визначте граматичні основи речень. З'ясуйте значення виділених іншомовних слів, користуючись тлумачним словником у кінці підручника. Доберіть і запишіть їх українські відповідники.

Можна сміливо стверджувати: ніхто не знає меж свого розуму. Ми ніколи навіть не наближаємося до меж наших можливостей, і мозок наш працює на найменшій долі своєї потужності. Отже, природа виділила кожному колосальний кредит, та, на жаль, ми не завжди

використовуємо його, частенько лінуємося займатися інтелектуальною гімнастикою, щоб піднести рівень своїх можливостей на рівень талантів і геніїв.

Ясна річ, не кожен може стати Ейнштейном чи Шостаковичем, та кожен здатен — незалежно від професії і посади — бути в своїй справі «генералом», найповніше розкрити свої потенційні можливості (В. Пекеліс).

II. **Попрацюйте в групах.** Розгляньте фотоілюстрацію на с. 29. Подумайте, про що могли розмовляти підлітки. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) за змістом вправи і фотоілюстрацію.

Частини складних речень можуть з'єднуватися двома основними способами:

1) за допомогою інтонації і сполучників або сполучних слів (деяких займенників і прислівників). Такі речення називаються **сполучниковими**. Наприклад: 1. Кинь правду в калюжу, а вона чиста буде. 2. Як будеш чесно працювати, то прийде сама доля до хати (Нар. творчість);

2) тільки за допомогою інтонації. Такі речення називаються **безсполучниковими**. Наприклад: Червоне сонечко встає — день буде гарячий (Нар. творчість).

Складні сполучникові речення поділяються на два види:

а) **складносурядні**, у яких рівноправні частини з'єднані сурядними сполучниками, наприклад: Плеше веслами човен у морі, а з-під весел скачуть дрібні вогні, маленькі, зелені (М. Коцюбинський);

б) **складнопідрядні**, у яких нерівноправні частини з'єднані підрядними сполучниками або сполучними словами, наприклад: Я бажаю, щоб перше горе було останнім у твоїм житті (Леся Українка).

35

I. **Попрацюйте в парах.** Користуючись таблицею, уміщеною на першому форзаці підручника, розкажіть одне одному про види складних речень.

II. Запишіть спочатку прості речення з однорідними членами, потім складні сполучникові, а далі — складні безсполучникові речення. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси (М. Коцюбинський). 2. Сашко стояв посеред двору, перед ним у пожухлій траві білили дві стежки (Ю. Мушкетик). 3. І летять гуси, і летять журавлики, і літа мої листом осипаються (Б. Олійник). 4. У серце бери і навік пам'ятай щемну красу Батьківщини

(*М. Сингаївський*). 5. Летять стежини до Дніпра, летять хмарки, летять дороги, зібгавши куряву під ноги (*І. Драч*). 6. Мій час пливе собі так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (*Леся Українка*).

III. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова, користуючись схемою розбору на с. 220, вміщеною в розділі «Додаток».

36

I. **Розвиваємо емоції.** Розгляньте репродукцію картини Павла Волика «За обрій». Складіть і запишіть невеликий твір у художньому стилі «Куди відлітає літо». Використовуйте складносурядні й безсполучникові речення.

II. *Волик. За обрій*

II. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте види складних речень.

Когда с осенних деревьев начали осыпаться листья, над станцией полетели дикие гуси. Им предстояло совершить далёкий путь, и летели они неторопливо, выдерживая строй. Утром и днём в холодноватой чистой синеве неба видны были тёмные точки гусяных стай, слышалось громкое гоготание. Когда порыв встречного ветра сбивал молодых гусей, они, ломая линию строя, тревожно кружились над степью. Старый вожак, встревоженный и сердитый, звал их резким гортанным криком, и они возвращались на свои места. Стая летела дальше в подёрнутую белой дымкой синеву, вместе с гусями улетало лето (*За В. Закруткиним*).

*неторопливо — неквапливо
выдерживать строй —
дотримуватися ладу
строй — тут: ряд*

*встречный — зустрічний
стая — зграя
гоготание — гелготіння
дымка — серпанок*

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

КРАПКА І ТОЧКА

Російське слово *точка* має два українські відповідники — *крапка* і *точка*. Крапкою називаємо розділовий знак, цятку. Наприклад: 1. У кінці розповідного неокличного речення ставиться крапка (З підручника). 2. Далеко в морі з'явилася чорна крапка (О. Гончар). *Точка* — це одне з основних понять у математиці й фізиці. Наприклад: *Відрізок* — це частина прямої, обмежена двома точками (З підручника). Точкою також називають певне місце, пункт у просторі, на місцевості, у середині або на поверхні чогось. Наприклад: *Гора Говерла* — найвища точка України (З довідника).

37

Запишіть, вставляючи пропущені букви, спочатку складносурядні, а потім складнопідрядні речення.

1. Ревеш, вітре, та не плач..ш, бо тобі не важко (В. Забіла).
2. Якщо ти дійсно служ..ш правді, а не злу, чому ж у щирості вбача..ш ти крамолу (В. Симоненко).
3. Ах, скільки радості, коли ти люб..ш землю (П. Тичина).
4. Один завзято бор..ться за правду, а другий уникає боро..ьби (Д. Луценко).
5. Ідеш, і слуха..ш, і чу..ш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями (О. Довженко).
6. Біля моря добре дума..ться, і звичайні слова набирають таємного і великого змісту (Ю. Яновський).
7. Геніям в очі заз..рає тільки вічність, і тільки вічність бач..ть у них сліпучий блиск, в..лике саяво (П. Загребельний).
8. Ні хлопчик не заговор..ть, ні дівчинка не усміхнеться (В. Козаченко).

38

З наведених пар простих речень утворіть синонімічні складні речення.

З р а з о к. *Зійшло сонце. Туман розсіявся.* — *Зійшло сонце, туман розсіявся* (безсполучникове). *Зійшло сонце, і туман розсіявся* (сполучникове складносурядне). *Туман розсіявся тоді, коли зійшло сонце* (сполучникове складнопідрядне).

1. Автобус зупинився. Пасажири вийшли.
2. Екскурсія до Чернігова не відбулася. Ми дуже засмутилися.
3. Знявся рвучкий вітер. Листя затанцювало в повітрі.

СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

39

Хто швидше? Пригадайте, на які групи за значенням поділяють сурядні сполучники. Запишіть подані сполучення слів у три колонки: а) з єднальними сполучниками; б) із розділовими сполучниками; в) із протиставними сполучниками.

Сад та город; свічка чи ліхтар; потьмянів, але не згас; то тепло, то холодно; не тільки ліс, а й поле; собака, а не кіт; чи глина, чи пісок; і дощ, і туман; обіцяла, однак не зробила; цукерки або печиво; чи то лін, чи то сом; як радість, так і печаль; світить, та не гріє.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення прислів'я: «*Без роботи...*».

Складносурядним (рос. *сложносочинённым*) називається таке складне речення, у якому частини рівноправні за своїм змістом та граматично і з'єднані сурядними сполучниками. Наприклад: *Темно-зелені садки дрімають вже без плоду, і тихо гріються хатки, і верби гнуться в воду* (І. Франко).

40

Запишіть спочатку прості речення з однорідними членами, а потім — складносурядні речення.

1. На дубі довго не розкриваються бруньки, зате довго восени і не ронить дуб свого листя (О. Копиленко). 2. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Шевченко). 3. По гарячому небу повзли довгі і білі, як павутиння, хмарки (М. Коцюбинський). 4. Жайворон бринить, розмотує співучу нить і в'яже нею до землі хмарин рожеві кораблі (М. Сингаївський). 5. То вітрець дихне по ниві, то коник в житі засюрчить, то бджілка радісно з добутком, злетівши з квітки, задзиччить (Л. Глібов). 6. Щось поет хотів відмовить на недбалу горду мову, та вже сонечко червоне заховалось за діброву (Леся Українка). 7. Є сотні мов, а правда лиш одна на всій землі (М. Рильський). 8. Тягнуться до сонця і квіти, і трави, віти кучеряві, гори голубі (В. Сосюра).

Між частинами складносурядного речення можуть виникати різні смислові зв'язки.

1. У складносурядних реченнях з еднальними сполучниками можуть передаватися:

а) **одночасність подій**, наприклад: Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко);

б) **послідовність подій**, наприклад: Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (В. Сосюра);

в) **причиново-наслідкова залежність між подіями**, наприклад: Тебе нема — і дні як ночі, і сад хитається в журбі (В. Сосюра).

2. У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками явища і події протиставляються, зіставляються, наприклад: Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя (М. Стельмах).

3. У складносурядних реченнях з розділовими сполучниками може вказуватися:

а) на чергування подій чи явищ, наприклад: Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (М. Рильський);

б) на взаємовиключення подій чи явищ, наприклад: Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (Леся Українка).

41

Прочитайте речення, назвіть граматичні основи. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян). 2. Пробіг автомобіль, і синя хмарка диму за ним розвіялась (М. Рильський). 3. Околишня тиша була насичена тривогою, і тепле повітря мовчало, як злякана дитина (М. Коцюбинський). 4. Чи то весни колиска запашна мене гоїдала в чисті небозводи, чи, може, хто з благословенним словом до мене в душу нахилився (М. Вінграновський). 5. Ні повітря не ворухнеться, ні пташка не защебече (М. Коцюбинський).

42

Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і добираючи з довідки потрібні за змістом сполучники. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. Найвища наука в жит..і — мудрість, ... найвища мудрість — бути добрим (Григор Тютюнник). 2. ... пронесеться над болотом чайка, ... промайне шв..дкий чибіс і грудкою впаде на землю (А. Шиян). 3. Вже вийшов місяць, ... сова гукала, ... тепла скирта уві сні зітхала, ... дуб дрімав у срібному плащі (Л. Скирда). 4. Сон..чко вже сховалося за гай, ... через гущавину листя в..з..рало його жовтогаряче промін..я (О. Кониський). 5. Над Поліс..ям дощі пропл..вли, прол..лись, ... травкою береться узгір'я піщане (М. Сингаївський).

6. ... доведи ро..почату справу до кінця, ... зовсім не слід братися до діла (*Панас Мирний*).

Довідка: то...то, а, і...і...і, проте, і, або...або.

43

Попрацюйте самостійно. З поданих простих речень складіть і запишіть складносурядні, підкресліть граматичні основи. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. Дув пронизливий вітер. Внизу, за скелями, глухо шуміло море.
2. Біля Слобідки стежка круто пішла вниз. Стало дужче чути гуркіт моря.
3. Вітер збивав Кажана з ніг. Чоловік уперто йшов уперед, стукаючи товстим ціпком.
4. За дверима чути швидкі приглушені кроки. На порозі з'являється мати.
5. Дощ безперестанку йшов цілий день, ущух тільки надвечір. Тоді з землі піднявся густий сивий туман.
6. У діда Савелія ніколи не було власної пасіки. Він умів розповідати про бджіл так, як ніхто інший.

44

Поширте подані речення однорідними членами, з'єднаними сполучником *і*, а потім складіть складносурядні речення з цими самими сполучниками. Складені речення запишіть.

Зразок. *Прокинулися пташки. — Прокинулися пташки і озвалися на різні голоси. Прокинулися пташки, і чути звідусіль їхні пісні.*

1. Над річкою здіймався туман. 2. Зійшло сонце. 3. Із-за хмари вплив місяць. 4. Осипалося геть-чисто листя з дерев.

Для схематичного позначення рівноправних частин складносурядного речення використовують квадратні дужки. *Наприклад: І люди повертаються з дороги, і рідний дім дарує їм снагу (Л. Скирда). І [...], і [...].*

45

І. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Поміркуйте, яка роль складносурядних речень у тексті. Спишіть, розкриваючи дужки. Накресліть схеми складносурядних речень.

Сонце ліниво вставало на обрії, і море, оповите (ніжно)блакитним серпанком, розкинулось навкруги у всій своїй ранковій красі. Воно здавалося посипаним дрібними (срібно)сяйними порошинками, і ці порошинки щомиті спалахували і згасали на ньому. Таке ж (ніжно) блакитне небо стояло над ним у ледь помітних хмаринках, а вони мінилися найніжнішими відтінками перлів. Великі сірі чайки кружляли над водою, змахували своїми різко вигнутими крилами, (сліпучо)білими зісподу, а за кормою, у золотому озері сонячних іскор, ішли (біло)крилими птахами баркаси рибалок (*За З. Тулуб*).

І. Айвазовський. Море. Коктейбель

II. Розгляньте репродукцію картини Івана Айвазовського «Море. Коктейбель». Складіть невеликий усний опис, використовуючи складносурядні речення.

46

I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Накресліть схеми складносурядних речень.

1. Солнце уже клонилось к закату, и вся окружающая низина была залита его ровным, мягким светом и дышала покоем (П. Проскурін). 2. Ветер по целым дням рвал и трепал деревья, и дожди поливали их с утра до вечера (К. Паустовський). 3. Я пошёл лесной глухой тропинкой, и всё вокруг показалось мне таинственным: и деревья, и кусты, и загадочные тени вокруг них (П. Смирнов). 4. Дело шло к осени, но дожди выпадали редко, и было сухо, и над городом висела синеватая дымка, и весь воздух был чуть горьковатым (Максим Горький). 5. Всю неделю на побережье шли дожди, и к пяти часам дня уже темнело, а море всё смелее бросалось на берег, и ночью в темноте слышался сплошной гул (К. Паустовський).

клоні́ться — хилі́тися

ды́мка — серпа́нок

о́кружа́ющий — отб́чующий

бро́саться — кі́датися

тропи́нка — дорі́жка

гул — гул, гу́готіння

сплошнóй — суцільний

II. Уявляємо і розв'язуємо проблему. Уявіть ситуацію, що ви домовилися про зустріч із другом (подругою) о восьмій годині. Але кожен зрозумів це по-своєму. Складіть діалог (8–10 реплік).

Пам'ятаймо, що назви годин потрібно визначати тільки порядковими числівниками, наприклад: *Поїзд прибуває о дванадцятій годині десять хвилин* (можливі варіанти: *в десять хвилин на першу годину, в десять хвилин по дванадцятій годині*). Якщо година вказується орієнтовно, доречно вживати прийменник *близько*, наприклад: *Близько дев'ятої години всі зібралися на подвір'ї школи*.

Кількісний числівник поєднується зі словом *година*, коли необхідно позначити тривалість певної дії. Наприклад: *Автобусна екскурсія тривала дві години*.

§5

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

47

Прочитайте речення. Установіть смислові зв'язки між частинами складно-сурядних речень, зверніть увагу на вживання розділових знаків.

1. Горбки та пагорбки скінчилися, і на всі боки послалися поля (Ю. Смолич). 2. Багато бачив я країв, та отчий дім з тополею, мов зіронька, мені світив (І. Нехода). 3. Чи це лютий біль у мене тихий стогін вириває, чи то стогне бранець-лицар, знемагаючи на рани (Леся Українка). 4. Мороз прилине синьо і прозоро, розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узорі він намалює генієм своїм (В. Сосюра). 5. Дощик перестав — і все навколо запахло, повітлішало, заблищало (Григор Тютюнник). 6. Хитався білястий густий морок. У ньому, зітхаючи, било джерело і звично хлюпала річка (Б. Харчук).

Між частинами складносурядного речення звичайно **ставиться кома**.

Наприклад: 1. Людина родиться для щастя й для радості, і бореться вона і діє во ім'я щастя (О. Довженко). 2. Утікала в далечінь дорога, а з-за лісу насувалась тьма (О. Левада). 3. Чи то стоїть хтось у темряві біля стежки, чи то химерна тінь від дуба лякає мандрівника (З. Тулуб).

Кома не ставиться між частинами складносурядного речення з неповторюваними сполучниками *і, та* (в значенні *і*), *чи, або*:

1) якщо частини складносурядного речення мають спільний другорядний член, вставне слово або модальну частку, наприклад: 1. По узліссі і на галявині зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. 2. Може, квіти зійдуть і настане ще

й для мене весела весна. 3. Тиша. Тільки зрідка шумить верховіттям дуб і зітхає коли-не-коли самотня береза (З тв. Лесі Українки);

2) якщо обидві частини складносурядного речення питальні, спонукальні або окличні, наприклад: Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М. Рильський).

Крапка з комою ставиться перед сполучниками **а, але, проте, зате, однак** (рідше **і, та**), якщо частини складносурядного речення дуже поширені, мають свої розділові знаки або далекі одна від одної за змістом, наприклад: Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; і котиться вона, виблискуючи та шумуючи (Марко Вовчок).

Тире ставиться, якщо частини складносурядного речення, з'єднаного сполучниками **і, та** (в значенні **і**), виражають швидку зміну подій або причиново-наслідковий зв'язок, наприклад: 1. Минулася буря — і сонце засяяло (М. Рильський). 2. Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа (Д. Павличко).

48

Попрацюйте в групах. Прочитайте речення, поясніть уживання розділових знаків.

1. І стеляться обрії милі, і вечір в ясній далині, і карії очі, і рученьки білі ночами насняться мені (А. Малишко). 2. Сичі в гаю перекликалились та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко). 3. Веселя воля на неї дихнула — і пташка у поле стрілою майнула (Л. Глібов). 4. Яке високе блакитне небо висне в нас над головою і які чудові пісні дзвенять нині по всій нашій землі (І. Цюпа). 5. Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою; і в ній пливли, наче півзабута казка, дерева, поле, оселі (М. Коцюбинський). 6. Сивизна лягла на скроні, а в очах — жива блакить (П. Воронько).

Частини у складносурядних реченнях з єднальними і розділовими сполучниками, перед якими ставляться коми, вимовляються з перелічувальною інтонацією. Наприклад: Уже горять, (/) як свічі, (/) дерева, (/) і паморозю криється трава уранці-рано (М. Рильський). Крапки з комою відповідає досить тривала пауза. Наприклад: Все зраділо, (/) стрічаючи день; (///) і день зрадів, (/) розцвітаючи, (/) ясний, (/) теплий, (/) погожий (Панас Мирний). У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками в кожній частині логічно наголошуються ті члени, які протиставляються: перший вимовляється вищим тоном, а другий — нижчим. Наприклад: Люди не [↑]спали, (//) проте довкола [↘]панувала насторожена тиша (П. Панч). Якщо між частинами складносурядного речення ставиться тире, перша частина вимовляється

ся пришвидшено, з підвищенням інтонації наприкінці, а друга частина після нетривалої паузи починається з підвищенням інтонації. Наприклад: *Йще одна-єдина мить* — (/) і *дальній поїзд прошумить* (А. Малишко).

49

Спишіть речення, ставлячи, де потрібно, розділові знаки.

1. І пливли багрові хмари в вишині і співала осінь весняні пісні (М. Рильський). 2. Куці шелюги росли у воді й тепер човен плив через зелену отару (Є. Гуцало). 3. Вітерець дихнув і жовта комишина, надломлена на самій середині так жалібно, так сумно заспівала. 4. Шириться-палає серденько думками а думки тріпочуть вільними крилами (З тв. Дніпрові Чайки). 5. Вночі спадали хмари куряві і затихав Путивль (П. Воронько). 6. Земля не може жити без сонця а людина без щастя (М. Стельмах). 7. У тихі червневі дні барви в природі м'які, світлі, але не яскраві і на всьому лежить якийсь відбиток ніжності і зворушливості (М. Коцюбинський).

50

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в першому реченні перед сполучником *та* розділові знаки не потрібні, а в другому реченні треба поставити кому?

1. Біля хати моріжок розіслався та мальви гордо височіють.

2. Після дощу з-за хмари визирнуло сонце, та не розвіяло воно мої сумні думки (З тв. Панаса Мирного).

51

І. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви, ставлячи пропущені розділові знаки.

СОЛОВЕЙКО

Спочатку було зовсім тихо але десь зовсім близько в..водив свою пісню соловейко. Птах почав свою пісню і, здавалося, в горл..чку в нього билася маленька співуча нам..стинка. Короткий свист і ось вона вже вискакувала з дзьобика і стрімко л..тіла над лісом. За нею в..скакували такі ж нам..стинки і всі вони нанизувалися в невид..мий разок. Потім низка на тому разку рвалася і нам..стинки падали в лунке озеро. Соловейкові жаль ставало їх і він сумував. То ойкання розлягалось над гаєм то птах розпачл..во схлипував. Швидко заспокоївшись соловей розщедрювався і безпер..станно розс..пав навкруги

Виводить свою пісню соловейко

коштовності: буршт..нові бусинки камінці-самоцвіти ч..рвоні коралі срібні с..режки золоті кільця і соловейкова неймовірна пісня була схожа на пр..красну казку (За Б. Комаром).

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію на с.39. Напишіть продовження тексту, використовуючи складносурядні речення.

52 **Попрацюйте в парах.** Спишіть складносурядні речення, добираючи спільний для обох частин другорядний член.

1. ... гордовито позирав на землю місяць і зорі, мерехтячи, розповідали про якісь старовинні таємниці. 2. ... солодко пахли квіти і дзвінко виспівували птахи на всі голоси. 3. ... падало, танцюючи в повітрі, жовте і червоне листя і чіплялося за гілки дерев бабине літо. 4. ... доцвітали айстри і жоржини і тільки квіти морозу, здавалося, не боялися холодних ранків. 5. ... пройшли великі снігопади і будинки одяглися в пухнасті блискучі шапки. 6. ... кувала зозуля й луна вторила їй. 7. ... чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов (З журналу).

53 **Попрацюйте самостійно.** Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [ ], i [ ].	4. I [ ], i [ ], i [ ].
2. [ ], проте [ ].	5. [ ], але [ ].
3. Не тільки [ ], а й [ ].	6. Або [ ], або [ ].

54 I. Прочитайте текст. Випишіть складносурядні речення. Поясніть уживання розділових знаків.

ЧОРНИЙ ДРАКОН ГРОЗИ

...На Харків насувалася гроза. Поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогняними очима, грізно й незадоволено буркотіла.

Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшенний ураган. Ось зараз усе полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук своє золоте проміння, остаточно зачарувало всіх. Святкова публіка весело пливла по асфальтованих тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим вбранням, безтурботно шелестіла симпатичним міським гомоном.

Гроза нарешті доповзла, і чорний дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якось враз, блискавично над костьолом повисло темно-синє шмаття авангардних хмар і грім уже забуркотів чітко, голосно й недвозначно. Якось враз знялася курява й завертівся передгрозовий вихор. Коротка мить — і закрапав рідкий, краплистий дощ.

Милі до цього часу харківські вулиці змінилися. Ласкаве сонце зникло з темного неба, і тільки зрідка на брук падали перелякані промінчики.

Гроза над Харковом

Чорний дракон важко, міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнулася вогняно-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала місто різким ударом розлютованого грому. На землю впала фантастична півтемрява, й забушувала шалена злива (Микола Хвильовий).

II. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

Якщо три і більше частини мають спільний другорядний член, коми ставляться між усіма його частинами. Наприклад: Увечері знявся вітер, і кошлаті хмари поповзли по небу, і село поволі стало закутуватися в густий морок (Григорій Тютюнник).

55

Попрацюйте в парах. До поданих простих речень додайте спочатку одну, а потім дві сурядні частини. Запишіть складені речення, накресліть схеми, усно поясніть уживання розділових знаків.

Зразок. У гущавині лісу туркотіла горлиця. — У гущавині лісу туркотіла горлиця і воркували голуби. [ ] і [ ]. У гущавині лісу туркотіла горлиця, і воркували голуби, і кувала зозуля. [ ], і [ ], і [ ].

1. На галявині жовтіли квіти мати-й-мачухи. 2. Попереду виблискувало блакитне дзеркало ставка. 3. Наприкінці квітня зацвіли каштани.

56

Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Дорога то уходила в овраг, то вилась по откосу горы; и у края земли лежали новые огромные груды облаков (О. Толстой).
2. В городском саду по соседству играл оркестр и пел хор. 3. Трава

сырая и туго поддаётся огню, и потому огненные змеи ползут медленно, то разрываясь на части, то потухая, то снова вспыхивая (З тв. А. Чехова). 4. Из-за туч вышла луна — и всё вокруг посветлело, посеребрилось (Максим Горький). 5. Из окошка блестят горы и виден Днепр (М. Гоголь). 6. Однажды, гуляя по лесу, я чуть-чуть не заблудился, но, к счастью, набрёл на тропу, и она привела меня к морю (К. Паустовський).

овра́г — яр
чуть-чуть — тут: *мáло не*

отко́с — *уко́с*
вспы́хивать — *спала́хувати*

Розвиток мовлення

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

1. У яких сферах вживається науковий стиль мовлення?
2. Яка мета висловлювання текстів наукового стилю?
3. Назвіть основні види висловлювань наукового стилю.

57

Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про особливості наукового стилю мовлення.

Науковий стиль	
Загальні ознаки	Точність, логічність, об'єктивність, аргументованість, послідовність викладу
Лексичні особливості	Слова з узагальнювальним (абстрактним) значенням, терміни, віддієслівні іменники, похідні прийменники
Граматичні ознаки	Складні речення із сполучниковим зв'язком, прості речення з дієприкметниковими зворотами, розповідні речення, питальні — для привернення уваги, вставні слова, що вказують на порядок думок і зв'язок між ними

58

Попрацюйте в парax. Прочитайте текст. Визначте лексичні і граматичні ознаки наукового стилю.

Монголо-татарська навала на певний час затримала культурний поступ України-Русі, але не перервала його. У межах Великого Литовського князівства починається середньокраїнський етап у розвитку української мови, що набула статус державної. До нас дійшло 500 томів документів, написаних літературною мовою того часу, у якій наявні елементи живої української мови (З довідника).

I. Попрацюйте самостійно. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту.

Люди завжди цінували науку, освіту, вміння читати й писати. «Учення краще багатства. Учений водить, а невчений слідом бродить», — так говорить народна мудрість про вчену людину.

Уже у фразеологічній збірці Климента Зіновієва (кінець XVII — початок XVIII ст.) знаходимо такі сентенції: *наука у ліс не іде, чоловік до смерті вчиться, письменному — книжка в руки*.

До початку XX ст. існували різні типи шкіл: початкові, вищі початкові, гімназії (окремо для хлопців і дівчат), реальні школи, духовні семінарії тощо. Перша книжка, подібна до нашого букваря, називалась азбукою. Вислів *азбучна істина*, тобто загальновідома, знана ще з шкільних років, якраз і відбиває ці невпевнені кроки пізнання світу. Розпочинали з азів. Азами тоді були взагалі букви, грамота, а тому писати ази — писати букви, учитися грамоти.

До фразеологічного *аза* додавалась і наступна літера алфавіту — *буки*, але й ці вирази часом уживались як назви елементарних понять: *все це аз та буки — зрозуміла, очевидна річ; аз та буки — і вся наука*.

Про учня, який опанував науку, прочитав книжку від палітурки до палітурки, говорили, що він її прочитав від дошки до дошки. Цей вираз пов'язаний із тим, що обкладинки книжок робили з дерева й обтягували шкірою. Пізніше до фразеологізму додали іронічне «*а всередині нітрошки*», висміюючи систему бездумного заучування.

Клас поезики в Переяславському колеґіумі. Музей Г. Сковороди

Стара школа мала цілу систему покарань. Близькозвучне до назви букви слово *бук* (палиця, різка) стало своєрідним символом навчання. Від покарань різками не звільнявся ніхто. З'явився обов'язковий щосуботній ритуал. Звідси походять вислови — *давати субітки і дати субіткового*.

Близьким за значенням до цих фразеологізмів є вислів *березова каша*. *Дати березової каші* або *всипати березової каші* означає побити різками кого-небудь. Чому ж саме каші та ще й березової? Каша була, як стверджує І. Франко, основною стравою школярів. За певні провини вчителі позбавляли учнів обіду і карали замашними березовими прутами. У цього фразеологізму є синоніми — *почастувати березовим обідом, дати березової припарки*.

Міцно увійшли до фразеології оцінки (*виконувати на відмінно*) та екзамени (*складати екзамен, витримати суворий екзамен*).

Різні шкільні дисципліни дали багато фразеологізмів. Наприклад, із математики прийшли такі звороти: *привести до спільного знаменника, від зміни доданків сума не міняється*. «Мовними» фразеологізмами є вислови: *під диктовку, під знаком питання*.

Шкільне життя породжує все нові й нові вислови, які засвідчують спостережливий талант народу-фразотворця (*За В. Ужченком*).

II. Знайдіть у тексті фразеологізми, поясніть їхнє значення. З двома з них складіть речення. Скористайтеся фотоілюстрацією на с. 43.

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Прочитайте речення.
2. Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та емоційністю (неокличне, окличне).
3. Зазначте, що речення складне, потім — сполучникове чи безсполучникове.
Якщо складне речення сполучникове, зазначте, яке воно — складносурядне чи складнопідрядне.
4. Скільки частин має складносурядне речення, якими сполучниками вони з'єднані між собою?
5. Визначте смисловий зв'язок, що виникає між частинами складносурядного речення.
6. Накресліть схему речення.

7. Схарактеризуйте кожну частину складносурядного речення:
 а) двоскладна чи односкладна; в) повна чи неповна;
 б) поширена чи непоширена; г) ускладнена чи неускладнена.
8. Схарактеризуйте головні й другорядні члени речення в кожній частині складносурядного речення.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Люблю весну¹, та хто її не любить на цій веселій, радісній землі²
 (В. Сосюра).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складносурядне, складається з двох частин, з'єднаних протиставним сполучником *та*. Сміслові відношення між частинами — протиставлення подій.

Перша частина складносурядного речення — односкладна означено-особова, поширена, повна, неускладнена.

Друга частина складносурядного речення — двоскладна, поширена, повна, ускладнена однорідними означеннями.

У першій частині граматична основа складається тільки з присудка *люблю*.

Люблю (щ о?) *весну* — додаток.

У другій частині граматична основа *хто не любить*. *Хто* — підмет, виражений займенником. *Не любить* — простий дієслівний присудок. *Не любить* (де?) *на землі* — обставина місця. *На землі* (як і?) *цій, веселій, радісній* — означення. *Не любить* (чого?) *її* — додаток.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Люблю весну¹, та хто її не любить на цій веселій, радісній землі²
 (Розповід., неокл., складне, сполучн., складносур., складається з двох частин, з'єднані спол. *та*; смисл. відношення — протиставл. подій;

[ ], *та* [ ].

1 част. реч. — односкл. (означ.-особ.), пошир., повне, неускл.;

2 част. реч. — двоскл., пошир., повне, ускл. однор. означ.

60

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір одного складносурядного речення (на вибір).

УТРО

В небе вспыхнул первый луч солнца. Ночная тень тихонько прячется в ущельях гор, в листве деревьев, в кружевах травы, а вершины гор улыбаются ласковой улыбкой...

Отягощённые росой, шаловливо покачиваются цветы. Они тянутся к солнцу, а лучи его горят в каплях росы, осыпают лепестки и листья блеском бриллиантов.

А над ними уже кружатся золотые пчёлы, жадно пьют сладкий мёд, и в воздухе льётся их густая песня...

Пробуждаются люди, и вот они идут на свои поля, к своему труду (За Максимом Горьким).

кру́жево — *мере́живо*
шаловліво — *пустотліво*

брилли́ант — *діама́нт*
лепесток — *пелю́стка*

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

ПОСМІШКА — УСМІШКА

В українській мові є два близьких за звучанням слова — *посмішка* й *усмішка*. Незважаючи на те, що вони такі схожі, ці слова мають різне значення. Слово *усмішка* походить від дієслова *усміхатися* — виявляти приязне ставлення, радість, задоволення. Ось як, наприклад, у «Пісні про рушник» Андрій Малишко говорить про найріднішу людину: «Хай на ньому цвіте росяниста доріжка, і зелені луги, й солов'їні гаї, і твоя незрадлива материнська ласкава усмішка, і засмучені очі хороші блакитні твої». Слова *посмішка*, *посміх* передають відтінок іронії, кепкування чи глузування з когось. Народне прислів'я навчає: «У роботі поспіх — усім людям посміх». А ось приклад із повісті «Під тихими вербами» Бориса Грінченка. «Це... посмішка з мене», — думав парубок.

61

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір складносурядних речень.

1. Піднялися крила сонних вітряків і черешню білу вітер розбудив (М. Рильський). 2. На заході в закучерявлену мідь дубів вкрапляється золото передвечір'я а низом уже скрадаються підрос-тають легкі тіні (М. Стельмах). 3. І місяць зорями сіяв і соловейко

на калині то затихав то щебетав (*Т. Шевченко*). 4. Чи то солов'ї щебетали чи капали роси з туманів чи трави співали квіткам. 5. Прийде час і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз (*Олександр Олесь*).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке речення називається складним?
2. Які є два способи зв'язку між частинами складного речення?
3. Яке речення називається складносурядним?
4. Назвіть єднальні сполучники. Які смислові зв'язки виникають між частинами складносурядних речень, з'єднаних єднальними сполучниками? Наведіть приклади.
5. Назвіть протиставні сполучники. Які смислові зв'язки виникають між частинами складносурядних речень, з'єднаних протиставними сполучниками? Наведіть приклади.
6. Назвіть розділові сполучники. Які смислові зв'язки виникають між частинами складносурядних речень, з'єднаних розділовими сполучниками? Наведіть приклади.
7. Сформулюйте правило «Розділові знаки між частинами складносурядного речення».
8. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Озеро глибоке, і вода в ньому прохолодна, наче крига (*О. Донченко*). 2. Вмирає все в житті, та не вмирає слово, народжене в крові, засвічене багрово, заплетене в літа, немов сувора нить (*А. Малишко*). 3. То шурхне щось ізбоку, то захитається береза, то щось гукне (*Марко Вовчок*).

9. Поміркуйте, яку роль відіграють у мовленні складносурядні речення. У яких стилях мовлення вони найчастіше вживаються?

Ми діти твої, Україно!

62

1. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте в парі з однокласником (-цею) по черзі текст уголос, дотримуючись правил виразного читання і зазначаючи витрачений на це час (він не повинен перебільшувати 5 хвилин).

ДОСЛІДЖУВАЧ ЖИТТЯ НАШОЇ ПЛАНЕТИ

«Яка насолода «запитувати в природи»! Який рій питань, думок, міркувань! Скільки причин для здивування, скільки відчуттів приємного при спробі осягнути своїм розумом, відтворити в собі ту роботу, яка тривала віками у безкінечних її галузях!... Моя мета — пізнання всього, що можливе для людини зараз, під силу їй та часу.

Пам'ятник В. Вернадському
в Києві

Я хочу, однак, покращити хоч трохи стан людини». Ці слова із щоденника 19-річного Володимира Вернадського вражають глибиною думки. Здається, що належать вони не юнакові, а досвідченому вченому, філософу, яким став перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський.

«Мене варто визначати як росіянина за культурою і способом життя — щоправда, росіянина, все життя якого постійно було пов'язане з Україною», — так вважав Вернадський. Україна — його земля, її ґрунт і силу «живої речовини» він досліджував і знав достеменно. Його вчення про живу речовину та біосферу зародилося в селі Шишаки на Полтавщині.

Рід Вернадських має глибоке історичне коріння й, за переказами, походить від литовського шляхтича Верна, який під час визвольної війни українського народу 1648–1654 років перейшов на бік Богдана Хмельницького. Достовірні дані про предків Володимира Івановича беруть початок від його прадіда Івана, випускника Києво-Могилянської академії, який був священиком.

Дитинство Володимир Вернадський провів у Петербурзі, а потім — Харкові, де вступив до гімназії. Влітку виїжджав із батьками до родичів на Полтавщину.

З 1881 року, під час навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету, майбутній академік займається мінералогією і кристалографією, ґрунтознавством, філософією. Він вивчив усі слов'янські мови, англійську, французьку, німецьку, що в майбутньому допомагало при спілкуванні з іноземними вченими під час наукових відряджень до Європи.

Володимир Іванович, розуміючи значення радіоактивних речовин як джерела енергії та засобу створення нових хімічних елементів, активно проводив роботу з дослідження і нанесення на карти покладів радіоактивних мінералів та збирання зразків. Його вважають основоположником радіогеології як самостійної наукової галузі.

У 1917 році у складі Тимчасового уряду Вернадський порушив питання про створення Академії наук Грузії, України та Сибіру. У травні 1918 року, проживаючи в Україні, він розпочав роботу з

організації Всеукраїнської академії наук, а 27 листопада 1919 року провів перші загальні збори академіків і був одноставно обраний президентом Академії наук. Вернадський формував академічну бібліотеку, намагаючись при зміні влад в Україні після 1917 року врятувати цінні колекції книг і рукописів. Так виникла відома нині Національна бібліотека України імені В. Вернадського.

Під час роботи у Франції Вернадський читав лекції у Сорбонні — Паризькому університеті. Там він мав широкі можливості для проведення наукових досліджень, але вирішив повернутися до Росії, щоб «налагодити міст між старою культурою і післяреволюційною». Він вважав своїм обов'язком зберегти те, що ще залишалося від науки і культури після приходу до влади більшовиків.

Володимира Вернадського справедливо називають Ломоносовим ХХ століття за рідкісний дар всебічного творчого мислення. Він створив не тільки цілий комплекс наук про землю, а й залишив у спадок цілісне бачення світу і завдань людини, передбачивши майбутні шляхи її розвитку.

Вищою цінністю в системі еволюції Всесвіту для Володимира Вернадського була людина. Осмислюючи становлення й розвиток біосфери Землі як єдиний еволюційний процес, учений висунув поняття ноосфери, планетарної «сфери розуму», якій призначено обирати перебіг буття. Мислячи глобально, досліджуючи життя всієї планети, вчений-універсал писав у щоденнику про маленьку її частину: «Ви знаєте, як мені дорога Україна і як глибоко українське відродження проникає в мій національний і власний світогляд... Я вірю в майбутнє...» (За Л. Семакою).

II. Обміняйтесь із однокласником (-цею) враженнями щодо якості читання тексту, зверніть увагу на правильність наголошування слів, дотримання норм літературної вимови.

III. З'ясуйте значення незрозумілих слів за словниками у розділі «Додаток».

IV. Дайте відповіді на запитання, доповнюючи одне одного.

1. Чому, на вашу думку, схоже, що слова із щоденника дев'ятнадцятирічного Володимира Вернадського належать не юнакові?
2. З якого роду походив академік Вернадський?
3. У яких галузях науки В. Вернадський проводив дослідження?
4. Яка роль ученого у створенні Української академії наук?
5. Які факти свідчать про всевітнє визнання наукової спадщини В. Вернадського?

*Благословенне
слово,
що гартує!*

Леся Українка

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ. БУДОВА СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ

63

I. Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Чим особлива будова складнопідрядних речень?

1. Хто в дорозі буває, той розуму набуває. 2. Кожна робота легка, коли її охоче робиш. 3. Не все те зробиться, що на душі зродиться. 4. Легше тобі на душі стане, як пісня до твого серця загляне. 5. Ніхто не знає, що його в житті чекає. 6. Де сила не бере, там треба розумом підсобити (*Нар. творчість*).

II. Уважно розгляньте таблицю «Види складнопідрядних речень», уміщену на другому форзаці підручника. Підготуйте повідомлення про види складнопідрядних речень.

Складнопідрядним (рос. *сложноподчинённым*) називається таке складне речення, у якому нерівноправні за змістом і граматично частини з'єднуються підрядним сполучником або сполучним словом. Наприклад: *І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькій слові «хліб»* (Д. Павличко).

Складнопідрядне речення складається з головної і підрядної частин. Від головного речення зазвичай можна поставити запитання до підрядного речення, яке пояснює один із членів головного речення або стосується головного речення загалом. Наприклад: *Бліде небо мигтить зірками до блакиті* (як ої?), *що оповила степову далечінь* (М. Коцюбинський). Головне речення: *Бліде небо мигтить зірками до блакиті*. Від слова *блакиті* ставимо запитання до підрядного речення — як ої? Підрядне речення — *що оповила степову далечінь* — пояснює, характеризує слово *блакить*. Підрядне речення приєднується до головного за допомогою сполучного слова *що*.

Підрядна частина може стояти не тільки після головної частини, а й перед нею або в середині її. Наприклад: 1. *Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії* (Б. Харчук) — підрядне речення стоїть після головного. 2. *Коли звук завмирав, гложнув, тоді тиша, здавалось, нашорошувала свої чутливі вуха* (Є. Гуцало) — підрядне речення стоїть перед головним. 3. *Тоді, коли повітря загоготало громом, усі в залі потягнулися до вікон* (О. Гончар) — підрядне речення стоїть у середині головного.

Для схематичного позначення головної частини складно-підрядного речення використовують квадратні дужки, а для підрядної — круглі. Якщо підрядне речення залежить від конкретного слова в головному реченні, це слово треба записати у квадратних дужках. Сполучники і сполучні слова записують у круглих дужках. Від головного речення до підрядного ставиться питання. Наприклад: 1. *Бачив я і в чужій стороні чорнобривці із рідного краю, що насіяла ти навесні (М.Сингаївський).*
[...чорнобривці], (що...).

2. *Там, де ми йшли, сполохане птаство піднімалося з трав (Остан Вишня).* [там, (де...), ...].

I. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте текст, випишіть складнопідрядні речення, підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми складнопідрядних речень. Виконайте взаємоперевірку робіт.

Образ Божої Матері
в Софії Київській

ПОКРОВА

Покрову, яку святкують 14 жовтня, особливо шанували в народі. Зображення Божої Матері й досі збереглося в Софії Київській. Яка погода на Покрову, така й буде зима. Так кажуть у народі. Є й ще одне цікаве прислів'я: Покрова накриває траву листям, землю — снігом, а дівчат — шлюбним вінцем. Саме після цього свята відбувалося найбільше весіль.

14 жовтня прийнято вважати днем українського воїнства. У далекі часи на Україну нападали зусібіч — турки, татари, поляки, румуни. Всі вони прагнули розшматувати наші землі, а людей перетворити на рабів. Щоб захистити рідний край, на острові Хортиця зорганізувала-ся Запорізька Січ. Сюди з усіх усюд прибували молоді звитяжці, щоб боронити рідну землю. Боролися вони з ненависними ворогами, поки російська цариця Катерина II не зруйнувала козацьку вольницю.

Коли Катерина II, знищивши Січ, наказала козакам перейти на службу до російської армії, більшість відмовилася це зробити. Щоб не потрапити в кайдани жорстокої всевладниці, вирішили переселитися в пониззя Дунаю й започаткувати там знамениту Задунайську Січ.

Востаннє зібравшись біля Січової церкви, охрещеної на честь Покрови, звитяжці цілу ніч просили благословення своєї покровительки, а вдосвіта з іконою Божої Матері вирушили за Дунай.

З того часу по всій Україні почали будувати церкви на честь Покрови. Дівчата й жінки вишивали її образ на рушниках і ткали на килимах. Художники малювали ікони і розписували церкви, де обов'язково мав бути образ Матері Божої. Таке зображення й досі збереглося в Софії Київській (*За В. Скуратівським*).

II. Складіть план прочитаного. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

65

Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Мій час пливе так тихо (тихо), як по ставку пливе листок сухий (*Леся Українка*). 2. Себе ми зрозуміли в (решті)решт, коли відчули силу і відвагу (*Л. Горлач*). 3. Не народилася і не народиться та сила, щоб наш народ (на)вколішки поставила (*М. Стельмах*). 4. Щоб шуміло врожаями поле, стали ми пліч(о)пліч (на)завжди (*В. Симоненко*). 5. Злітає ластівка (у)гору, над осокорами летить, де чашу вечора прозору (по)вінця налива блакить (*Л. Дмитерко*). 6. Давним (давно) в Чигирині від старенької бабусі я почув дивовижну легенду про те, як пісня врятувала козака від смерті (*С. Носань*).

Сполучники підрядності і сполучні слова — найважливіші засоби зв'язку підрядної частини з головною в складнопідрядному реченні.

Підрядні сполучники не є членами речення, вони тільки з'єднують підрядне речення з головним. Наприклад: *І все росте в душі моїй надія, що доля усміхнеться ще мені* (*М. Зеров*).

Сполучні слова — це повнозначні слова. Вони не тільки зв'язують частини складнопідрядного речення, а й виступають членами підрядної частини. Наприклад: *Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї* (*Д. Павличко*). У цьому складнопідрядному реченні підрядна частина *що я дитиною садив* приєднується займенником *що* (його можна замінити словом *ліс* із головної частини) і виступає додатком: *садив (щ о?) що (ліс)*.

Роль сполучних слів найчастіше виконують відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий* і прислівники *де, куди, звідки*.

Часто в головній частині складнопідрядного речення вживаються **вказівні слова** — займенники *той, такий* і прислівники *там, туди, тоді* та інші. Вказівні слова виступають членами речення.

Наприклад: 1. *Житимуть вічно у наших серцях ті, що упали в боях* (В. Сосюра). Вказівне слово *ті* — підмет. 2. *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилася любить* (Т. Шевченко). Вказівне слово *тому* виступає додатком. 3. *Сонце пекло так, що й уночі степ пахів* (Ю. Яновський). Вказівне слово *так* виступає обставиною.

66

Попрацюйте в парах. Прочитайте складнопідрядні речення, визначте головну і підрядну частини. З'ясуйте, як вони пов'язані між собою. У яких реченнях є вказівні слова? Якими членами вони виступають?

1. Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла (Л. Глібов).
2. Люди зазвичай хочуть того, що їм подобається. Подобається ж зазвичай те, що вимагає найменшої праці (В. Винниченко).
3. Де грози падають, там райдуги встають (П. Тичина).
4. Якщо забудеш товариша, залишиш у біді, даремно ти на світ рождався (О. Довженко).
5. Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь (М. Рильський).
6. Як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота батька й матері (В. Сухомлинський).

Як головна, так і підрядна частини речення інтонаційно не завершені. Закінчена інтонація охоплює складнопідрядне речення загалом. Підрядне речення у вимові відмежовується від головного паузою. Наприклад: 1. *Якщо всі легенди зібрати морські, / то був би літопис на вічні віки* (М. Нагнибіда). 2. *А тут, / де ми зупинилися, / вода текла повільніше* (Ю. Мушкетик).

Головна і підрядна частини складнопідрядного речення відокремлюються комами. Наприклад: *У засніженому кустратому гнізді, де літувала лелека родина, стоїть тепер самотній лелека і дивиться на схід* (М. Стельмах).

67

Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви та ставлячи розділові знаки. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Небо яке засіяли зорі чудово забл..щало (І. Нечуй-Левицький).
2. Хто людям добра бажає той і собі має (Нар. творчість).
3. Мовчки бр..ли по тих самих травах які тільки що надійно пр..ховували десь у собі оту яскраву жар-птицю (О. Гончар).
4. Я у такому віці що якраз було б чудово зуп..нити час (Д. Павличко).
5. Не несучи нікому біду бо й від вас її не ч..каю (М. Сингаївський).
6. Де б у світі я не мандрував завжди прохолодою сріблиться в пахощах калин і трав дзвонкова одстояна кр..ниця (Д. Луценко).

I. Спишіть уривок із поезії Василя Симоненка, вставляючи пропущені букви. Знайдіть складнопідрядні речення.

Пов..ла житами стежка неш..рока
 В поле, де тополя мріє одинока.
 А над нею плинуть хмари, ніби думи,
 Повні в..сняного трепетного суму.
 А до неї гнуться, лаццаться ласкаво
 Ніжні, нетолочені, росянисті трави.
 І стоїть тополя, повна сонця й болю,
 Вітами-пр..вітами кланяється полю.
 Розкажи, тополе, не ховай од всіх,
 Чому слабне вітер в куч..рях твоїх.
 Розкажіть ви, роси, ніби перли, чисті,
 Чому вас роняють трави урочисті.

В. Симоненко

Клод Моне. Тополя в сонячному світлі

II. Розгляньте картину Клода Моне «Тополя в сонячному світлі». Підготуйте її художній опис, увівши до нього складнопідрядні речення.

69

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. У складнопідрядних реченнях підкресліть граматичні основи.

ПЕРВОЕ ПРАВИЛО ВЕЖЛИВОГО ЧЕЛОВЕКА

Куда бы ни пришёл вежливый человек, он всегда поздоровается.

А самое главное — он поздоровается первым. Только старшие могут ждать, когда с ними поздороваются младшие. Если вы издали заметили знакомого, не кричите через улицу или из окна. Можно поднять руку и помахать, или снять шапку, или поклониться — в зависимости от того, кого мы приветствуем.

Не ответить на приветствие — верх невоспитанности (За О. Дороховим).

вежливый — *ввічливий*
верх — тут: *край*

КОРИСНА ПОРАДА

Якщо ви хочете дізнатися більше про правила етикету, радимо прочитати книжку Віталія Шеломенцева «Етикет і сучасна культура спілкування».

§7

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

70

Прочитайте уривок із поезії Володимира Сосюри. Знайдіть складнопідрядні речення, поставте питання від головної частини до підрядної.

Я так люблю той час без краю
І землю теплу й молоду,
Коли над квітами зітхає
Липневий вітер у саду.

Але далеко ще до літа,
Що віддзвеніло вже давно.
Лиш вітер стукає сердито
В моє зачинене вікно.

В. Сосюра

За значенням і будовою розрізняють три основні види складно-підрядних речень: з підрядними означальними, з'ясувальними і обставинними. Підрядні обставинні поділяються на кілька підвидів.

Підрядні речення означальні, з'ясувальні, обставинні способу дії і ступеня залежать від конкретних слів у головній частині. Інші підрядні обставинні (місця, часу, порівняльне, причини, мети, умовне, допустове) пояснюють головну частину загалом.

71

Попрацюйте в парах. Уважно розгляньте таблицю «Види складнопідрядних речень», уміщену на другому форзаці підручника. У парі з однокласником підготуйте усне повідомлення про види складнопідрядних речень. Слухаючи одне одного, намагайтеся знайти неточності, доповнити розповідь товариша.

Підрядні означальні речення (рос. подчинённые определительные предложения) відповідають на питання *я к и й?* і залежать від конкретного слова в головному реченні, вираженого іменником або іншим словом у значенні іменника. Наприклад: *Цей хліб, що світить на моїм столі, поборює мою печаль і втому* (Д. Павличко). [...хліб, (що...), ...].

Підрядні означальні речення з'єднуються з головним сполучними словами — займенниками (*який, котрий, чий*) і прислівниками (*де, куди, звідки, коли*), рідше — підрядними сполучниками *що, щоб, наче, неначе, ніби, як*.

У головному реченні може вживатися вказівне слово *той, такий*, яким підкреслюється пояснюваний іменник. Наприклад: *Микола пригадав той сон, що колись снився йому* (І. Нечуй-Левицький). [...той...], (що...).

72

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви та ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. На дуба-вел..та що ріс віки накинулись вітри шалені з бору (В. Василяшко).
2. Із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич який то гучнів то завм..рав танучи в голубій безвісті (Григорій Тютюнник).
3. Душа моя дно бездж..рельне й сухе де тільки сіріє каміння важке... (Олександр Олесь).
4. Червнева ніч розкинула свої зоряні шати над таємниче пр..тихлим шляхом що ст..лився до синього виднокругу (Н. Рибак).
5. А я не раб не хитрий служка чия натура як подушка податл..ва й м'яка! (Д. Павличко).
6. Ми знали в..лике оз..ро де щороку гуси вос..ни сп..нялися й жили тижнів зо два а то й більше (Остан Вишня).

Попрацюйте в парах. Один учень запише подані речення, розставляючи розділові знаки; другий перебудує дієприкметникові звороти на підрядні частини складних речень і запише перебудовані речення. Виконайте взаємоперевірку робіт.

Зразок.

Один учень: Спогади, навіяні картиною невідомого художника, перенесли мене в безтурботне дитинство.

Другий учень: Спогади, які навіяла картина невідомого художника, перенесли мене в безтурботне дитинство.

1. З-під кашкета рудуватими віхтями вибивалося волосся посріблене першою сивиною (Ю. Збанацький). 2. Сріблястий шлях прокладений місяцем простягся морем до самого берега (Д. Ткач). 3. Деревя осяяні місячним світлом стояли в цвіту як наречені (О. Довженко). 4. Далекий острів оповитий рожевим туманом немов зрушив з місця і поплив у морі мінливого саява (О. Донченко). 5. Між двома шпичастими горами було видно провалля проміте дощовою водою (І. Нечуй-Левицький).

Попрацюйте самостійно. З кожної пари простих речень побудуйте і запишіть складнопідрядне речення з підрядним означальним.

1. По дорозі Шарко зігнав кількох горобців. Вони купалися в поросі, як у брудних змилках. 2. Потім пес погнався за ґавою. Пташка гордовито походжала біля калюжі. 3. Шарко став гасати за метеликами. Вони, наче дражнячись із ним, то опускалися над травою, то злітали високо вгору. 4. Далі дорога пішла лукою. Тут з-під ніг вискакували потривожені коники. 5. Зелені ящірки тікали в шпарки. Ящірок до нестями налякали випадкові перехожі. 6. Гули волохаті джмелі. Вони перелітали з квітки на квітку кошлатих будяків. 7. Василько з Шарком добулися високого пагорбка. Звідси було видно все село і їхнє подвір'я.

У складнопідрядних реченнях з підрядними означальними займенники в підрядній частині повинні правильно співвідноситися з іменниками головної частини. Наприклад, у реченні *Я боявся навіть підійти до кабінету стоматолога, який був у кінці коридору* — не зрозуміло, хто був у кінці коридору — кабінет чи лікар. Речення слід побудувати так: *Я боявся навіть підійти до стоматологічного кабінету, що був у кінці коридору.*

75

Попрацюйте в парах. Відредагуйте і запишіть речення.

1. Хлопець урятував від акули дівчину, з якою згодом одружився.
2. Пригода з білкою, про яку розповів брат, дуже розсмішила мене.
3. Сонце кидало свої перші промені на степ, що почало підніматися з-за обрїю.
4. Ялина причарувала мене своєю зеленою сукнею, яка росла на галявині.
5. Слова пісні, яка проспівана бабусяю, глибоко запали в моє серце (*З учнівських творів*).

Різновидом підрядних означальних є підрядні **займенниково-означальні** (рос. местоименно-определительные), які пояснюють член головного речення, виражений не іменником, а займенником *той, такий, все, кожний*, вжитим у значенні іменника. Наприклад: *Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього* (М. Рильський).

76 Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники склали складнопідрядні речення з підрядними займенниково-означальними. Ярослав записав у зошиті: *«Щасливий той, хто вміє цінувати кожну хвилину свого життя»*. Ірина склала таке речення: *«Щаслива та людина, яка має вірних друзів»*. Хто правильно виконав завдання?

77

Попрацюйте в парах. Спишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними означальними, а потім — із підрядними займенниково-означальними. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Нема такого злого щоб на добре не вийшло.
2. У кого є злість той своє серце їсть.
3. Кого не б'є слово тому й палиця не допоможе.
4. То такий швець що по великих шляхах дубовою голкою шие.
5. Щасливий той чоловік що не марно прожив свій вік.
6. Це такий рибалка що і рибку зловить і ніг не намочить.
7. Хто не працює той не помиляється.
8. Тому втома не відома хто не працював (*Нар. творчість*).

78

Прочитайте речення. Виділені частини простих речень усно перебудуйте на підрядні займенниково-означальні речення.

Зразок. *Звиклий не відступати перед труднощами завжди подолає їх.* — *Той, хто звик не відступати перед труднощами, завжди подолає їх.*

1. Все говорене цією людиною було надзвичайно просте й переконливе.
2. Не відкладай на завтра сьогоднішньої роботи.
3. Побачене художником уночі у степу стало основою нової картини.
4. Усе пережите дівчина виливала в пісні.

I. Прочитайте текст. Назвіть засоби зв'язку (сполучники, сполучні слова) у складнопідрядних реченнях.

УКРАЇНСЬКИЙ МІСЯЦЕЛІК

Наші назви місяців прозорі. Легко встановити те, яка ознака покладена в основу називання. Січень дістав свою назву від «сікти» (у цей час найчастіше вирубували ліс). Лютий названо за люті, злі, жорстокі морози, які бувають у цьому місяці. Березень — місяць, коли збирають березовий сік. Квітень — місяць цвітіння. Травень, що відзначається буйними ростами трав, саме за це дістав свою назву. Червень — від червець, з якого виготовляли червону фарбу. Є й інше пояснення: червень — місяць, коли з'являються червоні ягоди, фрукти і квіти. Липень — місяць цвітіння медоносної липи, дерева дуже поширеного й шанованого у слов'янських землях. Серпень, який наші сусіди білоруси називають жнівцем, — час збору урожаю. Вересень — пора цвітіння вересу, рослини, що, як і липа, є багатим медоносом. Жовтень — місяць жовтого листя. Листопад не потребує пояснення. У самому слові чути шелест листя, що падає на землю. Раніше він звався і падолист. Грудень — місяць, коли земля змерзається у груддя (За А. Коваль).

II. Подумайте і розкажіть, які народні прикмети ви знаєте. Розгляньте фотоілюстрації. Складіть розповідь, використовуючи складнопідрядні речення.

80

Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Благословен мастер, который достиг стремительной высоты. И трижды благословен тот, кто помог достичь её своим ученикам (Л. Толстой). 2. В туманном небе на головокружительной высоте стояла одинокая луна, вокруг которой переливался жёлтый круг (К. Паустовський). 3. Речка, вдоль которой мы пошли, то и дело поворачивала то вправо, то влево (В. Солоухін). 4. Не бывает чудес на земле, кроме тех, что создаются разумом и волей человека (Л. Леонов). 5. Вот полянка, где между двумя ручьями я недавно белые грибы собирал (М. Пришвін).

достічь — досягну́ти
головокружíteльний —
запаморо́чливий

то и де́ло — тут: повсякчас
созидáть — створювати
ручѐй — струмо́к

одинокій — самотній

§8

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ

81

Прочитайте уривок із поезії Дмитра Луценка. Знайдіть складнопідрядне речення, поставте питання від головної частини до підрядної.

Я вам хочу бути рідним братом!
Люди, не соромтесь доброти!
Друзів на землі не так багато.
Дбайте, щоб в житті їх зберегти.

Д. Луценка

Підрядні з'ясувальні речення (рос. подчинённые изъяснительные) відповідають на питання непрямих і прямого відмінків і залежать від тих членів у головному реченні, які означають різні вияви мовлення, мислення і відчуття. Це здебільшого дієслова *говорити, запитувати, відповідати, нагадувати, думати, боятися, бачити, слухати, бажати*; прикметники *радий, щасливий*; прислівники *видно, відомо, потрібно*. Наприклад: 1. Я бажаю, щоб перше горе було останнім у твоєму житті (Леся Українка). [...бажаю], (що?). 2. Щасливий, хто сні має милі (Леся Українка). [щасливий], (хто?).

Підрядні з'ясувальні речення з'єднуються з головними сполучниками *що, як, щоб, ніби, мов, наче*, сполучними словами *хто, який, чий, котрий, де, куди, коли, як*, часткою *чи*, вжитою у значенні сполучника. При пояснювальних словах у головному реченні може виступати вказівне слово *те*. Наприклад: 1. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки (М. Коцюбинський). [...чулося], (як?). 2. Скільки вам, соняшники, так стояти в бережанському полі, не відаючи про те, що зацвіли ви не влітку, а восени (Є. Гуцало). [...про те], (що?). 3. Як ти міг дочекатися, чи справдиться слово твоє? (Леся Українка). [...міг дочекатися], (чи...)?

82

Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. І вчувалося кленам і соснам що над ними вже й неба (не)має (М. Сингаївський). 2. І (не)збагну чому мене хвилюють до знемоги свист голубиних крил печаль гаїв (В. Базилевський). 3. Раз вночі прокинувся і угледіть захотів чи (ні)хто (не)порушає тиші мертвої гаїв (Олександр Олесь). 4. Я (не)люблю тебе (не)навиджу беркуте за те що ти ховаєш в грудях серце люте (І. Франко). 5. Лиш тим людина дорожитиме все життя що далось їй (не)легко дорогою ціною (В. Сухомлинський). 6. (Не)має гірше як в (не)волі про волю згадувать (Т. Шевченко).

83

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники склали складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Олена записала в зошиті таке речення: «Доповідач дійшов висновку, з яким важко не погодитися». Ірина склала таке речення: «Доповідач довів, що всі висновки ґрунтуються на математичних розрахунках». Хто правильно виконав завдання?

84

Попрацюйте в парах. Спишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними означальними, а потім — з підрядними з'ясувальними. Накресліть схеми складнопідрядних речень. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Вночі люблю дивитись як креслять засинений осінній небосхил падучі зорі (Є. Плужник). 2. Ще й досі в Полтаві поблизу Ворскли стоїть хата Івана Котляревського така, як намалював її Тарас Шевченко (З журналу). 3. День кінчався уступаючи дорогу вечорові що вже ховався у довгих тінях дубів серед кущів наче соромлячись сонця (М. Стельмах). 4. Я завжди думав і думаю що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем (О. Довженко). 5. І несуть мене по полю де здобув я нашу волю коні вороні (П. Воронько). 6. Вирушаючи в дорогу ми навіть не здогадувалися де нас застане ніч (У. Самчук).

85

Попрацюйте самостійно. Прочитайте прості речення. Виділені додатки переробіть на підрядне з'ясувальне речення. Перероблені речення запишіть.

Зразок. *На перерві ми довго обговорювали причини поразки нашої шкільної футбольної команди в районній спартакіаді.* — *На перерві ми довго обговорювали, чому наша шкільна футбольна команда прогала в районній спартакіаді.*

1. Ми з нетерпінням чекали виступу артистів цього невеличкого циркового колективу. 2. Сиджу і спостерігаю народження дня над морем. 3. Напружую пам'ять, але ніяк не можу згадати імені колишньої однокласниці. 4. У теленовинах повідомили про перемогу українських спортсменів. 5. Хлопець довго і плутано розповідав про причини запізнення на перший урок.

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними можуть виражати непрямі питання. У кінці таких речень ставиться крапка. Наприклад: *Подорожні почали розпитувати, чи далеко до Києва (П. Куліш)*. Якщо головна частина є питальним реченням, то в кінці ставиться знак питання. Наприклад: *Хто може сказати, як діяти в такій ситуації? (О. Донченко)*.

86

Пригадайте правила вживання розділових знаків при прямій мові. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Переробіть речення з прямою мовою на складнопідрядні з підрядними з'ясувальними.

Зразок. «*Куди йдеш, сину?*» — запитав батько. — *Батько запитав сина, куди той іде.*

1. А що тепер мамо робити (З, з)апитав Чіпка одхиливши хатні двері (Панас Мирний). 2. Тут заночуєм на краю села (С, с)казали люди (У, у)вдовиній хаті (А. Малишко). 3. Яка ти розкішна земле (Д, д)умала Меланка (В, в)есело засівати тебе хлібом прикрашати зелом завітчати квітами (М. Коцюбинський). 4. Я не знаю кращої пори за ранню осінь (Г, г)оворила Ірина, потім запитала мене (А, а)ви любите вересневі дні? (П. Загребельний). 5. Мені шепоче рідна Україна (Т, т)и до землі всім серцем прихились (О. Гончар).

А: «П».

«П?» — а.

«П, — а, — п».

«П, — а. — П».

«П, — а, а: — П».

87

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники склали складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Сашко склав речення: «Сміливий той, хто може подивитися в очі власному страху». Денис записав у зошиті: «Смілива та людина, яка без вагань долає перешкоди». Ірина навела такий приклад: «Сміливий, хто може перебороти власні страхи». Хто правильно виконав завдання?

88

Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. У складнопідрядних реченнях підкресліть граматичні основи, визначте види підрядних речень.

ЯК НАРОДИЛАСЯ СТЕЖКА?

Я не знаю хто перший протоптував стежку. Мабуть це був той хто поспішав удосвіта на роботу. Можу тільки уявити собі тітку чи дядька з нашого села що на зорі виходить з двору... Самотня постать яка човгає безлюдними вулицями раптом зупиняється біля крайніх хат. Ще темнуватو. Переоране поле над яким курить ріденький туман зливається у суцільний лахматий клопоть. Подорожній придивляється де ж той просвіт у лісосмузі за полем. Зітхнувши як перед усякою важкою роботою поволі рушає через борозни. Іде людина й думає що її слідом прямуватимуть інші.

Так починається стежка... Потім її розтопчуть. Угрузне вона в землю й побіжить полем. Уже якийсь дядько котить мотоциклом у сусіднє село. Довго миготить проти сонця його вилинялий картуз що повільно пливе поверх соняшникових голів (В. Близнець).

89

Розгляньте фотоілюстрацію. Які почуття викликає вона у вас? Поміркуйте, як природа впливає на душевний стан людини. Складіть і запишіть невеликий твір «Як народжується дощ». Вживайте складнопідрядні речення з підрядними означальними і з'ясувальними.

64

90

Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Я посмотрел на клён и увидел, как осторожно и медленно отделился от ветки красный лист, вздрогнул, на одно мгновение остановился в воздухе и косо начал падать к моим ногам. 2. Я спрашивал себя, действительно ли существуют берёзовые леса и реки, заросшие кувшинками. 3. Теперь я понимаю, почему деревья на этом холме разрослись так буйно. 4. Седые волны полезли на палубу, точно испытывая, основательно ли всё укреплено. 5. Мне кажется, что дни теперь налиты не только солнцем, но и радостью (З тв. К. Паустовського).

отделіться — відділітися
вздрогнуть — здригнутися

кувшинки — латаття
основательно — ґрунтовно

Розвиток мовлення

ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ ЯК ЗАСІБ ЗАСВОЄННЯ Й ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ПОЧУТОГО ТА ПРОЧИТАНОГО

1. Які комунікативні завдання можна розв'язати у процесі читання?
2. Які види читання вам відомі?

91

Прочитайте текст. Складіть пам'ятку «Як робити тематичні виписки».

Готуючись до твору чи виступу перед аудиторією, ви опрацюєте велику кількість інформації, користуєтесь різноманітними джерелами. Тому дуже важливо навчитися відбирати потрібний матеріал і занотовувати його. Зроблені вами записи допоможуть відновити в пам'яті матеріал під час виступу чи написання твору.

Використання цитат у власному висловлюванні дозволить вам довести чи спростувати певні думки, ознайомити читача або слухача з авторитетним судженням.

Тематичні виписки доречно робити у спеціально заведеному зошиті або на окремих аркушах-картках. Необхідно вказати паспортні дані джерела, з якого зроблені тематичні виписки. Бібліографічний опис книжки має чітку послідовність: спочатку зазначаються прізвище та ініціали автора, потім назва книги, далі вказуються вихідні дані: місто, видавництво, рік видання, далі необхідно записати сторінку, на якій розміщена виписана цитата.

Наприклад:

Мова має два потужні крила, які дають їй повнокровне життя, — океан слів і граматику. Океан слів — це безмежжя, незліченність, найтісніший зв'язок із життям суспільства, найчутливіший нерв, найшвидша змінюваність, схильність до необмеженого поповнення. Він — велетенське громаддя, складники якого жодна людина не спроможна помітити. Граматика ж — мудрий господар, володар цього океану. На противагу безмежжю слів, граматика — стислість, суворі правила, які легко можна перелічити, але нелегко застосувати.

Вихованець І. Р. У світі граматики. — К.: Освіта, 1992. — С. 13.

92

I. Прочитайте уривок із книжки Олександра Пономарева «Культура слова. Мовностилістичні поради» (вона побачила світ 2001 року в київському видавництві «Либідь»).

ПОЛЕ І ПОЛІС...

У словах *Тернопіль, Бориспіль* друга частина утворена від спільнослов'янського *поле*, і тому в закритому складі *о* переходить в *і*. В основі другої частини слів *Севастополь, Сімферополь, Мелітополь* лежить слово *поліс*, що означало місто. Правило про чергування на слова іншомовного походження не поширюється. Тому й маємо різні написання з *-піль* і *-поль*.

Міста, в назві яких є елемент *-поль*, розташовані в Криму, на півдні України — там, де колись були грецькі колонії. І самі назви ці давньогрецькі.

Чак Є. Д. Таємниці слова. — К.: Веселка, 1991. — С. 127.

II. За поданим зразком оформіть виписку «Кепкувати і жартувати». Чи траплялися вам у прочитаних газетах, журналах тощо невдало вжиті синоніми? Наведіть приклади.

КЕПКУВАТИ І ЖАРТУВАТИ

Часом із синонімічного ряду обирають один синонім, незаслужено забуваючи інші. Пишуть і кажуть *добросовісно, зекономлений, вирішення, вогнестрільний, відправлятися, протиріччя, запримітити, благоустрій, продовжується*, хоч, крім них, є нічим не гірші *сумлінно, заощаджений, розв'язання, вогнепальний*, а то й, поза всяким сумнівом, *вирушати (відходити), суперечності, зауважити (помітити), упорядкувати, триває* тощо. Невдалий вибір синонімів може спричинити затемнення змісту висловлювання. На жаль, таких прикладів у засобах масової інформації — хоч греблю гати. Ось один із них: «Хлопці радісно зустрічають нас, кепкують».

Кепкувати — означає «глузувати, насміхатися». Приміром: «Анатолій кепкував із його захоплень» (М. Руденко). Важко поєднати радість зустрічі з кепкуванням. Замість *кепкують* варто було використати *жартують* (О. Пономарів).

Тематичні виписки можна викласти своїми словами, більш узагальнено, зі збереженням при цьому основної думки твору.

93

I. Прочитайте тематичні виписки і порівняйте їх. Зробіть висновки.

1. Найдавніша згадка про останній літній місяць фіксує таку його назву — *зарев*.

Це начебто від того, що наші пращури влаштовували оленячі гони, від чого тварини *заревали*, себто ревли. На мою думку, таке твердження непереконливе. Імовірніше, що назва походить від давньоруського слова *зарев* — яскраво-червоне полум'я, саме таку картину створює призахідне серпневе сонце.

Оскільки це пора початку і завершення жнивування, то утрадиційнілись і такі регіональні назви: *зоряничник*, *копень* (від появи кіп у полі), *густойд* чи *густир* (од густого врожаю на полях і в садах), *хлібосол* чи *хлібочол*, *припасень*, *городник*, *спасівець* (од трьох спасівських свят) та *барильник* — серпнева спека вимагала постійно тримати воду в полі у спеціальних діжечках — кадубах, так званих барильцях (В. Скуратівський).

2. Найдавніша згадка про останній літній місяць фіксує... його назву *зарев*. Наші пращури влаштовували оленячі гони, від чого тварини *заревали*. Імовірніше, що назва походить від давньоруського слова *зарев* — яскраво-червоне полум'я... призахідного серпневого сонця.

Серпень — місяць жнив. У зв'язку з цим побутували такі назви останнього місяця: *зоряничник*, *копень*, *густойд* чи *густир*, *хлібосол* чи *хлібочол*, *припасень*, *городник*, *спасівець*.

II. Складіть бібліографічний опис книги, з якої взято поданий уривок. Називається вона «Русалії», її автор — Василь Тимофійович Скуратівський. Книжка побачила світ у київському видавництві «Довіра» 1996 року.

94

I. **Попрацюйте у групах (3 групи)**. Доберіть необхідну літературу, складіть бібліографічний опис книжок і зробіть тематичні виписки для підготовки повідомлень на такі теми:

1. «Поняття про культуру мовлення» (перша група);
2. «Функції мови, спілкування» (друга група);
3. «Поняття про українську літературну мову» (третья група).

II. Прослухайте представників кожної групи із підготовленим матеріалом. Дайте оцінку виступам однокласників.

III. Поміркуйте, який вид тематичних виписок є доречним при опрацюванні наукової літератури, а який краще застосовувати під час роботи з публіцистичними статтями.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ

§9

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СПОСОБУ ДІЇ, СТУПЕНЯ, ПОРІВНЯЛЬНИМИ

95

Прочитайте речення. На які питання відповідають підрядні речення? Якими сполучниками чи сполучними словами зв'язані вони з головними реченнями?

1. Як зграя над морем летить лебедина, так слава безсмертна над світом летить (*М. Бажан*). 2. Співали так голосно, що чути було аж на протилежному березі Удаю (*О. Десняк*). 3. А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота (*М. Рильський*).

Підрядні речення способу дії (*рос.* придаточные образа действия) вказують на спосіб дії, названої в головному реченні, і залежать від певного слова або сполучення слів у ньому. Такі підрядні відповідають на питання як? у який спосіб? Наприклад: *Сонце стояло високо й світило так* (як? у який спосіб?), *що майже ніде у дворі не було тіні* (*Марко Вовчок*). [...^{як?}так], (*що...*).

Підрядні речення способу дії з'єднуються з головними реченнями сполучним словом *як*, сполучниками *як, що, щоб, ніби, мов*. Наприклад: 1. *Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів* (*В. Сухомлинський*). [...^{як?}так], (*щоб...*). 2. *Як будеш робити, так і земля буде родити* (*Нар. творчість*). (*Як...*), [...^{як?}так...].

Близькими до підрядних способу дії є **підрядні ступеня** (*рос.* придаточные степени). Вони вказують на ступінь вияву ознаки, названої в головному реченні, залежать від конкретного слова в ньому і відповідають на питання як? наскільки? якою мірою? Наприклад: *Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований* (*І. Франко*). [...^{наскільки?}так добре], (*немов...*).

Підрядні речення ступеня з'єднуються з головною частиною сполучними словами *як, стільки, настільки*, сполучниками

що, як, часткою аж. Наприклад: 1. *Все сталося так несподівано і швидко, що люди зацікавилися* (М. Коцюбинський).
 [...так несподівано і швидко], (що...) ^{наскільки?} 2. *Чим вище дерево, тим корінь глибше* (Нар. творчість). (Чим...), [тим...] ^{наскільки?} 3. *Вода швидко прибувала, аж річка вже вийшла з берегів* (О. Довженко).
 [...прибувала], (аж...) ^{якою мірою?}

96

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви та ставлячи розділові знаки. Визначте види підрядних речень, накресліть їхні схеми.

1. Віють вітри віють буйні аж д..рева гнуться (Нар. творчість).
2. У хаті спочіло так що шибки пос..ніли як передгрозове небо (Григор Тютюнник).
3. Слова знайшлися на мою п..чаль так як знайшлися на в..селу пісню (Д. Павличко).
4. Хай буде так як я собі в..лю (Л. Костенко).
5. Попереду вставали м'які силуети гір ніби вони виступили непомітно з блакиті самого гор..зонту (О. Гончар).
6. Город до того часу так пер..повнявся рослинами що серед літа вони вже не вмщалися в ньому (О. Довженко).

97

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники наводили приклади складнопідрядних речень з підрядними способом дії. Олег склав таке речення: «*На ці звичайні речі я подивився по-новому так, як розповідав дідусь*». Юрко навів такий приклад: «*Я кидав у воду камінці й дивився, як кола розходяться по дзеркальній поверхні*». Хто правильно виконав завдання?

98

Запишіть, ставлячи розділові знаки, складнопідрядні речення в такій послідовності: а) із підрядними з'ясувальними; б) із підрядними способом дії; в) із підрядними ступеня.

1. Здоровенний дуб розлігся розширився своїм кострубатим гіллям так що аж темно під ним.
2. Стомлений Остап не помітив як минув чагарник і вийшов у поле.
3. Було видно як тікали від човна білі береги з чорними вербами.
4. Іван зробив так як порадила Соломія.
5. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала в ній.
6. Чим більше темніло тим вітер здавалося дужчав.
7. Очерет шумів так що заглушав навіть думки (З тв. М. Коцюбинського).

Підрядні порівняльні речення (рос. придаточные сравнительные предложения) відносяться до всього головного речення, за допомогою порівняння пояснюють його зміст, відповідають на питання як? подібно до чого? Підрядні порівняльні речення з'єднуються з головними реченнями сполучниками як, мов, наче, неначе, немовби. Наприклад: 1. *Над шляхом біліла*

хатка (як? подібно до чого?), наче вийшла вона із села (М. Коцюбинський). [⋮], (наче...)^{┌ як? ─}. 2. На стінах висіли вишиті рушники, ніби казкові жар-птиці розпустили свої крила (І. Цюпа). [⋮], (ніби...)^{┌ як? ─}.

Підрядне порівняльне речення буває неповним — із пропущеним присудком, який є в головному реченні. Оскільки у підрядному реченні є підмет і другорядні члени речення групи присудка (додатки й обставини), неназваний присудок легко відновити. Наприклад: *Іванова хата виповнилася сміхом та піснею, як гай по весні пташиним співом* (М. Коцюбинський). У підрядній частині пропущений присудок *виповнюється*, від якого залежить додаток *співом* і обставина *по весні*.

Неповне підрядне порівняльне може мати у своєму складі один присудок. Не названий у ньому підмет такий самий, як і в головному реченні. Наприклад: *Марко аж одвів голову, наче мав побачити в темряві щось із далеких років* (М. Стельмах). Підмет у головній і підрядній частинах той самий — *Марко*.

Порівняння, що складається з іменника в називному відмінку із залежними від нього словами, є порівняльним зворотом — членом простого речення. Наприклад: *Роса посипалась, як дрібний дощ* (О. Гончар). Порівняльний зворот *як дрібний дощ* виступає обставиною способу дії.

99

І. Прочитайте текст. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними порівняльними. Скажіть, які з них є повними, а які — неповними. Які види складнопідрядних речень є ще в тексті?

СЬОМА ДОЧКА

Було в матері сім дочок. Одного разу поїхала вона в гості до сина, що жив далеко. Повернулася аж через тиждень. Мати увійшла до хати, і дочки одна за одною почали говорити, як вони сумували за нею.

— Я сумувала за тобою, як маківка за сонячним променем, — сказала перша дочка.

— Я чекала тебе, як суха земля чекає краплини води, — промовила друга.

— Я плакала за тобою, як плаче маленьке пташеня за пташкою, — сказала третя.

— Мені тяжко було без тебе, як бджолі без квітки, — цебетала четверта.

— Ти снилася мені, як троянді сниться краплина роси, — промовила п'ята.

— Я виглядала тебе, як вишневий садок виглядає соловейка, — сказала шоста.

А сьома дочка нічого не сказала. Вона зняла з ніг матері взуття і принесла їй води — помити ноги (*В. Сухомлинський*).

II. **Вчимося міркувати.** Складіть невеликий усний роздум на тему «Чого б я не побажав (не побажала) іншим». Роздум повинен містити сформульовану тезу (твердження) — чого ви не побажали б; аргументи — чому не побажали б; приклади з життя або літературного твору; висновок.

100

Попрацюйте в парах. Запишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку прості речення з порівняльними зворотами, а потім — складнопідрядні речення з підрядними порівняльними. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Білі коні зими десь летять як громи б'ють об землю копитами дзвінко (*В. Сосюра*). 2. Душа моя розкрита для кожного як квітка для роси (*М. Коцюбинський*). 3. Над головою зірка ще тріпоче мов пійманий у сільце дрібен-птаха (*В. Стус*). 4. Хлопець справді здригнувся немов ступнув у студену воду (*Ю. Мушкетик*). 5. Це місто прекрасне як усмішка долі (*Л. Костенко*).

101

I. **Попрацюйте в групах.** Розгляньте репродукцію картини Тараса Приступи «Карпатський пейзаж». Колективно складіть невеликий письмовий опис, використовуючи прості речення з порівняльними зворотами та складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

Т. Приступа. Карпатський пейзаж

II. **Формулюємо оцінні судження.** Прослухайте виступи представників кожної групи. Дайте оцінку прослуханих описів (що вдалося найкраще, які зауваження виникли до опису).

102

I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

ДОЖДЬ

Дождь настиг нас. Первые капли его на цыпочках идут по пыльной дороге, будто выслана только разведка. Кажется, что это только проба дождя. Но вот уже шумно, сплошной стеной ринулись главные силы.

Дождь бушует над полем. По дороге бегут пенистые ручьи, как будто подражают бурным рекам. Ветровое стекло заливают сплошные пенистые потоки, а крыша фургона гудит, как большой барабан. Но летний дождик не то, что осенью. Он уходит сразу, так же как и начался.

Умытые поля дышат глубже. На усатых колосьях ячменя, как алмазные подвески, сверкают капельки влаги. Впереди, над дорогой, встаёт круглая семицветная радуга, словно праздничные ворота (За В. Полтараць).

настїгну́ть — *наздогна́ти*
на цы́почках — *навшпи́ньки*
пы́льный — *курни́й*
проба́ — *спроба́*

сплошнóй — *суцїльнїй*
алма́зний — *діама́нтовий*
сверка́ть — *блища́ти*
ра́дуга — *веселка́*

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Чи доводилося вам бачити райдугу? Опишіть свої враження, використовуючи складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

БАРВИСТИЙ, КОЛЬОРОВИЙ

Російське слово *краска* вживається в конкретному й абстрактному значеннях. У конкретному значенні воно позначає речовину для малювання, в абстрактному — колір, колорит, відтінок. Українською мовою слово *краска* в конкретному значенні перекладається як фарба, а в абстрактному — барва: зелена фарба, барви літа.

Тож синонімом до слова *різнокольоровий* буде прикметник *барвистий*. Як гарно цей епітет виступає антитезою у поезії Лесі Українки: «Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять *барвисті* квітки...»

103

I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перебільшувати трьох з половиною хвилин).

ВЕЛИКИЙ БУДІВНИЧИЙ МОСТІВ

Мости — дужі і невтомні трударі, у яких немає ні свят, ні вихідних. Не відпочивають вони ані вночі, ані в негоду. Багато їх залишив у спадок нащадкам Євген Патон.

Батько майбутнього вченого-мосто-будівника, Оскар Петрович, був консулом Російської імперії в Німці. Саме там 1870 року і народився Євген. Усього у сім'ї було п'ятеро синів і дві доньки.

Батьки відповідально ставилися до освіти дітей, тому для наймолодшого, Євгена, було обрано реальну гімназію в німецькому місті Штутгарт. Програма навчання була інтенсивною і насиченою, щодня було по 6–7 уроків. Завершував гімназійний курс Євген уже у Вроцлаві (Польща), де батько продовжував службу.

Вищу освіту за фахом інженера майбутній учений здобував у Німеччині, в Дрезденському політехнічному інституті. Пізніше Євген Оскарович скаже, чому він обрав для себе саме цю професію: «Мені подобаються точні науки не самі собою, а можливість застосування їх на практиці. Абстрактні формули — не для мене. Інша річ — побачити ці формули і ряди цифр втіленими в будівельних конструкціях. А мости — один із найцікавіших видів таких конструкцій».

Закінчивши навчання в інституті, молодий талановитий інженер приїхав до Росії. Там він зрозумів, що йому необхідно отримати диплом російського вищого навчального закладу для влаштування на роботу. У Петербурзі, склавши іспити з дванадцяти предметів, він успішно захищає одразу кілька дипломних проектів, зокрема і проект моста, і в 1896 році одержує другий диплом про вищу освіту.

Київ.
Пам'ятник Є. Патону

Далі Євген Патон проектує мости, захищає дисертацію, і в 1904 році після обрання професором кафедри мостів інженерного факультету Київського політехнічного інституту переїжджає до Києва.

З цього моменту розпочинається найпродуктивніший період життя Є. Патона. Після обрання дійсним членом Академії наук України у 1929 році Патон організовує електрозварювальну лабораторію для проведення дослідницьких робіт з електрозварювання. Пізніше ця лабораторія переросла в Інститут електрозварювання Академії наук України — перший у світі! Директором інституту і його науковим керівником стає сам Євген Оскарівич.

За винайдення методу швидкісного автоматизованого зварювання під флюсом («метод Патона») Патон стає лауреатом Державної премії СРСР. Під час Другої світової війни цей метод застосовували при бронюванні танків Т-34.

За видатні досягнення і невтомну плідну працю Інституту електрозварювання присвоєно ім'я Є. О. Патона ще за життя його організатора.

Коли Євгенові Оскарівичу було майже вісімдесят років, він запропонував ідею будівництва суцільнозварного автошляхового мосту через річку Дніпро в Києві. Унікальність цього проекту — в розмірах споруди. Між опорами мосту відстань у 58 метрів, загальна довжина — 1492 метри, вага — десять тисяч тонн. Спорудження моста тривало неповних два роки, проте не судилося великому будівничому першим пройти мостом, який він будував. Не дожив Євген Оскарівич Патон до цієї події менше трьох місяців.

І сьогодні не спочиває у Києві міст Патона, з'єднуючи лівий і правий береги Дніпра-Славути. Мчать по ньому легкові та вантажні автомобілі.

Є в столиці України ще невеликий пішохідний міст — Парковий, зведений у 1904 році за дипломним проектом великого майстра. У народі його знають як Міст закоханих. Чудовий краєвид відкривається з нього. Це ще один незабутній подарунок Є. Патона мешканцям та гостям вічно молодого Києва (*За Ю. Павленком*).

II. З'ясуйте значення незрозумілих слів, користуючись словниками, уміщеними в розділі «Додаток».

III. Дайте відповіді на запитання.

1. З якої сім'ї походить Євген Патон?
2. Яку освіту здобув Євген Оскарівич?
3. У чому полягає заслуга Є. Патона?
4. Чим унікальний автошляховий міст Патона у Києві?

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ МІСЦЯ Й ЧАСУ

Виразно прочитайте поезію Платона Воронька. Знайдіть складнопідрядні речення, поставте питання від головної частини до підрядної.

Я повсюди звертаюсь до тебе
У думках, у надіях, в жазі.
Де б не був я, ти, наче небо,
Наді мною в ясі і грозі.
І, напевне, в останній тривозі,
Як утомиться серце старе,
Горілиць упаду при дорозі,
І в очах твоїх небо замре.
Зашумить наді мною ліщина,
Вкриє рястом остання весна.
Україно моя, Батьківщино,—
Рідна земле і доле ясна.

П. Воронько

Підрядні речення місця (рос. *придаточные предложения места*) вказують на місце або напрям дії, про яку йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *де? куди? звідки?* Підрядні речення місця залежать від цілої головної частини і з'єднуються з нею сполучними словами *де, куди, звідки*. Наприклад: *Нехай гнеться лоза, (куди?) куди вітер подме (С. Руданський).*
^{↑ куди? ↓}
 [...], (*куди...*).

Якщо в головному реченні є вказівні слова *там, скрізь, туди, звідки*, підрядна частина стосується не всього змісту головного речення, а конкретизує ці слова. Наприклад: *Україна моя починається там, де доля моя усміхається (П. Осадчук).*
^{↑ де? ↓}
 [...*там*], (*де...*).

Підрядні речення часу (рос. *придаточные предложения времени*) вказують на час дії, про яку говориться в головному реченні, здебільшого пояснюють головне речення загалом і відповідають на питання *коли? відколи? як довго? з якого часу? доки?* Підрядна і головна частини поєднуються сполучниками і сполучними словами *коли, поки, доки, як тільки, як*. Наприклад: *Коли вогонь розгорався ясніше, навколо багаття вималювалися постаті людей (Григорій Тютюнник).* (*Коли...*), [...].
^{↑ коли? ↓}

Сполучним словам *коли*, як можуть відповідати вказівні слова *тоді*, *відтоді*; сполучному слову *поки* — вказівне слово *доти*. Наприклад: *Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії* (Б. Харчук). [...*тоді*], (*коли*...).

105 Запишіть, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними часу, а потім — із підрядними місця. Накресліть схеми речень.

1. А там де сонце торкнулося вершечків дерев листя спалахнуло золотисто(зеленим) вогнем і стало прозорим як скло (М. Коцюбинський). 2. Багато легенд створено про барвінок у середньо(вічні) часи тоді коли ця рослина вважалася загадковою чаро(владною) (В. Скуратівський). 3. Може саме тут де зараз юно всміхаються пізні золото(голові) соняхи був окоп мого батька (Є. Гуцало). 4. Як тільки займеться десь небо з другого боку встає зараз червоно(гарячий) туман і розгортає крила (М. Стельмах). 5. Дідусь збудив мене як тільки в небі ледь-ледь почала вибілюватися золотисто(зоряна) імла (М. Стельмах).

106 **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, вставляючи потрібні за змістом сполучники та сполучні слова. Визначте види підрядних речень.

1. Не знали ціну водиці,... не висохла криниця. 2. ...мало слів, там більше правди. 3. ...серце летить, туди й око глядить. 4. ...не впрієш, доти не вмієш. 5. ...птах випурхнув, там і гніздо знайдеш. 6. ...на роботу йде, то позаду. ... додому повертається, то важко наздогнати (Нар. творчість).

Д о в і д к а: як (два рази), звідки, куди, де, доки, поки.

107 Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники наводили приклади складнопідрядних речень з підрядними місця. Ярослав склав таке речення: «*На обрії сріблилося море, звідки дує свіжий вітерець*». Оксана навела такий приклад: «*Допомога, на диво, прийшла звідти, звідки її не очікували*». Хто правильно виконав завдання?

108 Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте види складнопідрядних речень.

1. Місяць ген-ген перейшов на другу половину неба коли ми приїхали додому (М. Стельмах). 2. У сивоусого Романа Мефодійовича здається кожна яблуна знає коли їй зацвітати і плодоносити

(Є. Гуцало). 3. У глухих заводях де соми й щуки скидалися з плюскою тепер головаті водяники виглядають серед латаття (О. Гончар). 4. До кипариса магнолія пишная чолом завітчанам ніжно схилилася як молода до свого нареченого (Леся Українка). 5. Люблю напасти на лісове джерело і дивитись як воно коловертнем викочується з глибини (М. Стельмах). 6. Як тільки ми обминули липовий шлях нас оточило воркування струмків у долинці (М. Стельмах).

109

I. **Попрацюйте в парах.** Переробіть прості речення на складнопідрядні, замінюючи виділені члени речення підрядними частинами. Перероблені речення запишіть.

1. Під час канікул ми вирушили в похід. 2. Ми виїхали автобусом за місто в час світання. 3. Стежка наша пролягала через зажурене по-осінньому поле. 4. Йдучи серед буйнотрав'я, ми не чули ні гудіння бджіл, ні сюрчання коників. 5. Там, за полем, виднівся гайок. 6. Здалеку дерева здавалися оповитими димом. 7. Тут, на березі, поблизу рівномірного плескоту хвиль, Сашко запропонував отаборитися. 8. Швидко напнувши намети, хлопці закинули вудки.

II. **Уявляємо і розв'язуємо проблему.** Під час прогулянки ви загубили гаманець і не маєте грошей на проїзд додому. Мобільний телефон вимкнувся, бо батарейка розрядилася. Ви уявляєте, як розхвилювалися ваші близькі, але не маєте можливості якнайшвидше дістатися додому або повідомити їх про такі обставини. Поміркуйте і розкажіть, як можна вийти з цієї ситуації.

110

Прочитайте складнопідрядні речення, визначте вид підрядних частин. Переробіть речення, щоб змінити вид підрядної частини. Перероблені речення запишіть.

1. У той час, коли йшли тривалі дощі, Рось виходила з берегів і заливала пасовище. 2. На тому місці, де стояв напіврозвалений курінь, звели нову хату. 3. Тоді, коли зацвітали півонії, двір ставав схожий на барвистий килим. 4. Там, де за горою сховалося сонце, залишався якийсь тьмяний відблиск (З тв. І. Нечуя-Левицького).

111

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Знайдіть складнопідрядні речення, визначте види підрядних частин.

Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит сквозь леса и горы полные воды свои. Ни зашелохнёт, ни прогремит.

Глядишь и не знаешь, идёт или не идёт его величавая ширина. Чудится, будто весь вылит он из стекла. Кажется, будто голубая зеркальная дорога реет и вьётся по зелёному миру.

Чуден Днепр и при тёплой летней ночи, когда всё засыпает: и человек, и зверь, и птица. Звёзды горят и светят над миром и все разом отдаются в Днепре. Чёрный лес, унизанный спящими воронами, и разломанные горы, свесясь, силятся закрыть его хоть длинною тенью своєю. Напрасно! (За М. Гоголем).

чуден — чудовий

вольно — привільно

зашелохнуть — зашурапати

чудится — здається

рєять — ліннути

отдаваться — тут: відбиватися

сіловаться — силкуватися

напрасно — дарємно

§11

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ УМОВИ, ПРИЧИНИ І МЕТИ

112

Прочитайте прислів'я. На які питання відповідає підрядна частина? Якими сполучниками поєднуються підрядні частини з головними?

1. Якщо не сіяв, не берись жати. 2. І риба співала б, коли б голос мала. 3. Як не розкусиш горіх, то зерна не з'їси. 4. Не плюй у криницю, бо з неї будеш ще пити водицю. 5. Аби з криниці води напитися, треба низенько вклонитися. 6. Не говори пишно, щоб тобі на зле не вийшло (*Нар. творчість*).

Підрядні **речення умови** (рос. придаточные предложения условия) вказують на умову, за якої може відбуватися те, про що говориться в головній частині. Ці підрядні речення залежать від усього головного речення і відповідають на питання **з а я к о ї у м о в и**? Підрядне речення умови з'єднується з головним сполучниками *якщо, якби, коли, коли б, як, як...то*. Наприклад: 1. *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т. Шевченко). (Якби...), [то...]. 2. *Якщо узявсь іти, кінця ти доходжай* (П. Тичина). (Якщо...), ... [ ]. 3. *Все можуть зробити людські руки, коли захочуть* (Григор Тютюнник). [за якої умови?] [...], (коли...).

Попрацюйте в парах. Запишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними часу, а потім — із підрядними умови. Накресліть схеми речень. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Коли косять, тоді дощу не просять. 2. Коли б на кропиву не мороз, то вона б усіх людей пожалила. 3. Як слово не допомагає, то й кий не дошкулить. 4. Як їсть, то впріє. Як робить, то мерзне. 5. Коли грають, тоді й танцюю. 6. Доки здоров'я служить, доти чоловік не тужить. 7. Як початок є, то й кінець буде. 8. Якщо листопад дерев не обтрусить, довга зима бути мусить. 9. Як вересніє, тоді й дощик сіє (*Нар. творчість*).

Підрядні речення причини (рос. придаточные предложения причины) вказують на причину, що викликає дію головного речення, залежать від усього речення, відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?* Підрядні причини приєднуються сполучниками *бо, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, оскільки*. Наприклад: 1. *Не тішся чужою бідою, бо твоя стоїть за*

з якої

↑ причини? ↓

тобою (*Нар. творчість*). [...], (бо...).

2. *На морі ставало темно,*

тому що з берега насувала важка чорна хмара (О. Довженко).

↑ з якої причини? ↓

[...], (*тому що*...).

У складених сполучниках *тому що, через те що, з тим що* перша частина може стояти в головному реченні (вона тоді перетворюється на вказівне слово), а друга — у підрядному. Наприклад: *Галя все сміялася, бачте, з тим, що усе якоесь виходило несподівано, негадано...* (Марко Вовчок).

↑ з якої причини? ↓

[... *з тим*], (*що*...).

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Як пов'язані головна й підрядна частини? Накресліть схеми речень.

1. Люблю людей землі своєї бо й я землі своєї син (*В. Сосюра*).
 2. А крапля падає на камінь мов грім відлунює в мені наближує зустрічні дні бо вже стомилась виглядати єдина в світі рідна мати (*М. Сингаївський*).
 3. Не писав я до тебе в останні два дні через те що був у дорозі (*М. Коцюбинський*).
 4. Тим трава зелена що близько вода (*А. Метлинський*).
 5. Земля прекрасна тому що на ній живуть дзвінкоголосі малюки (*Ю. Бедзик*).
 6. Мабуть тому що село коло річки близько таке все свіже зелене та яре (*Марко Вовчок*).

115

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники наводили приклади складнопідрядних речень з підрядними причини. Дмитро склав таке речення: «Від того, що ви скажете зараз, залежить майбутнє всієї справи». Ірина навела такий приклад: «Сад сумний від того, що не чути співу пташок».

Підрядні речення мети (рос. придаточные предложения цели) вказують на те, з якою метою відбувається дія, названа в головній частині. Такі підрядні залежать від усього речення, відповідають на питання для чого? з якою метою? і з'єднуються з головною частиною сполучниками *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби*. Наприклад: 1. *Ми гаї нові посадили, щоб земля була весела (М. Рильський)*. [...], (*щоб ...*). 2. *Треба великої праці, аби на землю прийшло сподіване щастя (М. Коцюбинський)*. [...], (*аби ...*).

Частина складеного сполучника *для того щоб, з тим що* може входити до складу головної частини і виступати в ній як вказівне слово. Наприклад: *Людина народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилінкою (В. Сухомлинський)*. [... не для того], (*щоб...*).

116

Попрацюйте самостійно. Спишіть складнопідрядні речення, вставляючи пропущені букви, ставлячи розділові знаки, у такій послідовності: а) із підрядними умови; б) із підрядними причини; в) із підрядними мети.

1. Якщо добре працюват..меш честь і славу мат..меш. 2. Не будь цікавим бо швидко постарі..ш. 3. Як зроб..ш спішно виїде смішно. 4. Для того коваль кліщі держить щоб у руки не п..кло. 5. Не говори неправди бо честь втрат..ш. 6. Не женися за великим бо й мале згуб..ш. 7. Не зазіхай на чужий кожух щоб і свого не втрат..ти. 8. Якщо не мож..ш допомогти краще помовчи. 9. На те щука в річці аби карась не дрімав (*Нар. творчість*).

117

І. Прочитайте текст, визначте, до якого стилю і типу мовлення він належить. Знайдіть складнопідрядні речення, визначте їх види.

БАТЬКОВА ПОРАДА

Розповів якимось Степовик мені старовинну мудру притчу, яку почув ще від свого діда...

Коли помирав старий Степовик, заповідав синові хату, шмат землі в полі, доброго коня.

Мовив: «Живи, сину, так, щоб ні до кого першим не вітатись і їсти хліб з медом».

Син почав виконувати батьків заповіт. Але невдовзі в молодого хазяїна справи пішли кепсько, бо дорого коштував мед. Щоб його купувати, треба було щось продавати. Господарство занепало, поле забур'янилося. Та й люди відвернулися від хлопця, бо степовики зневажають нероб та пихатих гордіїв. Пішов бідолаха до рідного дядька, щоб спитати поради. Як бути? Чи й далі виконувати химерний батьків заповіт?

— Авжеж виконувати. І далі, і завжди, — мовив родич, лукаво посміхаючись. — Тільки ж треба розуміти мудре слово. Ні до кого першим не вітатися — це значить першим, найраніше за всіх, виїздити в поле. Коли люди проходять чи проїжджатимуть біля тебе, то першими й казатимуть добридень. Коли добряче напрацюєшся, сядеш і візьмеш шмат хліба, то він тобі здаватиметься смачним, солодким, наче з медом.

— Так, степовики завжди їдять хліб із медом, бо нічого немає у світі смачнішого за хліб (*За С. Плачиндою*).

II. **Збагачуємо уяву.** Уявіть, що ви — доросла людина, маєте сім'ю і дитину-підлітка. Напишіть про те, якою б ви хотіли бачити власну дитину, зосередивши увагу на рисах характеру та вдачі.

118

Попрацюйте в парах. Запишіть речення, замінюючи виділені слова підрядними реченнями. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Я підійшов до картини «Птаха на калині» з наміром подивитись на неї зблизька. 2. Екскурсовод розповів про роботу народної майстрині Тетяни Пати над цією картиною. 3. Для зображення калинових плодів художниця не користувалася пензлем, а прикладала до паперу вказівний палець, умочений у червону фарбу. 4. Народна майстриня домоглася різької природності, майстерно сполучивши ягоди у важкі пишні кетяги. 5. На калиновому купці сидить зозуля, ласа до дарів ранньої осені. 6. Для пом'якшення форм зображеного Тетяна Пата майже не користується обвідними лініями. 7. Твори художниці завжди вабили глядача тонким відчуттям природи.

Т. Пата.
Птаха на калині

II. Розгляньте репродукцію картини Тетяни Пати «Птаха на калині», підготуйте усний опис. Пригадайте, що вам відомо про петриківський розпис.

119

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Знайдіть складно-підрядні речення, визначте їх види.

Хороша сосна в пору молодости, когда она ещё не дерево, а деревце — ярко-зелёное, пахучее, стройное. Радостно на него смотреть, когда весной оно выгоняет вверх свои нежные, почти белые свечи.

Если тронуть сосну в пору цветения, она окутается золотистым душистым облаком пыльцы. Вскоре появятся на ней ярко-зелёные ласковые шишки, которые впоследствии потеряют семена и упадут на землю. Тогда их можно собирать, потому что ими хорошо разводить самовар.

Если сосна растёт на отшибе, то дерево будет распространять мохнатые ветви во все стороны. Ствол такой сосны искривится.

Когда сосны растут в лесу близко друг к другу, каждое дерево тянется вверх, к солнцу, стараясь перегнать своих соседей. Кажется, что сосны поднимают к белым облакам свои тёмно-зелёные кроны на ровных, как струна, стволах (За В. Солоухиним).

*облако — хмарі́нка
тронуть — торкну́ти
пыльца — пи́лок*

*впоследствии — по́тім
отшиб — край
ствол — стóвбур*

§12

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ДОПУСТОВИМИ І НАСЛІДКОВИМИ

120

Прочитайте складнопідрядні речення з підрядними допустовими, визначте головну і підрядну частини, поставте питання від головного до підрядного речення. Зверніть увагу, якими сполучниками поєднуються частини речення.

1. Хоч земля ще й не протряхла після дощу, проте косарі, поспішаючи впоратися з урожаєм, уже таборились (Яків Баш).
2. Дарма що стояло тихе сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах уздовж шляху (Ю. Смолич).
3. День був душний, незважаючи на те, що краплі вчорашнього рясного дощу іскрилися на траві (Марко Вовчок).
4. Скільки я не прислухався, не почув гомону праці (Ю. Яновський).

Підрядне допустове речення (рос. придаточное уступительное) виражає твердження, всупереч якому дія головного речення все ж відбувається. Підрядні допустові речення відповідають на питання *незважаючи на що?* і приєднуються сполучниками *хоч, хоча, дарма що, як не, хоч як, хоч скільки*. Наприклад: *Хоч було тільки надвечір'я, під зеленим верховіттям присмерки*

вже згусли зовсім (Петро Панч). (Хоч...), [...].

Якщо підрядне допустове речення стоїть перед головним, то між реченнями можуть стояти протиставні сполучники *а, але, проте, зате, однак*. Наприклад: *Хоч вітри ідуть супроти, та*

незламні наші крила (А. Малишко). (Хоч...), та [...].

121

Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки. Як пов'язані головна і підрядна частини? Накресліть схеми речень.

1. Ще (не)прийшла весна хоч вже гримлять потоки (Олександр Олесь).
2. Любить людей мене навчила мати і рідну землю що б там (не)було (В. Симоненко).
3. Космічні подолали ми безодні хоча й була дорога (не)легка (Д. Луценко).
4. Хоч би який кладіть тягар на плечі я (не)зверну ні на ступню убік (О. Підсуха).
5. Як (не) мудруй а правди ніде діти (Л. Глібов).
6. Марко і далі співав дарма що його пісню то з того то з іншого боку глушили якісь (не)самовиті громи (М. Стельмах).
7. Скільки (не)дивись на море воно ніколи (не) набридне (В. Козаченко).

122

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники наводили приклади складнопідрядних речень з підрядними допустовими. Андрій склав таке речення: «*Незважаючи на пізню пору, місто жило гомінким життям*». Сергій навів такий приклад: «*Подорожні йшли далі, незважаючи на те, що вже зовсім стемніло*». Хто правильно виконав завдання?

123

Складіть і запишіть два речення зі сполучником *незважаючи на* — одне з відокремленою обставиною, а друге — складнопідрядне з підрядним допустовим.

124

Попрацюйте в парах. З кожної пари простих речень складіть і запишіть складнопідрядне речення з підрядним допустовим. Виконайте взаємоперевірку робіт.

З р а з о к. *Був уже кінець грудня. Снігу ще не було.* — *Дарма що був уже кінець грудня, снігу ще не було.*

1. Близько зараз отут дихала вологістю річка. Її не видно було у п'їтми. 2. Втікачі наважилися покинути небезпечне місце. Остатові було важко вирушати в далеку дорогу. 3. Гуркотів десь на заході грїм. Дощу так і не було. 4. Степан цього разу змовчав. Він зазвичай був гострий на слово. 5. Листя на деревах почало сохнути. Був іще тільки початок серпня (За М. Коцюбинським).

Підрядні речення наслідкові (рос. придаточные предложения следствия) вказують на наслідок того, про що говориться в головному реченні. Вони пояснюють головне речення в цілому, не відповідають на питання. Підрядні наслідкові речення з'єднуються з головним реченням сполучником *так що*, обидві частини якого стоять у підрядному реченні. Наприклад: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський). [...], (*так що...*).

125

Прочитайте речення правої і лівої колонок. Зробіть висновок, чим різняться складнопідрядні речення з підрядними міри і ступеня та складнопідрядні речення з підрядними наслідковими.

Надворі зробилося темно так, що за крок уже нічого не можна побачити.

┌ наскільки? └
[...*темно так*], (*що...*).

Надворі зробилося темно, так що за крок уже нічого не можна побачити.

[...], (*так що...*).

126

Попрацюйте самостійно. Запишіть складнопідрядні речення, визначте їхні види. Перебудуйте записані речення на складнопідрядні з підрядними наслідковими. Накресліть схеми речень.

З р а з о к. *Якщо людина шукає добра для інших, то їй добром і віддячиться* (підрядне умови). (*Якщо...*), [*то...*]. — *Людина шукає добра для інших, так що їй добром і віддячиться.* [...], (*так що...*).

1. Ставок обмілів так, що рибу ловили руками. 2. Якщо мороз припікає, то комарів немає. 3. Море так бадьоро хлюпає, що аж слухати любо. 4. Якщо підуть дощі, все навколо оживе і зазеленіє.

127

Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Визначте види складнопідрядних речень.

1. Ветер гудел и качал темноту и небо, так что даже звёзды сыпались с него и падали в руки кому-то далёкому, счастливому (В. Короленко). 2. Что бы ни случилось — жизнь прекрасна (Л. Толстой). 3. Только правда, как бы она ни была тяжела, легка (А. Блок). 4. Река то и дело круто поворачивала то вправо, то влево,

так що зеркало её упиралось вдаль то в заросли ивняка, то в песчаный обрыв (В. Солоухін). 5. Снег всё становился белее и ярче, так что слепило глаза (К. Паустовський). 6. Жизнь в заснеженных лесах продолжается, пусть и не такая весёлая и радостная, как в весеннюю пору (В. Біанкі).

то и дело — тут: повсякчас

ивняк — верболіз, вербняк

Розвиток мовлення

НАУКОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

1. У яких сферах життя вживається науковий стиль мовлення?
2. Яка мета висловлювання текстів наукового стилю?
3. Які лексичні особливості має науковий стиль?
4. Назвіть граматичні ознаки наукового стилю мовлення.
5. Назвіть основні види висловлювань наукового стилю.

Доповідь — один із видів усного мовлення, в основі якого закладено стислий переказ змісту книжки, статті, результатів вивчення певної проблеми, підсумків наукової роботи. Доповідь, розроблена на основі критичного огляду, вивчення декількох джерел, називається **рефератом**.

1. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання. Назвіть ознаки наукового стилю.

Ономастика вивчає власні імена всіх основних розрядів — найменування людей, географічні назви, назви космічних об'єктів, назви народів, міфічних істот, клички тварин, назви різноманітних витворів матеріальної й духовної культури (наприклад, імена персонажів художньої літератури).

Життя людини тісно пов'язане з різними місцями, які позначаються за допомогою географічних назв або топонімів.

Народ, помічаючи індивідуальне і незвичне серед масового та звичного, дає назву об'єкту за певною визначальною ознакою. Ознаками називають усе, що так чи інакше характеризує предмет, допомагає відрізнити його від інших, подібних.

У давнину, коли вперше виникла потреба у географічних назвах, їх отримали найближчі об'єкти, які потрапили у сферу діяльності людей — річки й озера.

З часом значення річок зменшилося, а роль постійних поселень збільшилася, оскільки вони стали головними орієнтирами в повсякденній діяльності людей.

Серед географічних назв багато таких, які виділяються в даній місцевості своєю винятковістю. Так, наприклад, у степовій частині України який-небудь лісочок чи декілька дерев серед голого степу служать орієнтиром для людини. Тому в степових районах можемо зустріти такі назви сіл: Тополівка, Дубки, Виноградове.

Люди, проживаючи в певних географічних умовах і користуючись ними, передають визначальні характерні ознаки природних умов географічним об'єктам. Так виникли назви: Запоріжжя (за порогами Дніпра), Приозерське (біля озера), Зарічне (за річкою Інгульцем), Піщане (на піщаних ґрунтах). Мовознавці зазначають, що назви поселень можуть бути реєстраторами і побажаннями. Якщо вищеназвані топоніми можна назвати реєстраторами, то назви сіл Щасливе, Благодатне, Райське не можуть засвідчити, що всі мешканці цих сіл проживають щасливо, по-райськи і в повній благодаті. Тому такі назви створюються як побажальні.

Назви-реєстратори і назви-побажання давали і древні греки. Наприклад, Херсонес (з грецької *півострів*), декілька грецьких колоній називалися Ольвія (у перекладі *щаслива*). Перша назва констатує (реєструє) розміщення об'єкта, а друга бажає переселенцям щастя і благополуччя у нових, незвичних для них умовах.

Власні назви є передовсім пам'ятками мови. У них відображено історію матеріальної і духовної культури народу, історію його життя. Вивчення походження власних назв — це не тільки розкриття таємниць мови. Такі дослідження можуть дати нам уявлення про наших далеких предків, їхній побут, ремесла, звичаї, вірування (*З довідника*).

II. Уважно розгляньте пам'ятку «Як підготувати доповідь». Користуючись матеріалом вправи, опрацювавши розділи книжок I. Вихованця «Таїна слова» та А. Коваль «Знайомі незнайомці», підготуйте наукову доповідь «Назви поселень моєї місцевості» (про 5–6 міст або сіл).

Як підготувати доповідь

1. Обміркуйте тему, визначте основну думку майбутньої доповіді.
2. Опрацюйте літературу з обраної теми, осмисліть її.
3. Доберіть матеріал, звернувши увагу на факти, які будуть цікаві аудиторії, зробіть певні виписки.
4. Складіть робочий план і відповідно до нього систематизуйте дібраний матеріал.
5. Основні положення кількох джерел узагальніть.
6. Опрацюйте текст так, щоб його зміст зрозуміли не тільки читачі, а й слухачі.

ВИСТУП ПЕРЕД АУДИТОРІЄЮ

129

Прочитайте текст. Складіть і запишіть пам'ятку «Як виступати перед аудиторією». Обміняйтеся складеними пам'ятками з товаришем, проаналізуйте і доповніть роботу одне одного.

Вдало складений текст — гарантія успіху будь-якого виступу. Однак повний успіх виступу за добре складеним текстом залежить від володіння матеріалом, володіння самим собою, володіння аудиторією. Володіння матеріалом означає глибоке осмислення мети і завдання виступу, його композиції, бездоганне знання фактичного матеріалу. Володіти самим собою — це зазвичай означає просто подолати хвилювання.

Усне мовлення завжди має більший, ніж писемне, запас засобів для передачі думок і почуттів: це інтонація, міміка, жести тощо. Досвідчені оратори перед важливою інформацією роблять паузи, підсилюють голос для привернення уваги, добре відомі для слухачів речі висловлюють у пришвидшеному темпі.

Часто перед ораторами-початківцями постає питання: писати повний текст виступу чи скласти лише тези або план. Це справа індивідуальна. Один оратор може блискуче виступати, маючи перед собою тільки короткий план, інший почуває себе непевно, коли не має повного тексту виступу. Початківцям усе ж краще мати повний текст виступу з підкресленими кольоровим олівцем основними думками. Добре, коли такий виступ набрано на комп'ютері полуторним міжрядковим інтервалом: тоді його рядки не губляться, коли промовець час від часу відриває очі від тексту. Однак навіть при читанні тексту прагніть не втрачати зорового контакту із залом. У такому разі доповідь краще не читати, а вільно переказувати, час від часу зачитуючи окремі цитати, цифрові дані тощо (З книжки «Учіться висловлюватися»).

КОРИСНА ПОРАДА

Про мистецтво спілкування, добір вербальних та невербальних засобів, уміння привернути увагу співрозмовника, підготовку до промови читайте у книжці Іржі Томана «Мистецтво говорити». Відомий чеський письменник і соціолог на основі власного досвіду та життєвих спостережень дає практичні поради, як краще оволодіти технікою розмови з колегами, друзями, рідними.

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційністю.
2. Вказати, що речення складне, сполучникове.
3. Визначити вид підрядного речення, вказати на спосіб зв'язку з головним.
4. Накреслити схему речення.
5. Схарактеризувати головну і підрядну частини:
  - а) односкладна чи двоскладна;
  - б) поширена чи непоширена;
  - в) повна чи неповна;
  - г) ускладнена чи неускладнена.
6. Розібрати за членами речення головну і підрядну частини.

Немає в світі бурі, щоб огонь могла задуги вічний і правдивий (І. Кочерга).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складно-підрядне з підрядним означальним. Головне речення: *Немає в світі бурі*; підрядне речення: *щоб огонь могла задуги вічний і правдивий*. Частини з'єднані сполучником *щоб*. Підрядне речення залежить від слова *бурі* в головному реченні і відповідає на питання *якої?*

Головне речення — односкладне (безособове), поширене, повне, неускладнене.

Підрядне речення — двоскладне, поширене, неповне (з пропущеним підметом *буря*), ускладнене однорідними означеннями.

У головному реченні граматична основа складається тільки з присудка *немає* — простого дієслівного. *Немає* (ч о г о?) *бурі* — додаток. *Немає* (д е?) *в світі* — обставина місця.

У підрядному реченні граматична основа складається з пропущеного підмета *буря*, вираженого іменником, і присудка *могла задуги* — складеного дієслівного. *Могла задуги* (щ о?) *огонь* — додаток. *Огонь* (я к и й?) *вічний і правдивий* — означення.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Немає в світі бурі, щоб огонь могла задуги вічний і правдивий.
(Речення розпов., неокл., складне, сполучн., складнопідрядне з підрядним означальним, *щоб* — сполучник. [^{якої?}...*бурі*], (*щоб*...)).

Головне речення: односкл. (безособ.), пошир., повне, неускл.; підрядне речення: двоскл., пошир., неповне (з проп. підм.), ускл. однор. означ.

130

Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви і ставлячи розділові знаки. Визначте види складнопідрядних речень, накресліть схеми. Зробіть повний синтаксичний розбір трьох речень (на вибір).

1. Будем щасливі і вдячні рідній землі що нагодувала й напоїла нас не тільки хлібом і медом а й чистими думками і незлобливими почут..ями любов'ю співчут..ям до людського лиха гнівом до ворога (О. Довженко). 2. І я б хотів жит..я прожити так щоб добрим друзям радість дарувати (Л. Дмитерко). 3. На небі збиралися великі здіблен..і хмари так що можна сподіватися дощу (Н. Рибак). 4. Коли тополі тонкостан..і вечірня повінь огорта так непомітно проростає народжується доброта (М. Сингаївський). 5. Побризкан..і росою трави стояли тихі принишклі бо ранок був теж тихий і безвітрян..ий і обіцяв сонячний жаркий день (Григір Тютюнник).

131

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір двох складнопідрядних речень (на вибір).

БУРУНДУК

Я обернулся и увидел бурундука. Эта пёстренькая земляная белка проворно бегала по бурелому, влезала на деревья, спускалась вниз и снова пряталась в траве.

Я заметил, что бурундук постоянно возвращается к одному и тому же месту и каждый раз что-то уносит с собой. Когда он уходил, его защёчные мешки были туго набиты. Когда же он появился снова, рот его был пуст. Меня это очень заинтересовало. Я подошёл ближе, чтобы понаблюдать за зверьком. На бревне лежали сухие грибы, корешки и орехи. Так как ни грибов, ни кедровых орехов в лесу ещё не было, то, очевидно, бурундук вытащил их из своей норки. Но зачем? Бурундук делает большие запасы продовольствия, которых ему хватает иногда на два года. Чтобы продукты не испортились, он время от времени выносит их наружу и сушит, а к вечеру уносит обратно в свою норку (За В. Арсеньевим).

пёстрый — строкáтий

набитый — тут: напóвнений

понаблюдáть — поспостерігáти

на́ружу — назо́вні

132

I. Попрацюйте в парах. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перебільшувати п'яти з половиною хвилин).

ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

У листопаді 1991 р. в Україні після десятиліть мовчання відзначалося 125-річчя від дня народження видатного історика і політичного діяча, першого Президента України Михайла Грушевського. Його ім'я повернулося українському народові, вітчизняній науці, всьому світові. Сьогодні Михайло Грушевський, велетень української історіографії, автор «Історії України-Руси», є гідним символом української культури, науки, державності.

Народився Михайло Сергійович у 1866 р. в місті Холм (тепер — Хелм) на території Польщі. Батько викладав російську словесність у місцевій гімназії. Через 4 роки сім'я переїхала на Кавказ, куди батька було призначено інспектором, а згодом — директором народних шкіл. Михайло часто приїжджав в Україну, подовгу гостював у свого діда, який був священиком.

Після завершення домашньої початкової освіти Грушевський одразу був зарахований до третього класу гімназії у м. Тифліс (нині — Тбілісі). Навчання давалося легко, особливо приваблювали юнака

Пам'ятник М. Грушевському в Києві

українська історія та література. Після закінчення гімназії Михайло Сергійович вступив на історико-філологічний факультет Київського університету.

У студентські роки Грушевський глибоко вивчає історію Середньої Наддніпрянщини доби Давньої Русі, а також середньовічну історію України загалом. По закінченні університету він захистив кандидатську дисертацію «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття».

З 1894 року, очоливши кафедру історії Львівського університету, М. Грушевський читає лекційні курси. Уже перший прочитаний ним курс з історії України, розрахований на сім семестрів, викликав величезний суспільно-науковий резонанс. Історія України в курсі Грушевського була представлена як самостійний, цілісний, окремий предмет. Учений залучав до дослідницької роботи талановиту студентську молодь. З числа його учнів і помічників тих років склалася західноукраїнська історична «Школа Грушевського», що продовжила традиції київської школи професора Володимира Антоновича, учителя і наукового наставника Михайла Грушевського.

Разом із учнями й послідовниками Грушевський зібрав величезний, не відомий досі науці, архівно-документальний матеріал щодо різних періодів історії України. Грунтуючись на цих даних, Михайло Сергійович узявся до роботи над фундаментальною багатотомною «Історією України-Руси», хронологічно доведеною ним до 1658 року. Ця справа стала найважливішою справою його життя. Перший том «Історії України-Руси» вийшов у Львові 1898 року, а останній виданий у Києві вже по смерті автора, у 1936-му.

Викладацьку, дослідницьку, редакторську й науково-організаційну роботу Грушевський успішно поєднував із політичною діяльністю. У перші дні революції 1905 року Михайло Сергійович повернувся зі Львова до Києва і зайнявся проблемами історії українських земель, що входили до складу Російської імперії. Грушевський вважав за необхідне й можливе створення автономної України за умови перетворення Росії на засновану на демократичних принципах федерацію народів і областей.

У 1917 році Михайло Грушевський обраний головою створеної з представників українських соціалістичних партій і близьких до них громадських організацій Центральної Ради. Вступ на цю почесну й відповідальну посаду привселюдно закріпив лідерство Грушевського в українському демократичному русі. Під його керівництвом у Києві 19 березня 1917 року відбулася грандіозна національна маніфестація, кульмінаційним моментом якої став полум'яний виступ голови Центральної Ради перед демонстрантами. У статтях 1917 року Михайло Сергійович роз'яснює ідеали, позиції і наміри української національної демократії. За особистої участі Грушевського були

складені й ухвалені всі чотири універсали Центральної Ради. У квітні 1918 року було прийнято Конституцію Української Народної Республіки і земельний закон, а Михайла Грушевського обрано Президентом України.

За складних політичних обставин і подій громадянської війни падіння Центральної Ради і УНР було невідворотним. Влада переходила від більшовиків до німців, від німців до гетьмана П. Скоропадського, а потім — до Директорії і знову до більшовиків.

У 1919 році Михайло Сергійович із родиною виїхав за кордон до Європи. Перебуваючи в еміграції, Грушевський засновує Український соціологічний інститут, бібліотеку рідкісних книг, уважно стежить за розвитком подій в Україні, займається науковою роботою. Вченого не залишають думки про повернення в Україну.

Наприкінці 1922 року Михайло Грушевський одержав від більшовицьких лідерів України запевнення піти назустріч. Він приймає рішення повернутися до Києва, вірячи в те, що зможе сприяти розвитку української національної культури і науки.

Повернувшись із родиною до Києва, вчений енергійно взявся за наукову й організаційну діяльність: очолив кафедру історії українського народу у Всеукраїнській академії наук, археографічну й історичну комісії. Та основна увага, як і раніше, прикута до роботи над «Історією України-Руси». У 1929 році Грушевського обрано академіком Академії Наук Радянського Союзу.

На вченого постійно була звернена увага НКВС. Грушевський був заарештований під час відрядження до Москви і кілька днів перебував під вартою за підозрою в участі у контрреволюційній організації. Після звільнення з-під варту вчений був позбавлений усіх посад і змушений жити в Москві під наглядом.

Обставини смерті академіка Михайла Грушевського остаточно не з'ясовані. Газети повідомляли, що він пішов із життя після тяжкої хвороби. Поховали вченого у Києві на Байковому цвинтарі за державний кошт.

Важко оцінити, ким він був більше — ученим чи політичним діячем. Грушевський писав так: «Я сам прийшов у політику через історію і цей шлях вважаю нормальним...» (За Л. Семакою).

II. По пам'яті за прочитаним підготуйте в парі з однокласником (-цею) невеликий розповіді:

1) про роль Михайла Грушевського в українському державотворенні (ви);

2) про внесок М. Грушевського в дослідження історії України (ваш товариш).

III. Прослухавши одне одного, намагайтеся доповнити розповіді відомостями, наведеними в тексті.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

133

Прочитайте уривок із поезії Олександра Олеся. Назвіть головну частину складнопідрядного речення. Скільки підрядних частин має речення? Як вони поєднані з головним реченням?

Хіба не бачите, що небо голубіє,
Що сонце ранками всміхається ніжніш,
Що вся земля в якімсь чеканні дивнім мліє,
І легше дихає, і дивиться ясніш?

Олександр Олесь

Крім складнопідрядних речень, що складаються з однієї головної і однієї підрядної частин, є ще такі складнопідрядні речення, до складу яких входять два або більше підрядних.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними за характером зв'язку підрядних речень з головним та одного з одним поділяються на три різновиди: а) складнопідрядні речення з однорідною підрядністю; б) паралельною (неоднорідною) підрядністю; в) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.

Однорідною підрядністю (рос. однородным подчинением) називається така підрядність, при якій однакові за значенням підрядні частини відносяться до одного якогось члена речення в головній частині або до головної частини загалом. Наприклад: *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, щоб вільно по світу літати, щоб вітер розносив луну* (Леся Українка).
з якою метою?

[...], (щоб...), (щоб...).

Паралельною (неоднорідною) підрядністю (рос. параллельным (неоднородным) подчинением) називається така підрядність, при якій кілька однакових за значенням підрядних речень відносяться до різних членів головного речення або кілька різних за значенням підрядних по-різному відносяться до головної частини. Наприклад: 1. *Ми працюю любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне* (М. Рильський).

[...яку?, (щоб...), ... музику], (щоб...). 2. *Коли пісні мого краю пливуть у рідних голосах, мені здається, що збираю цілющі трави я в лугах* (М. Рильський). (коли...), [...здається], (що...).

Послідовною підрядністю (рос. последовательным подчинением) називається така підрядність, при якій перша підрядна частина залежить від головної частини, друга підрядна — від першої, третя — від другої і т. д. Наприклад: *В душі зберігаю на віки години, коли я уперше побачив той край, де, вишир розмахнувшись в степах України, назустріч до моря полинув Дунай* (М. Нагнибіда). [[┌]...години], ([└]коли... [┌]той), ([└]де...)].

134

Спишіть речення, уставляючи пропущенні букви, накресліть схеми, визначте види підрядних речень і вид підрядності.

1. Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній дал..ні (А. Малишко).
2. Загинув би, напевно, люд нещасний, якби погасла та маленька іскра любові братньої, що між людьми у деяких серцях горіла тихо (Леся Українка).
3. Коли дерева одцвітають, вони ск..дають лист, щоб знову зацвісти новими, свіжими квітками (Олександр Олесь).
4. Щоб самота не ізсушила, щоб не збучавіти корі, ця осінь яблуні л..шила одне лиш яблучко вгорі (В. Малишко).
5. Мені здалося, що спокій, який розлігся у природі, пер..йде на мене, вплине на мою зворуш..ну душу (О. Кобилянська).
6. Щоб до душі душею примовляти, то треба, щоб ті душі поріднились (Леся Українка).

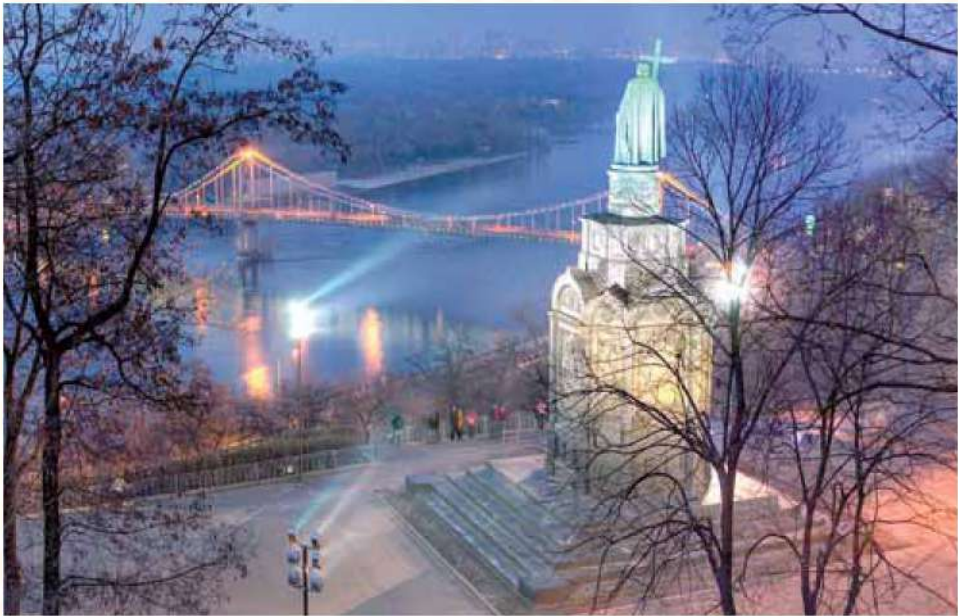
135

І. Прочитайте текст. Випишіть складнопідрядні речення з кількома підрядними, накресліть їхні схеми, визначте вид підрядності.

РІДНЕ МІСТО

Коли мені кажуть «Київ», я бачу Дніпро, стоячи на Володимирській гірці. Я хвилююся над неосяжним простором, що відкривається моїм очам унизу. У мене таке відчуття, неначе я — птах, мовби лечу я, розпластавши крила. Колись наш пращур теж отак зупинився на Київській горі над Боричевим узвозом і теж зазнав, певне, отакого почуття падіння — польоту і навіки сподобав це місце. А може, вибрав він Київську гору тому, що з неї найліпше було виглядати червоні лодії, що йшли по Дніпру, і чорні човники древлян, які спускались по Десні. Хай там хоч що, а то був геніальний предок, і ми повинні належно оцінити його мудрість.

Коли мені кажуть «Київ», я бачу, як рано-вранці квапляться кияни на роботу на великі заводи, розташовані на околицях, і в незліченні установи — цю неодмінну належність столиці. Я бачу, який молодий наш Київ, який він бадьорий, веселий і життєрадісний (За П. Загребельним).

Київ. Вид із Володимирської гірки

II. Колективно складіть невеликий усний роздум «Кожному мила рідна сторона», використовуючи складнопідрядні речення з кількома підрядними.

136

Складіть речення за поданими схемами.

1. [...дієслово], (що...), (що...).
2. (Якщо...), [...там], (де...).
3. [...іменник, (який), ...іменник], (який...).
4. (Щоб...), (щоб...), (щоб...), [...].
5. [...тоді], (коли... іменник), (що...).

137

Попрацюйте в парах. Один учень додасть до складнопідрядного речення ще одну підрядну частину, щоб утворилась однорідна підрядність. Другий учень додасть до початкового речення ще одну підрядну частину, щоб утворилась паралельна підрядність. Перед роботою над кожним наступним реченням слід обмінятися ролями. Накресліть схеми всіх утворених речень.

Зразок. *Я дивився, як стрімкою стежкою під гору ішов чоловік.*

Один учень: *Я дивився, як стрімкою стежкою під гору ішов чоловік, як у бистрині ріки біліло вітрило.* [...дивився], (як...), (як...). Однорідна підрядність.

Другий учень: *Коли почало сутеніти, я дивився, як стрімкою стежкою під гору ішов чоловік.* (Коли...), [...дивився], (як...).

1. Пташки, що звеселяли сад, уже відлетіли у вирій. 2. Там, де надвечірній ліс клав тіні під колеса автомобілів, хлопці несподівано зупинилися. 3. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. 4. Ми обрали місце для ночівлі тоді, коли почали спадати сутінки.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними можуть бути ускладнені різними типами зв'язків між залежними частинами.

Наприклад: 1. *Треба глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються* (М. Рильський).

[...розуміти], (що... та...), (яка...), (яка... джерел), (що...).

Це речення поєднує послідовну й однорідну підрядність.

2. *Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достойн людської любові, бо живе й працює — для століть!* (М. Рильський).

[Той, (хто...), (хто...), ...], (бо...)!

Це речення поєднує однорідну й паралельну підрядність.

3. *Коли розпитали старих людей, тоді довідалися, що копали цей колодязь колись чумаки, чії дороги пролягали в цих сивих степах* (О. Гончар).

(коли), [тоді довідалися], (що... чумаки), (чії...).

Це речення поєднує паралельну і послідовну підрядність.

138

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Накресліть схеми речень. Скажіть, які типи зв'язку підрядних частин поєднано в реченнях.

1. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зн..нацька при- чаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чії- мись (Л. Костенко). 2. А чабан Горпищенко тільки радіє в душі, дивлячись, як люди смакують його водою, бо її ніскільки не меншає від того, що все літо б..руть і б..руть (О. Гончар). 3. Як не любить той край, де вперше ти побачив той солодкий дивний світ, що ми звемо життям, де вперше став ходити і квіткою неначе в його теплі зростав і усміхавсь квіткам (В. Сосюра). 4. Якщо вам доведеться відвідати наше містечко, що розкинулося узбіч шляху на Київ, то

ви обов'язково зайдіть до його парку, що одразу починається за цегляною вул.чною спорудою, яка називається Золотими воротами (Яків Баш).

Якщо в складнопідрядному реченні з однорідною підрядністю частини з'єднуються неповторюваними сполучниками *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*, кома перед цими сполучниками не ставиться. Наприклад: 1. *Архітектор довго розповідав, як працюють на будівництві і яким буде місто через кілька років* (В. Козаченко). 2. *Коли йдуть дощі або коли на серці смуток, думками я до тебе лину* (К. Тищенко).

Якщо підрядні частини з'єднуються повторюваними сурядними сполучниками, коми між частинами ставляться. Наприклад: *Слова в поезії — квітки. І щоб сплітати з них вінки, і щоб давати перли штуки, потрібні час і майстра руки* (Олександр Олесь).

Якщо у складнопідрядному реченні збігаються два сполучники підрядності, то кома між ними ставиться тільки тоді, коли частину, яка починається другим сполучником, можна вилучити без шкоди для будови всього речення. Наприклад: *Вибачай, прошу до хати, хоч у мене трошки темно, бо, коли я сам у хаті, не палю вогню даремно* (Леся Українка).

Коли ж таке вилучення неможливе, кома між сполучниками не ставиться. Наприклад: *Ви скажіть своєму пану, що заплати не бажую, бо коли я що дарую, то назад не одбираю* (Леся Українка).

139

I. Попрацюйте самостійно. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Накресліть схему третього речення.

Ти живеш серед людей. Не забувай що кожний твій вчинок кожне твоє бажання позначається на людях що тебе оточують. Знай що є межа між тим що тобі хочеться і тим що можна. Перевіряй свої вчинки запитуючи сам себе чи не робиш ти зла чи комфортно з тобою рідним і друзям. Роби так щоб людям які тебе оточують було добре (За В. Сухомлинським).

II. Складіть і запишіть продовження тексту, взявши за основу випадок із власного життя про те, як ваш вчинок позначився на стосунках із певною людиною або групою людей. Дайте оцінку описуваному вчинку. У творі використайте складнопідрядні речення з кількома підрядними.

140

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Багато горя зазнала Малуша а передумала стільки що коли б тими думками землю засіяти то вже все поле й шляхи від Росі до Києва проросли б шипшиною й тернами (С. Скляренко).
2. Мені мабуть не докучить нагадувати що хто не знає свого минулого той не вартий свого майбутнього (М. Рильський).
3. Як радісно мені що знову сніг розтане й зелене убрання одягнуть дерева (В. Сосюра).
4. Сергія не влаштовує як футболісти ходять самовпевнено і що свистять у коридорах та важаться після кожного тренування і що під час дощу зібравшись у вестибюлі крейдою на чорній дошці забивають уявні голи в ворота суперника (О. Гончар).
5. Соломія міркувала що коли брати ліворуч плавні мусять швидко скінчитися (М. Коцюбинський).

141

Попрацюйте в парах. Відредагуйте і запишіть речення.

1. Коли ми зайшли до кімнати Івана Петровича, то побачили, що на стіні висить його портрет, коли він був молодий.
2. Ми кинулися до намету, коли пішов дощ, який був неподалік.
3. На камені вирізьблено слова з літопису, який звеличує князя, що князь сіяв у серцях людей книжні слова.
4. Я пригадав історію, яку розповідав мій дідусь, про квітку, яку називають горицвітом, коли її побачив.
5. Хлопець розповідав, що фільм йому сподобався, який у нього закручений сюжет і бездоганно грають актори (З учнівських творів).

142

Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Накресліть їхні схеми, визначте вид підрядності.

1. Нет великих и малых дел, если человек всем сердцем стремится к великому и справедливому, ибо в этом случае все дела имеют великий вес и последствия.
2. В своей комнате художник оставляет всё, что особо дорого сердцу, чему отданы светлые часы вдохновения.
3. Хотя зима уже начала хозяйничать над землёй, мы знали, что под рыхлым снегом, если разгрести его руками, ещё можно найти свежие лесные цветы, что в печах всегда будет трещать огонь, что с нами остались зимовать птицы.
4. Мне казалось, что нужно иметь колоссальные знания, чтобы по компасу и звёздам определить, в какой части обширного океана находится наше судно (З тв. К. Паустовського).

стремі́ться — тут: *пра́гнути*

после́дствие — *на́слідок*

вдохнове́ние — *натхне́ння*

ры́хлый — *пухкий*

определи́ть — *ви́значити*

обши́рный — *простори́й*

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

При виконанні синтаксичного розбору складнопідрядного речення з кількома підрядними потрібно користуватися схемою розбору, вміщеною на с. 88. Після того, як ви накреслили схему, слід вказати вид підрядності.

Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає (Т. Шевченко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення спонукальне, неокличне, складне, сполучникове, складнопідрядне з кількома підрядними. Складається з трьох частин. Головне речення: *розкажи*; підрядні речення залежать від дієслова-присудка, відповідають на питання *що?* (підрядні з'ясувальні) і приєднуються сполучниками *як*: *як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає*. Однорідна підрядність.

Головне речення — односкладне (означено-особове), непоширене, повне, неускладнене.

Обидві підрядні частини — двоскладні, поширені, повні, неускладнені.

Головне речення складається тільки з присудка *розкажи* — простого дієслівного.

Перше підрядне має граматичну основу *сонечко сідає*: *сонечко* — підмет, виражений іменником; *сідає* — простий дієслівний присудок. *Сідає (де?) за горою* — обставина місця.

Друге підрядне має граматичну основу *веселочка позичає*: *веселочка* — підмет, виражений іменником; *позичає* — простий дієслівний присудок. *Позичає (що?) воду* — додаток. *Позичає (у кого?) у Дніпра* — додаток.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає. (Речення спонукальне, неокл., складне, сполучн., складнопідр. з кількома підряд., *як* — сполучн.).

┌ про що? ─┘
[*Розкажи*], (*як...*), (*як...*). Однорідна підрядність.

Головне речення: односкл. (означ.-особ.), непошир., повне, неускл.

Перше підрядне речення (з'ясувальне): двоскл., пошир., повне, неускл.

Друге підрядне речення (з'ясувальне): двоскл., пошир., повне, неускл.

143

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір складнопідрядних речень з кількома підрядними.

1. Знаю тільки що людина яка зазнала горя стає чуйнішою до горя інших (*О. Гончар*). 2. А спомин це таке щось неповторне таке щось неповторне і сумне що коли він крилом своїм огорне то це уже ніколи не мине (*Л. Костенко*). 3. Тож підіте і скажіте що поки я буду жити не подумаю довіку зброї чесної зложити (*Леся Українка*). 4. Пишіть листи і надсилайте вчасно коли їх ждуть далекі адресати коли є час коли немає часу і коли навіть ні про що писати (*Л. Костенко*).

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

Через неухажність деякі мовці часто плутають два близькозвучні слова — *адрес* і *адреса*. *Адрес* — це письмове привітання, звернення до когось із якоїсь нагоди, переважно ювілею. Слід говорити і писати: «*З нагоди п'ятдесятиріччя колеги підготували Ользі Андріївні адрес*». *Адреса* — напис на поштовому відправленні, зазначення місця мешкання особи або місця розташування установи. «*Я б написав вам раніше, та, на лихо, загубив вашу адресу*», — читаємо в одному з листів Михайла Коцюбинського.

Особу, яка адресує комусь поштове відправлення, називають *адресантом*. Той, хто отримує поштове відправлення, зветься *адресатом*.

144

1. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір складнопідрядних речень із кількома підрядними.

Если вы собираетесь отправиться в отпуск или в командировку за границу, вам следует тщательно подготовиться к этой поездке. Конечно, для того чтобы чувствовать себя за рубежом комфортно, чтобы не попадать в неприятные ситуации, необходимо соблюдать общепринятые правила этикета. Однако иногда этого бывает недостаточно. Для того чтобы за границей вас принимали за цивилизованного человека, следует ещё до поездки изучить особенности культуры и традиции той страны, в которую отправляетесь. Помимо этого, неплохо было бы осведомиться о правилах национального этикета того государства, в которое едете.

Каждая страна имеет свою неповторимую культуру, традиции и национальный этикет. У каждого народа есть своя отличительная черта, которая отражает самую суть нации, а также свой менталитет, который позволяет воспринимать мир глазами представителя определённой культуры (*З журналу*).

помімо — тут: *окрім*   *командирівка* — *відрядження*
тщательно — *ретельно*   *отличительный* — тут: *характерний*

- II. **Попрацюйте в парах.** Складіть і розіграйте діалог «Подорож Україною». Діалог повинен відповідати таким вимогам: кожен із його учасників використовує 10–12 реплік, репліки містять розповідь щодо поданої теми і аргументацію, чому саме ця місцевість подобається найбільше.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

1. У яких сферах вживається публіцистичний стиль мовлення?
2. Яка мета висловлювання текстів публіцистичного стилю?
3. Назвіть основні види висловлювань публіцистичного стилю.

145

Розгляньте таблицю і підготуйте зв'язну розповідь про публіцистичний стиль мовлення.

Публіцистичний стиль	
Загальні ознаки	Інформативність, логічність, фактографічність, точність, образність, піднесеність, оцінність
Лексичні особливості	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, слова в переносному значенні
Граматичні ознаки	Спонукальні речення, окличні речення, риторичні запитання, поширені речення, звертання, вставні слова

146

Прочитайте текст. Визначте лексичні та граматичні ознаки публіцистичного стилю.

Нація має нині перед собою безліч проблем. Та чи не найбільшу тривогу викликає в нас занедбаність духовної сфери. А література? Чи багато важить її голос у цих справді екстремальних умовах? Навіть від гостей із діаспори чуємо скарги, що на Хрещатику не видно української книжки, що центральну артерію столиці дедалі більше заповнює низькопробне читиво... Наша класична література завжди стояла на варті моральної чистоти народної душі, духовного здоров'я нації. Пам'ятаймо про це і ми, сучасні письменники! (О. Гончар).

Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Доведіть, що подане висловлювання належить до публіцистичного стилю.

УКРАЇНСЬКА ШЛЯХЕТНІСТЬ — ВІД РОДУ

Самобутність кожного народу поряд із традиціями, звичаями, культурою виявляється передусім у мовних стереотипах поведінки. У них закладені риси національної вдачі, національного характеру.

На превеликий жаль, сьогодні ми більше знаємо про китайський церемоніал, японські поклони ввічливості, французький етикет, ніж про те, як личить за традицією поводитись українцеві в товаристві, з друзями, у гостях. Нам ніколи замислитися, чим відрізняється наш етикет з-поміж інших. Ми уніфікувалися в мовному етикеті, який вичерпується десятком стереотипних фраз «на всі випадки життя». Чому ж те, що було окрасою людського спілкування — ввічливість, чемність, шляхетність, — неприпустимо швидко знецінюється, часом сприймаючись як зайвина?

Мовна поведінка народу поєднана з його загальною культурою та психологічними рисами. Скажімо, на мовному рівні психологічні ознаки українців, зокрема доброзичливість, шанобливе ставлення до співрозмовника, почуття власної гідності, виявляються в тому, що смисловим центром багатьох висловів українського етикету є слова з коренем *добр-*, *здоров-*, *ласк-*.

Материнська колисанка, її ніжне слово і весь родинний словесний устрій — це основа, на якій віками ткалося міцне й надійне полотно української ввічливості. Для дитини вишукувалися нові й нові звертання: *сонечко*, *любчику*, *крихітко*... Молекули доброти й ніжності, людського тепла й ласки, переліті в доню чи синочка, поверталися своєрідним відлунням.

Звичайно, не так-то просто оволодіти формами етикету для всіх життєвих ситуацій. Але якщо ми хочемо бачити себе приємними й товарицькими, зажити слави гречної людини, самореалізуватися в спілкуванні з навколишніми, необхідно багато працювати над собою. І хоч наше століття невпинно прямує в бік спрощення манер, проте й досі неабияке значення має оволодіння «кодексом ввічливості», адже через свою чемність ми нічого не втрачаємо, а «завоювати» можемо Людину (*За С. Богдан, О. Корніякою*).

II. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту. Введіть у текст переказу приклади традиційних формул українського мовного етикету.

1. Які складні речення називаються складнопідрядними?
2. Чим відрізняються підрядні сполучники від сполучних слів? Складіть речення зі сполучниками і сполучними словами *що, коли*.
3. Яку роль у складнопідрядному реченні виконують вказівні слова?
4. Які основні особливості інтонації складнопідрядних речень?
5. Користуючись таблицею, уміщеною на другому форзаці підручника, розкажіть про види складнопідрядних речень.
6. Якими ознаками характеризуються складнопідрядні речення з підрядними означальними?
7. На які питання відповідають і від яких слів залежать підрядні з'ясувальні речення?
8. На які види поділяються складнопідрядні речення з підрядними обставинними?
9. Що є спільного й відмінного між складнопідрядними реченнями з підрядними способу дії, ступеня і порівняльними?
10. На які питання відповідають підрядні місця, підрядні часу?
11. Розкажіть про особливості складних речень із підрядними умови, причини й мети.
12. Якими сполучниками з'єднуються з головними реченнями підрядні частини наслідкові та допустові?
13. Прочитайте складнопідрядні речення і визначте види підрядних. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Шкода, коли б наш досвід, здобутий такою ціною, втратився, загубився. 2. Було це минулої осені, в дощі такі, що з багнуки ноги не витягнеш. 3. Б'є море, сяє побережною смугою, дарма що сіється дощ. 4. Хлопці боялися навіть поворухнутися, щоб не злякати качину пару. 5. Усе варто було пережити, щоб дочекатися цієї миті. 6. Ще лежав брудним місивом розквашений сніг, коли вперше тут загриміло. 7. Там, де каміння після ночі холодне, вода наскрізь прозора. 8. Старий знову стихає, схиливши голову на груди так, наче він спить (*З тв. О. Гончара*).

14. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Я не знаю нічого у світі, що дорожче за юності дні (*М. Нагнибіда*). 2. Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (*М. Стельмах*). 3. Коли б у людства не було фантазій, було б стократ у світі важче жить (*Г. Коваль*).

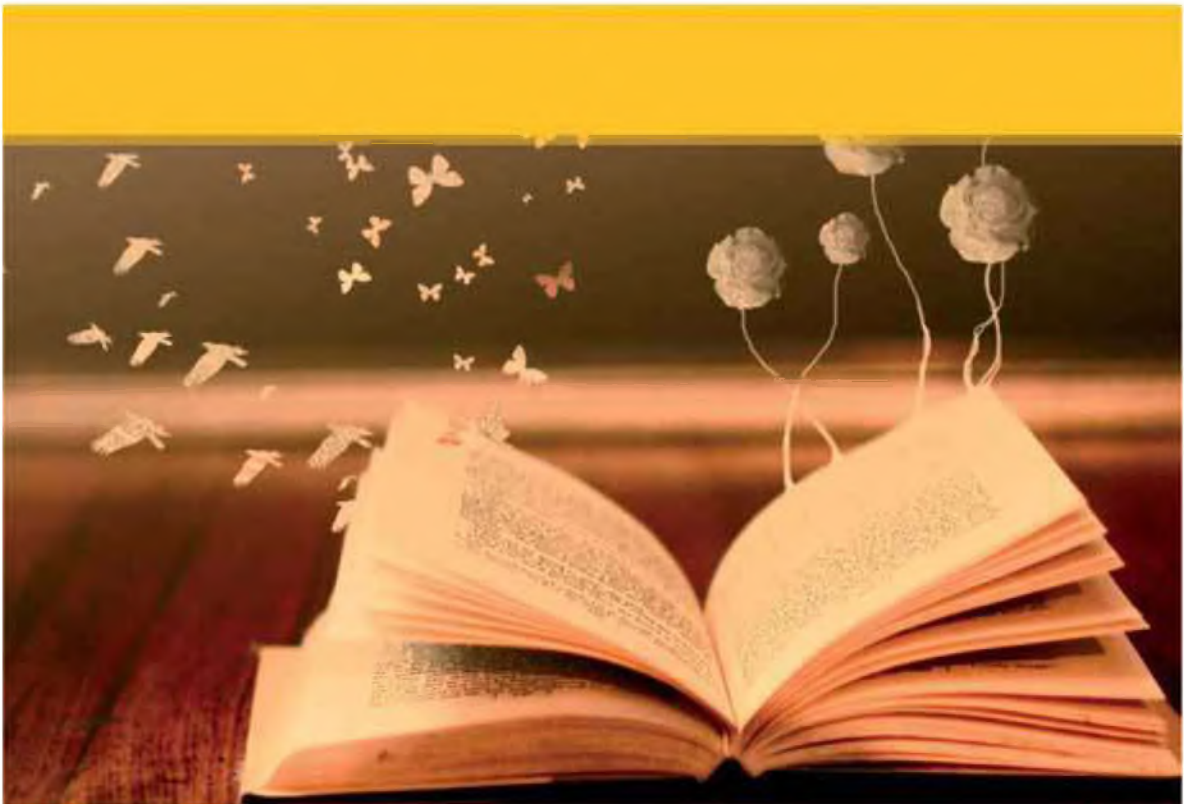
15. На які різновиди поділяються складнопідрядні речення з кількома підрядними?

*Віддай людині крихітку себе –
за це душа наповнюється світлом.*

Ліна Костенко

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

148

I. Прочитайте поезію Дмитра Луценка — гімн міста Києва (музика Ігоря Шамо), визначте тему й основну думку висловлювання. Знайдіть у вірші безсполучникові складні речення, визначте в них граматичні основи.

КИЄВЕ МІЙ

Грає море зелене,
тихий день догора.
Дорогими для мене
стали схили Дніпра,
де колишуться віти
закоханих мрій...
Як тебе не любити,
Києве мій!

В очі дивляться канни,
серце в них переллю.
Хай розкажуть коханій,
як я вірно люблю.
Буду мріяти й жити
на крилах надій...
Як тебе не любити,
Києве мій!

Спить натомлене місто
тихим, лагідним сном,
ген вогні, як намисто,
розцвіли над Дніпром.
Вечорів оксамити,
мов щастя прибій...
Як тебе не любити,
Києве мій!

Д. Луценко

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть за нею просте речення з однорідними членами і безсполучникове складне речення.

Київ. Дніпро

Безсполучникове складне речення (рос. бессоюзное сложное предложение) — це таке складне речення, частини якого поєднуються не сполучниками і сполучними словами, а інтонацією. Наприклад: *Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів (Т. Шевченко).*

За характером відношень між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи — з однорідними і неоднорідними частинами.

Безсполучникові складні речення з однорідними частинами співвідносні зі складносурядними реченнями і виражають такі смислові відношення:

а) одночасність подій, наприклад: *Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою, пливе човен по Дунаю один за водою (Т. Шевченко);*

б) послідовність подій, наприклад: *Минають дні, минають ночі, минає літо (Т. Шевченко);*

в) протиставлення подій або явищ, наприклад: *Не русалонька блукає — то дівчина ходить (Т. Шевченко).*

Безсполучникові складні речення з неоднорідними частинами співвідносні зі складнопідрядними реченнями і виражають такі смислові відношення:

а) умовно-часові, наприклад: *Зайде сонце — Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко) — порівняймо: Коли зайде сонце, Катерина по садочку ходить;*

б) причиново-наслідкові, наприклад: *Щаслива голубка: високо літає (Т. Шевченко) — порівняймо: Щаслива голубка, бо високо літає;*

в) пояснювальні, наприклад: *І досі сниться: під горою, між вербами та над водою, біленька хаточка стоїть (Т. Шевченко) — порівняймо: І досі сниться, що під горою, між вербами та над водою, біленька хаточка стоїть.*

149

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники наводили приклади безсполучникових складних речень. Ігор записав у зошиті: «Війнує вітер — сніжинки злетіли з лапятих гілок ялинки і замерхтіли в повітрі». Ірина навела такий приклад: «У пориві вітру листочки дуба, вкриті тонким шаром криги, зіштовхувалися, лунко подзвонювали». Хто правильно виконав завдання?

150

Спишіть, розкриваючи дужки, спочатку прості речення з однорідними присудками, а потім — безсполучникові складні речення.

1. Ми (не)лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема зерна (не)правди за собою (Т. Шевченко). 2. (Не)далеко тут на березі лежав

пліт готовий, аж просився на воду (М. Коцюбинський). 3. (Не)зобидь ні старця, ні дитини, поділись останнім сухарем (М. Луків). 4. Стоїть явір над водою, на воду схилився; сидить козак у (не)волі, тяжко зажурився (Нар. творчість). 5. У гаю, гаю вітру (не)має; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко). 6. Вітер в гаї (не)гуляє; вночі спочиває (Т. Шевченко).

Безполучниковим складним реченням притаманна інтонація переліку, зіставлення та пояснення.

З інтонацією переліку вимовляються частини безполучникових складних речень, що виражають одночасність або послідовність подій: робиться велика пауза між частинами, які вимовляються з піднесенням голосу і невеликим спадом перед паузою. Наприклад: Крича[↑]ть сови, (//) спи[↑]ть діброва, (//) зіроньки сяю[↑]ть (Т. Шевченко). Якщо між частинами безполучникового складного речення стоїть крапка з комою, робиться триваліша пауза, наприклад: Пішов шелест по дібро[↑]ві; (///) шепчу[↑]ть густі лози (Т. Шевченко).

З інтонацією зіставлення вимовляються частини складного безполучникового речення, що зіставляються, протиставляються між собою. Робиться виразна пауза між частинами, з яких перша вимовляється підвищеним тоном, а друга — зниженим. Логічний наголос на словах, що зіставляються, однаковий. Наприклад: Ще сонячні промені спля[↑]ть — (//) досвітні огні вже гор[↑]ять (Леся Українка).

З інтонацією пояснення вимовляються безполучникові складні речення, співвідносні зі складнопідрядними з'ясувальними. Ця інтонація характеризується зниженням голосу і виразною паузою перед тією частиною, що пояснюється. Друга частина вимовляється швидшим темпом. Наприклад: Бачу зда[↑]лека: (//) хвиля іскри[↑]стая грає вільно на синьому морі (Леся Українка).

151

Прочитайте, правильно інтонуючи безполучникові складні речення. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте смислові відношення, які виникають між частинами речень.

1. Світає — тоне морок в небосхилі. Світає — тоне сутінь на з..млі (М. Сингаївський). 2. Повторюю з гордістю сина: для мене л..шається дивом із див моя Україна (М. Луків). 3. Минало літ..чко тепле з його ясними та пр..вітними днями; насувала осінь з густими туманами, з теплими непроглядними ночами (Панас Мирний).

4. Сонце заход..ть, гори чорніють, пташ..чка тихне, поле німіє (Т. Шевченко). 5. Справді, під темним небом затр..вожився, загудів ліс, зак..піло листя на ньому, д..ревам чогось захотілося бігти (М. Стельмах).

Частини складного безсполучникового речення схематично позначаються квадратними дужками. Наприклад: Мріють крилами з туману лебеді рожеві, сиплють ночі у лимани зорі сургучеві (В. Симоненко). [ ], [ ].

152

Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви, підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми безсполучникових речень.

1. Вирост..ш ти, сину, вируш..ш в дорогу, виростуть з тобою при-спані тривоги (В. Симоненко). 2. Ми не злож..мо зброї своєї, ми здобуд..мо землю і волю і заго..мо рани віків (Олександр Олесь). 3. Обабіч понад трасою красу..ться жито, пнеться в стрілку озима пшениця, зеленими й зелено-жовтими килимами стел..ться ярина (Остан Вишня). 4. Слово не горобець: вилет..ть — не впійма..ш (Нар. творчість). 5. У хаті тепло: від печі йде дух, розход..ться по всіх закутках (М. Коцюбинський). 6. Низько ход..ть жовте сонце, сліп..ть очі вітер лютий, плачуть бідні ліхтарі... (М. Рильський).

153

I. Попрацюйте в парах. Розгляньте фотоілюстрації. Складіть невеликий усний твір-опис «Сплять засніжені гори», використовуючи складні безсполучникові речення.

II. Складіть письмову розповідь про те, які п'ять речей і чому саме їх ви взяли б із собою в піший похід по Карпатах улітку, використовуючи складні безсполучникові речення.

154

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть граматичні основи в безсполучникових складних реченнях.

Редкий лес сменил чащу; стало просторно и свежо. Тропинка обогнула куст орешника — лес сразу раздался в стороны. Посреди поляны, в белых сверкающих одеждах, огромный и величественный, как собор, стоял дуб. Казалось, деревья почтительно расступились, чтобы дать старшему собрату развернуться во всей силе. Его нижние ветви шатром раскинулись над поляной. Снег набился в глубокие морщины коры — толстый, в три обхвата, ствол казался прошитым серебристыми нитями. Листва, усохнув по осени, почти не облетела, дуб до самой вершины был покрыт листьями в снежных чехольчиках. Я робко шагнул к дубу, могучий великодушный страж леса качнул мне навстречу ветвью (За Ю. Нагибним).

орешник — ліщина
робко — несміливо
одежды — тут: шати
шагнуть — зробити крок

собрать — побратім
ствол — стовбур
почтительно — шанобливо
морщина — зморшка

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

Російському слову *сторона* в українській мові найчастіше відповідає слово *бік*: *с другой стороны парка* — *з іншого боку парку*, *со всех сторон* — *з усіх боків*, *равносторонний треугольник* — *рівнобічний трикутник*. Слово *сторона* є синонімом до слова *край*, *батьківщина*. «Кожному мила своя сторона», — говорить прислів'я.

Не відповідає сучасним нормам літературного слововживання складений прийменник *з боку*. Часто можемо почути подібні вислови: «*З боку адміністрації пролунала критика*», «*Надійшли пропозиції з боку споживачів*». Тут доречним буде перебудувати речення або замінити прийменник: «*Адміністрація піддала критиці...*», «*Надійшли пропозиції від споживачів*».

КОМА І КРАПКА З КОМОЮ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

155

Прочитайте уривок із вірша Олександра Олеся «Чари ночі». Визначте смислові зв'язки в безсполучникових складних реченнях.

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмелій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Олександр Олесь

Якщо частини безсполучникового складного речення виражають одночасність або послідовність подій і тісно зв'язані між собою за змістом, між ними ставиться кома. Наприклад: *Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють (Т. Шевченко).*

Якщо частини безсполучникового речення зберігають певну самостійність за змістом або мають свої розділові знаки, ставиться крапка з комою. Наприклад: 1. *Защобетав жайворонок, угору летючи; закувала зозуленька, на дубу сидячи.* 2. *Червоніє за горою; плугатар співає (З тв. Т. Шевченка).*

156

Прочитайте речення. Прокоментуйте вживання коми або крапки з комою між частинами безсполучникового складного речення.

1. Сім струн я торкаю, струна по струні, нехай мої струни лунають, нехай мої співи літають по рідній коханій моїй стороні.
2. Хвилюють лани золотії, здається, без краю; аж знову бори величезні, густії проводять таємну розмову.
3. З тихим плескотом на берег рине хвилечка перлиста; править хтось малим човенцем, в'ється стежечка злотиста...
4. Горить моє серце, його запалила гарячая іскра палкого жалю.
5. Була весна весела, щедра, мила, промінням грала, сипала квітки; вона летіла хутко, мов стокрила, за нею вслід — співучії пташки.
6. Правда нам світитиме крізь хмари, ми ж далеко думкою полинемо (З тв. Лесі Українки).

157

I. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. На білу гречку впали роси веселі бджоли одгули замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (*М. Рильський*). 2. Дощ давно вже перестав хмари розійшлися вплив ясний місяць заглянув у вікна (*Панас Мирний*). 3. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі промінь морями залле золотий річку і верби і кручі (*В. Сосюра*). 4. Світ великий безмежний широкий не обняти думками його (*Б. -І. Антонич*).

II. Зробіть словотвірний розбір виділених слів.

158

Спишіть, ставлячи розділові знаки, речення в такій послідовності: а) прості з однорідними членами речення; б) складносурядні; в) безсполучникові складні. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. І ти смієшся й день ясніє і серце б'ється як в огні. 2. Сніг падав безшелесно й рівно туманно танули вогні. 3. Вітер гонить віти клонить краплі сонця в воду ронить і рокоче як струна. 4. Радій же серце до останку пий життя людського пінистий напій палай з людьми жагою однією. 5. І сад посаджено і сонце встало і грає далеч генієм людським. 6. Голубі сніжинки пролітали мерзла і лунка була дорога (*З тв. М. Рильського*).

159

Попрацюйте самостійно. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Підкресліть граматичні основи в безсполучникових складних реченнях.

ЗИМА В ОДЕСІ

Трамонтан дмухав із берега. Був місяць січень чи лютий море замерзло на сотню метрів на морі розходилися хвилі на обрії вони були чорні з білими гривами добігали до берега навпроти вітру вітер збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок а все показувало що незабаром ревтима й справжній штормило.

Одесу видко по другий бік морської затоки. Це місто обдував трамонтан воно височіло на березі мов кістяк старої шхуни. Одеса переживала чергову морську зиму вітри всіх напрямків не минали її часом з моря заходили мокрі густі сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря і закryw Одесу (*За Ю. Яновським*).

160

I. Прочитайте текст. Підготуйте його докладний усний переказ.

ТИХИЙ ВЕЧІР

Ось сонце ще більше осіло; мов скиба стиглого кавуна, червоніє воно тільки половиною. Ось половина зменшується, залишається тільки четвертина, далі скибочка, кільце тільки... Ось воно пливе — зникає... Зразу кинуло у вічі темнотою, а через хвилину серед чер-

О. Кваша. Сон сонця

воної заграви заходу знявся здоровенний блискучий стовп, шугаючи високо в небо своєю широкою верховиною. Небо нахмурилося, темніє; степ вистилає густа чорна тінь. Жайворонки спускаються нижче, тихнуть, сідаючи на землю; коники перестають перегукуватися в траві; одні перепели пададьомкають.

Ще трохи згодом захід починає бліднути, ясний серед нього стовп меркне, зникає; серед високого неба починають загорятися зірочки... Темнота кругом розходить, здіймається з землі вгору, шугає від землі в небо. Уже вам стає видко тільки кругом себе, далі все меркне в сірій темноті тихого вечора (За Панасом Мирним).

II. **Попрацюйте в парах.** Складіть невеликий письмовий опис, використовуючи безсполучникові складні речення, між частинами яких потрібно поставити коми або крапки з комами. Скористайтеся репродукцією картини Ольги Кваші «Сон сонця».

161

Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Заяц сидел под большой, укрытой снегом елью, его лапки были сложены, как у барабанщика. Зверёк не учуял меня против ветра и сидел с усами в снегу, только нос его быстро двигался. Потом он вдруг сделал скачок, осмотрелся, стал носиться кругами. Он выспался, пребывая, должно быть, в хорошем настроении; ему не было с кем играть, вот он и решился сделать утреннюю зарядку. Стряхнув затем снег с носа и усов, заяц направился куда-то в сторону; нужно было искать себе завтрак (За В. Біанкі).

скачбк — стриббк
круг — тут: кболо

стрихнїть — струсїти
напрївиться — тут: попрямувїти

112

ДВОКРАПКА В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

162

Прочитайте речення. Зробіть висновок, з якими видами складнопідрядних речень співвідносні подані безсполучникові складні речення, між частинами яких ставиться двокрапка.

1. Приходь же, весно: вже готові всі ми тебе, богине пишна, зустрічати (В. Самійленко).

2. Твердо гордий дуб стоїть: ані лютії морози, ані бурі, ні погрози не могли його звалити (П. Грабовський).

3. Деся біля моря, в рідній стороні, в степу просторім бачиться мені: одна-однісінька тополя вироста у самоті, печальна і проста (М. Нагнибіда).

4. Я відчув: пахне м'ятою (Микола Хвильовий).

1. Приходь же, весно, бо вже готові всі ми тебе, богине пишна, зустрічати.

2. Твердо гордий дуб стоїть, бо ані лютії морози, ані бурі, ні погрози не могли його звалити.

3. Деся біля моря, в рідній стороні, в степу просторім бачиться мені, що одна-однісінька тополя вироста у самоті, печальна і проста.

4. Я відчув, що пахне м'ятою.

Двокрапка між частинами безсполучникового складного речення ставиться в такому разі:

1) коли друга частина вказує на причину того, про що йдеться в першій, наприклад: *Не до пісень мені: тремтять на віях сльози* (Олександр Олесь). [ ]: [причина];

2) якщо друга частина (або група речень) розкриває зміст першої, пояснює її (можна умовно вставити сполучник *a саме*), наприклад: *У видолинку барвисто рясніють квіти: синіють волошки, жовтіють кульбабки, багряно спалахнули маки* (Марко Вовчок). [ ]: [ ], [ ], [ ]: [пояснення];

3) якщо друга частина доповнює першу загалом або якийсь із його членів, найчастіше присудок (можна вставити сполучник *що*), наприклад: *Дивлюсь я: біла хмарка криє сіре небо* (Т. Шевченко). [ ]: [доповнення];

4) якщо в першій частині речення випущені слова *і побачив, і почув, і відчув*, наприклад: *В час гарячий полудневий виглядаю у віконце: ясне небо, ясне море, ясні хмари, ясне сонце* (Леся Українка). Порівняймо: *виглядаю у віконце і бачу...*

163

Прочитайте речення. Аргументуйте вживання двокрапки в безсполучниковому складному реченні.

1. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають. 2. У всякого своя доля і свій шлях широкий: той мурує, той руйнує, той неситим оком за край світа зазирає. 3. Дивлюся: так буцім сова летить лугами, берегами, та глибокими ярами, та широкими степами, та байраками (З тв. Т. Шевченка). 4. Налагодь струни золоті: бенкет весна справляє. 5. Он глянь: вже лицарі летять народ з неволі визволять. 6. І тільки десь чути: в широкому полі то стихне сопілка, то знов заспіва (З тв. Олександра Олеся).

164

Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Ранок такий-то тихий та ясний придався вітерець не війне хмара не збіжиться (Марко Вовчок). 2. Я вірю що птиці і люди і квіти усе на землі для добра і краси (Г. Коваль). 3. Нема гірш нікому як тій сиротині ніхто не пригорне при лихій годині (Т. Шевченко). 4. Було колись в одній країні сумний поет в сумній хатині рядами думи шиковав (Леся Українка). 5. Пречудові в житті людини зміни постають з'являються нові слова у мові незвичні в музиці акорди чуть (П. Тичина). 6. Іду дивлюсь мій край моя земля сміються в сонці золотому (Олександр Олесь).

165

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники наводили приклади безсполучникових складних речень, у яких друга частина (або група речень) розкриває зміст першої. Сашко склав таке речення: «У гаю чути голоси різних птахів: шпак, солов'я, зозулі». Олесь навів такий приклад: «У гаю чути голоси різних птахів: передражнює всіх пернатих шпак, сміється-плаче від щастя соловей, сумовито кує зозуля». Хто правильно виконав завдання?

166

Попрацюйте самостійно. Спишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку прості речення з узагальнювальними словами при однорідних членах, а потім — безсполучникові складні речення.

1. Ах як усього багато неба сонця веселої зелені (М. Коцюбинський). 2. Струмочок із камінчиками грається він підбіжить плюсне на камінчик блисне сміхом і побіжить далі (Остан Вишня). 3. А в цей час наді мною твориться диво хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі по білих хмарах забриніли вони мов скрипка (М. Стельмах). 4. Всі зійшлися і хлопці і дівчата під крилом голубим тишини (В. Сосюра). 5. Плаче і посміхається крізь сльози осінь періщать дощі осипається листя гнуться горбляться берези (М. Стельмах). 6. Все змінилось в одну мить і злилося до купи і земля й море (І. Нечуй-Левицький).

167

Відновіть прислів'я, опускаючи підрядні сполучники. Перероблені речення запишіть, ставлячи розділові знаки.

Зразок. Не кидай іскри в солому, бо сама згорить, ще й село спалить. — Не кидай іскри в солому: сама згорить, ще й село спалить.

1. Горобці й коноплянки осудять орла за те, що кепсько літає в кущах і коноплях. 2. Біда як вода, бо несподівано до хати приходить. 3. Не тішся з чужої пригоди, бо сам у ній можеш бути. 4. Так на світі ведеться, що один плаче, другий сміється. 5. Хвалилась калина, що вона з медом солодка. 6. Лихо вовкові, що зачинили його між вівцями.

168

Прочитайте текст, підготуйте його докладний письмовий переказ. Усно поясніть уживання розділових знаків у складнопідрядних та безсполучникових складних реченнях.

ДУМА ПРО ХЛІБ

Ще в дитинстві мені батько казав: людина живе не заради хліба, а тільки через те, що є хліб...

Змалку сприймала ці слова буквально: є мама, є тато, є вирощений ними хліб. А ставши агрономом, відчула: хліб — це як народження дитини. Адже недарма наші пращури ототожнювали Землю і Жінку. З давніх часів залишився звичай: із зажинкового снопа пекли перший хліб, останній же — обжинковий, зв'язаний у вигляді ляльки, — ставили на видноті. У зрілому хлібі немов бачиться дитя, породжене землею. Воістину незбагненний своєю безперервністю зв'язок зернини, землі і колоска.

Хліб... Скільки і справді красивих легенд і повір'їв пов'язано з ним. На весілля посівають наречених зерном, щоб ніколи не знала сім'я нестатку в хлібі. При зведенні оселі закладають зерно в кутки, щоб був достаток у домі. Щоб стати вродливою, дівчина нібито повинна зібрати квіт жита й натерти ним обличчя.

Я б сказала інакше: хто хоче стати красивим душею, нехай порідниться із хлібом (З журналу).

169

Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Из уст в уста, из поколения в поколение передавалась неписанная мудрость народных примет. Идеальные барометры в воде — рыбы. Заметьте: вьюн, донный обитатель, всплыл на поверхность. Проверьте и убедитесь: на следующий день наступит дождливое ненастье. Славится как чёткий синоптик и голец: когда лежит на дне, погода ясная, без перемен; когда мечется вверх-вниз, ждите дождя. Усвойте полезные советы живой природы! Но помните:

наблюдения — нелёгкая наука. Чтобы научиться наблюдать глубоко и всесторонне, необходимо долго упражняться (За Д. Зуевим).

обитáтель — мешканець
поверхность — поверхня
ненáстье — негода

совет — порада
наблюдéние — спостереження
упражня́ться — вправлятися

Ми діти твої, Україно!

170

I. Попрацюйте в парак. Прочитайте разом з однокласником по черзі текст, дотримуючись правил виразного читання. Зазначте час, витрачений на це (він не повинен перебільшувати чотирьох з половиною хвилин).

ЗНАВЕЦЬ СХОДУ

Серед учених ХХ ст. надзвичайно яскравою особистістю є сходознавець і славіст Агатангел Кримський. Людина феноменальної пам'яті, глибоких знань і тонкої інтуїції, на запитання: «Якими мовами володієте?» — він зазвичай жартома відповідав, що легше перелічити ті, котрими не володіє.

Агатангел Юхимович Кримський стояв біля джерел української сходознавчої школи, практично знищеної у роки сталінських репресій. Напружену працю вченого, педагога й адміністратора він поєднував із літературною творчістю, був самобутнім поетом і прозаїком.

Агатангел Кримський народився у Новограді-Волинському у родині переселенців тюркського походження із Криму. Батько був учителем гімназії, викладав історію і географію. Роки навчання Агатангела проходили в Острозі та в Києві, де в 1889 році юнак відмінно закінчив Колегію Павла Галагана — приватний навчальний заклад із власною бібліотекою, природничо-науковим музеєм. На відміну від державних гімназій, у колегії викладали й українознавчі дисципліни. Рівень викладання тут був надзвичайно високим, з орієнтацією на опанування гуманітарних наук і мов.

У роки навчання в Колегії у Кримського сформувався інтерес до української філології, славістики й мовознавства. Унікально здібний, Агатангел легко засвоїв основні давні й нові мови. В останніх класах Колегії він цілком захопився мовами й культурами східних, насамперед мусульманських, народів. Тому після закінчення гімна-

Агатангел Кримський

зії юнак вирушив до Москви, у Лазаревський інститут східних мов, а по його закінченні вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, продовжував спеціалізуватися в галузі історії літератури й культури мусульманських народів. Саме в роки навчання в університеті Агатангел почав писати вірші й невеликі прозові твори українською мовою.

Під час стажування у Сирії та Лівані Кримський подорожує містами Близького Сходу, вивчає стародавні рукописи, осягає тонкощі численних діалектів арабської мови. Його увага зосереджується на дослідженнях у галузі східної літератури та історії мусульманства.

Професор Московського університету, керівник кафедри арабської лінгвістики Лазаревського інституту, Кримський публікує праці з давньоруського й українського мовознавства. Його дедалі дужче тягне до Києва, де минули юні роки, було багато друзів і колег — провідних українських учених і громадських діячів, які увійшли до Центральної Ради, очолюваної Михайлом Грушевським.

У квітні 1918 р. Агатангел Кримський переїжджає до Києва, а в листопаді цього ж року стає секретарем Української Академії наук, президентом якої був Володимир Вернадський. Обидва вони стали першими дійсними її членами й академіками.

Кримський читає курс всесвітньої історії в Київському університеті, у співавторстві з видатним російським мовознавцем О. Шахматовим друкує «Нарис історії українського правопису до 1927 року».

Агатангел Юхимович не був репресований у 30-ті роки ХХ століття, хоча його відсторонили від науково-організаційної роботи і позбавили усіх посад через обвинувачення близьких Кримському членів Української Академії наук у контрреволюційній діяльності у сфабрикованій справі «Співки визволення України». Вчений важко переносив арешти й загибель своїх друзів, колег та учнів. Трагізм становища вченого поглиблювався тим, що він майже втратив зір.

У 1941 р., після нападу Німеччини на Радянський Союз, Агатангел Юхимович потрапив до списку неблагонадійних, без суду та слідства відправлений у табір до Кустанайської області в Казахстані, де й загинув. Проте величезна спадщина вченого зі світовим ім'ям, про якого у повоєнні десятиліття згадували дуже рідко, залишилася для нащадків (За Л. Семакою).

II. Дайте відповіді на запитання, доповнюючи одне одного.

1. Яку освіту здобув А. Кримський?
2. У яких галузях Агатангел Кримський залишив творчу й наукову спадщину?
3. Що зробив Кримський для розвитку українського мовознавства?
4. Яка роль Агатангела Кримського у створенні Української Академії наук?
5. У чому трагізм долі вченого?

ТИРЕ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

171

Прочитайте речення. Зробіть висновок, з якими видами складнопідрядних речень співвідносні безсполучникові складні речення, між частинами яких ставиться тире.

1. Зайде сонце — Катерина по садочку ходить, на рученьках носить сина, очиці підводить (Т. Шевченко).

2. Будеш сіяти з сумом — вродить печаль (М. Стельмах).

3. Одцвітали яблуні і груші — стежка була всипана білими пелюстками (О. Десняк).

1. Коли зайде сонце, Катерина по садочку ходить, на рученьках носить сина, очиці підводить.

2. Якщо будеш сіяти з сумом, вродить печаль.

3. Одцвітали яблуні і груші, так що стежка була всипана білими пелюстками.

Між частинами безсполучникового складного речення ставиться тире:

1) якщо в другій частині вказується на час або умову того, про що йдеться в першій частині, наприклад: 1. *Ішов я додому — вже смеркло, зовсім спочіло* (М. Стельмах). 2. *Калина рано зачервоніла — люта буде зима* (Нар. творчість). [час] — [ ]. [умова] — [ ];

2) якщо друга частина виражає наслідок того, про що йдеться в першій частині, наприклад: *Защебетав соловейко — пішла луна гаєм* (Т. Шевченко). [ ] — [наслідок];

3) якщо дії, названі в обох реченнях, протиставляються або зіставляються, наприклад: *Пан гуляв у себе в замку — у ярмі стогнали люди* (Леся Українка). [ ] — [протиставлення];

4) якщо зображена швидка зміна подій, наприклад: *Роздерлися кошлаті хмари — визирнуло сонце* (Микола Хвильовий); [ ] — [швидка зміна подій];

5) якщо зміст першої частини порівнюється зі змістом другої частини, наприклад: *Гляне — холодною водою обіллє* (Марко Вовчок). [ ] — [порівняння].

172

Прочитайте речення. Прокоментуйте вживання тире в безсполучниковому складному реченні.

1. Зійде сонце — утру сльози, ніхто не побачить. 2. Думав, доля зустрінеться — спіткалося горе. 3. Защебече соловейко в лузі на

каліні — заспіває козаченько, ходячи по долині. 4. Дивлюся на море широке, глибоке, поплив би на той бік — човна не дають (З тв. Т. Шевченка). 5. Не почувеш вітру — серце мре (А. Малишко). 6. Подивилась ясно — заспівали скрипки (П. Тичина). 7. Стихла пісня — в степу ані звука (Григор Тютюнник). 8. Двері рвучко відчинилися — на подвір'ї з'юрмилася галаслива зграйка школярів (О. Донченко).

173

Попрацюйте в парах. Відновіть прислів'я, переробивши сполучникові складні речення на безсполучникові. Відновлені речення запишіть.

З р а з о к. Слово не горобець, бо як вилетить, то не впіймаєш. — Слово не горобець: вилетить — не впіймаєш.

1. Як прийде година, досягне і калина. 2. Якщо посієш в пору, будеш мати зерна гору. 3. Весна була суха, так що зима буде на сніг глуха. 4. Хоч кинь правду в калюжу, вона чиста буде. 5. Якщо знаєш, то кажи, якщо не знаєш, то мовчи. 6. Найшла коса на камінь, бо коса не втне, а камінь не подасться. 7. Не рубай вище голови, бо тріски очі запорошать. 8. Брехня що куля зі снігу, бо як далі котиться, то більшою стає (Нар. творчість).

174

I. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. У товаристві лад усяк тому радіє. 2. Не плюй в колодязь пригодиться води напиться. 3. Налетить часом сивий Голубок болітиме головонька й чубок. 4. Не можна в двері я в квартиру або пролізу в іншу дірку. 5. Не забувайте земляки є між людьми такі **Вовки**. 6. Кохайте щиро правдоньку дасть вам Бог одрадоньку щасливого життя. 7. На це коротка річ дурний порядок дурне й діло. 8. Довелося й мені бачить не в однім дворі отакі точнісінько сидять **Снігурі**. 9. А ви собі смійтесь за вітром не вийтесь правдоньку шануйте будуть люди з вас (З тв. Л. Глібова).

II. Поясніть уживання великої літери у виділених словах.

175

Запишіть спочатку речення, у яких між частинами потрібно поставити двокрапку, а потім ті, між частинами яких потрібно поставити тире. Вставте пропущені букви і поставте розділові знаки. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Затихла і пташка і людська розмова мовчить не ш..поче зелена діброва (Б. Грінченко). 2. В північний час ударить грім в небес широкую стелю тр..вога ввійде в рідний дім (А. Малишко). 3. Ор..гінальності від них не ждять шпаки ж це імітатори веселі (М. Рильський). 4. Не мовкли в садах солов'ї то кликала нас Україна в зелені прос-

тори свої (*Л. Первомайський*). 5. Нижче було видно зелену смужку то зеленіли пологі луки попід чорним лісом вкриті лозами (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Вітер дужчає на човні зб..рають вітрила (*М. Коцюбинський*).

176 **Попрацюйте самостійно.** Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [ ] — [наслідок]. 2. [ ] — [порівняння]. 3. [час] — [ ]. 4. [ ] : [причина]. 5. [ ] — [наслідок]. 6. [умова] — [ ].

177 З поданих парами простих речень складіть і запишіть складні речення різних типів. Усно поясніть уживання розділових знаків. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

З р а з о к. *Надійде весна-красуня. У садах завирює біла заметіль цвітіння.* — *Надійде весна-красуня, і в садах завирює біла заметіль цвітіння* (складносурядне). *Коли надійде весна-красуня, в садах завирює біла заметіль цвітіння* (складнопідрядне). *Надійде весна-красуня — у садах завирює біла заметіль цвітіння* (безсполучникове).

1. Сталося диво із див. У вересні зацвів у Києві каштан. 2. Хмари засновували все небо, низько нависали над землею. Дощу не було. 3. У листопаді небо заплаче. Слідом за дощем зима прийде.

178 І. Спишіть текст, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть граматичні основи у безсполучникових складних реченнях.

СНІГОВІ ТРОЯНДИ

Учора тут був шлях сьогодні без кінця-краю піниться снігове море. Відчуваю грайливий вітер злегка штовхає мене в плече мимоволі роблю перший крок і вже не зупиняюсь. Вітер пустуючи сипонув сніговим пилом в обличчя заклубочився над вибалком і десь біля лісу заплутався в тернах.

Бреду навмання і раптом бачу на кущах спалахнули червоні троянди.

Налетів вихор сніг закривавився зірваними пелюстками. Я хочу їх зібрати але ще сильніший порив вітру кепкуючи підхоплює пелюстки. Де ж вони? Ось переді мною зовсім інша картина перетворивши колючий кущ маслини на розкішний букет сидять червоногруді снігурі. Виходить то вони ввели мене в оману. Недарма в народі кажуть прилетіли снігурі почалася справжня зима (*За К. Наріжним*).

Д. Кустановський. Снігурі

II. Розгляньте репродукцію картини Дмитра Кустановського «Снігурі». Складіть за нею продовження тексту, використовуючи безсполучникові складні речення.

179

Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Масленица — самый весёлый праздник: божество зимы Морана уступает своё владычество Ладе — символу весны. Встреча весны продолжалась целую неделю. Рано утром в понедельник ребяташки строили снежные горки, поливали их водой, затем подключались и взрослые: они с песнями и плясками провозили мимо окон чудо-дерево, разряженное колокольчиками и цветными лоскутками. Затем возили Масленицу — весельчака, переодетого в женщину. Заканчивалось празднование в «прощёный день», в воскресенье; прощались с Масленицей, просили у знакомых прощения за обиды. Заканчивалась Масленица — начинался великий пост. Вот так переплелись языческие традиции и христианство (3 календаря).

ребятішки — дітлахі

уступать — поступатися

владычество — тут: владарювання

лоскуток — кліпчик

весельчак — веселун

обида — образа

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

ТИЖДЕНЬ — НЕДІЛЯ

У сучасній українській літературній мові проміжок часу в сім днів називають тижнем. «У нього сім п'ятниць на тижні», — говорять про внутрішньо неорганізовану людину, яка не дотримує слова, часто змінює власні рішення, все виконує невчасно. Сьомий день тижня, день відпочинку, називають неділею. «Неділя — день вимушеного безділля», — кажуть у народі.

180

1. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перебільшувати п'яти хвилин).

ГЕНІАЛЬНА ДОЧКА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Україно!

Красо моя, туго моя нерозрадна, де ти?

Обізвися, рідна! Я вчую твій голос.

Пізнаю його в шепоті вітру, в пахоцях чебрецю й материнки. Чуєш-бо, нене?

Це я, дочка твоя, Леся, що нареклася ім'ям твоїм священним. Пам'ятаєш мене?

Леся Українка

У центрі міста, за невисоким парканчиком, стоїть просторий одноповерховий будинок. В одній його половині живуть господарі, іншу — три невеликі кімнати і кухню — займає голова повітового з'їзду мирових посередників Петро Антонович Косач.

Років десять тому Петро Антонович закінчив юридичний факультет Київського університету, куди його було переведено з Петербурга за вільнодумство, одружився і зайняв цю посаду. Через кілька років їхня сім'я збільшилась: спочатку народився Михайлик, потім Леся, яку всі чомусь звать Лосею, а згодом — Ліля, Оленька...

Дружина, Ольга Петрівна, виявилася старанною господинею, і невдовзі їхня скромна квартира стала відома своїм затишком, гостинністю; частенько бували тут давні друзі — Старицький, Лисенко, брат Ольги Петрівни Михайло Драгоманов. Вони приїздили поодиноці, а то й гуртом, часом навіть із сім'ями, і тоді не було кінця-краю веселощам, розповідям, спогадам.

Будинок родини Косачів. Фрагмент інтер'єру. Новоград-Волинський, Житомирська область

Після вечері сім'я збиралася в батьковому кабінеті. Це була невелика, зі смаком опоряджена кімната — улюблене місце дітей і дорослих. На стіні, у вишитих Ольгою Петрівною рушниках, висів чималий портрет Шевченка, на якому поета зображено з пишними вусами, в пальті і чорній смушевій шапці. Далі — фото господарів, рідних і знайомих та самої Ольги Петрівни — у довгому білому платті, з трояндою на грудях.

Посередині кімнати, застеленої вузькими доріжками та килимами, стояв на тоненьких фігурних ніжках круглий стіл, кілька м'яких крісел, а під білою кахляною грубою — канапа.

Зі стелі звисала велика порцелянова лампа, подарована молодим у день їхнього весілля.

Чимало місця займали книжки. В просторій, під горіх оздобленій шафі розміщені найцінніші видання іноземних та українських письменників.

Петро Антонович, хоч сам ніколи й не займався письменством, любив літературу з дитинства. В Чернігівській гімназії його учителем словесності був Леонід Іванович Глібов, байки якого Косач знав майже всі напам'ять. Він взагалі легко запам'ятовував вірші, часто декламував Пушкіна, а надто «Руслана й Людмилу».

Ольга Петрівна, яка ще в пансіоні почала складати вірші, найбільше любила Шевченка. Вона й дітей учила грамоти за «Кобзарем», багато знала про Тараса Григоровича й розповідала їм.

Чи не найбільшою родинною подією були літературні вечори. Леся навчилася грамоти дуже рано, в чотири роки, і теж захопилася літературою. Найпершим самостійно нею прочитаним твором була подарована матір'ю книжка «Про земні сили», з якої дівчинка дізналася про величезні багатства Землі та її походження. Потім — «Український орнамент», «Кобзар», поезії Міцкевича, казки Андерсена. Казки Ольга Петрівна перекладала для дітей сама, бо українською мовою їх не видавали.

Домашні літературні читання починала Леся якимсь уривочком чи віршем. Ольга Петрівна декламувала свої поезії. Читала вона спокійно, повагом. У дитячій уяві поставали картини звитяг.

Одного разу батько, повернувшись зі служби у доброму настрої, сказав:

— Ну, Лесенько, нарешті знайшов тобі фортепіано. Не нове, правда, але хороше.

Лесиним radoцям не було меж. Вона одразу ж почала складати програму свого першого концерту, розшукувала ноти, обіцяла Михайлику навчити його грати. А коли наступного дня інструмент

привезли, не відходила від нього ні на крок: радила, де краще поставити, витирала пил, навіть знайшла і почепила на стіні пучок чорнобривців.

...Удень діти вчилися, розважались, а вечорами, коли сходилась уся родина, Леся сідала за фортепіано. Це були для неї найкращі хвилини. У музиці виливала вона свою дитячу радість, свої думки, веселі й сумні. Про них писала Леся у вірші «До мого фортепіано»:

Мій давній друже! Мушу я з тобою
Розстатися надовго... Жаль мені!
З тобою звикла я ділитися журбою,
Вповідувать думки веселі і сумні.
То ж при тобі, мій друже давній, вірний,
Пройшло життя дитячєє моє.
Як сяду при тобі я в час вечірній,
Багато спогадів тоді встає!

...Десятки літ одділяє сьогоднішнє від тих днів. Багато разів устелялася барвінком і рястом волинська земля... І коли думаєш про все це — радіє серце, радіє з того, що є такий куточок Землі, такий народ, які дали світові Лєсю (За М. Олійником).

- II. Визначте стиль мовлення тексту. Які типи мовлення поєднано у тексті?
- III. Зверніть увагу на інтер'єр помешкання Косачів. Про що, на вашу думку, він свідчить?
- IV. Дайте відповіді на запитання.

1. Ким були батьки Лєсі Українки?
2. З ким товаришувало подружжя Косачів? Що вам відомо про їхніх друзів?
3. Як і де проводила вечори сім'я Косачів?
4. З якими словами звертається Леся Українка до свого фортепіано?
5. Які твори Лєсі Українки ви знаєте?

Розвиток мовлення

ПЕРЕКАЗ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

1. У яких сферах життя вживається публіцистичний стиль мовлення?
2. Яка мета висловлювання текстів цього стилю?
3. Які лексичні особливості має публіцистичний стиль?
4. Назвіть граматичні ознаки цього стилю.
5. Назвіть основні види висловлювань публіцистичного стилю.

Як працювати над переказом із творчим завданням

1. *Уважно прослухайте (або прочитайте) текст. Після цього запишіть на чернетці ключові слова: імена, дати, конкретні дані. Робити записи під час того, як учитель уперше читає текст, не варто: відволікаючись, ви не сприймете цілісно все висловлювання.*
2. *Повторно прослухайте (або прочитайте) текст, самостійно складіть план. Визначте стиль мовлення тексту.*
3. *Попрацюйте над переказом на чернетці.*
4. *Відредагуйте чорновий варіант переказу: виправте змістові помилки, ретельно звірте послідовність викладу думок із планом тексту, перевірте грамотність написаного.*
5. *Перед початком роботи над творчою частиною добре усвідомте завдання.*
6. *Напишіть творче завдання на чернетці, перевірте зміст висловлювання: чи подано чітку й вичерпну відповідь на сформульоване в завданні запитання, чи достатньо аргументовані ваші міркування, чи досягнуто стильової єдності всього висловлювання.*
7. *Перевірте й відредагуйте весь текст.*
8. *Перепишіть текст переказу й творчого завдання в зошит.*

II. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

ПОВАЖАЙТЕ ВЧИТЕЛЯ

Учитель творить Людину. Знай, що велике щастя вчителя — бачити тебе таким, яким він створив тебе як свій ідеал.

Працю вчителя ні з чим не можна ні порівняти, ні зіставити. Ткач уже через годину бачить плоди своєї праці. Сталевар через кілька годин радіє з вогненного потоку металу. Хлібороб-сіяч через кілька місяців милується колосками і жменю зерна, вирощеного в полі... А вчителеві треба працювати роки, щоб побачити предмет свого горіння. Буває, минають десятиріччя, і ледве-ледве починає позначатися те, що ти замислив. Нікого так часто не відвідує почуття незадоволення, як учителя, в жодній справі помилки і невдачі не ведуть до таких наслідків, як в учительській. Учитель зобов'язаний — перед суспільством, перед твоїми батьками — працювати тільки правильно, тільки добре. Кожна крихта твоєї людської краси — це його безсонні ночі, сивина, неповоротні хвилини його особистого

щастя. Так, учителям часто буває ніколи подумати про себе, бо він змушений думати про інших, і це для нього не самопожертва, не покірливе підкорення долі, а справжнє щастя особистого життя.

Праця педагога — це насамперед напружена праця серця, і лише тому, що це праця серця, це ще й творчість розуму. Пам'ятай, що немає у світі важчої, виснажливішої для серця праці, ніж праця педагога.

У школі не повинно бути жодного педагога, для якого праця вчителя була б тягарем. Без особистості педагога — авторитетної, незламної, непохитної в очах вихованців — ідеал перетворюється в покинутий прапороносцем прапор, що лежить мертвим шматком тканини. Корінь багатьох бід виховання саме й криється в тому, що часто вихованці закликають іти за прапором, якого ніхто не несе. Бути прапороносцем ідеалу, нести на своєму прапорі вогонь ідеального — ось у чому секрет педагогічного авторитету (В. Сухомлинський).

III. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту.

IV. Доповніть текст розгорнутою розповіддю про свого улюбленого вчителя.

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Визначити вид речення за метою висловлювання, емоційністю.
2. Вказати, що речення складне безсполучникове.

3. Визначити — однорідні чи неоднорідні частини безсполучникового складного речення. Вказати, які смислові відношення між ними виникають.

4. Накреслити схему речення.

5. Схарактеризувати кожну частину безсполучникового складного речення:

- а) односкладна чи двоскладна;
- б) поширена чи непоширена;
- в) повна чи неповна;
- г) ускладнена чи неускладнена.

6. Розібрати за членами речення всі частини безсполучникового складного речення.

Ріка мов пояс; лісу смуга; мов повінь, трави обнялись (Б.-І. Антонич).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, складне, безсполучникове, з однорідними частинами, смисловий зв'язок — одночасність подій.

Перша частина — двоскладна, непоширена, повна, неускладнена.

Друга частина — односкладна (називна), поширена, повна, неускладнена.

Третя частина — двоскладна, поширена, повна, ускладнена порівняльним зворотом.

Перша частина складається тільки з граматичної основи *ріка* (що вона є?) *як пояс*. *Ріка* — підмет, виражений іменником; *мов пояс* — складений іменний присудок.

У другій частині граматична основа складається тільки з підмета *смуга*, вираженого іменником. *Смуга* (як а?) *лісу* — означення.

У третій частині граматична основа *трави* (що зробили?) *обнялись*. *Трави* — підмет, виражений іменником; *обнялись* — простий дієслівний присудок. *Обнялись* (як?) *мов повінь* — обставина способу дії, порівняльний зворот.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Ріка мов пояс; лісу смуга; мов повінь, трави обнялись.

(Речення розповідне, неокл., складне, безпол., з однор. част., смисл. зв'язок — одночасн. подій.)

[ ]; [ ]; [ ].

Перша част. — двоскл., непошир., повна, неускл.;

Друга част. — односкл. (називна), пошир., повна, неускл.;

Третя част. — двоскл., пошир., повна, ускл. порівн. зворотом.

182

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть повний синтаксичний розбір трьох речень (на вибір).

1. Глянь наймолодше з наших міст в степу старому виростає (М. Рильський). 2. Здається чую лопають каштани жовто-зелену викидають брость (В. Стус). 3. Сині сливи впадуть на траву вже трава не зелена а синя (Г. Чубач). 4. Гаї шумлять я слухаю хмарки біжать милуюся (П. Тичина). 5. У лікаря розсудливі слова... Він знає серцю легше сподіватися при щирості людського співчуття (Г. Чубач). 6. А встане день осінній дощ заплаче над хвилями людської суєти (Є. Маланюк). 7. Що ж признаюся люблю я здавна Київ любов'ю теплою (М. Рильський).

183

Запишіть подані прислів'я (за потреби скористайтесь довідкою). Усно поясніть уживання розділових знаків. Зробіть повний синтаксичний розбір трьох речень (на вибір). Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Життя як стерня:... . 2. Язык мій — ворог мій:... . 3. Наука не мука:... . 4. Прийшла Покрова — ... . 5. Хочеш їсти калачі — ... . 6. Віда біду не перебуде:... . 7. Гляне — ... .

Довідка: молоко кисне; не пройдеш, ніг не сколовши; йде попереду розуму; за плечима не носити; не сиди на печі; сиди, чумаче, вдома; одна мине — десять буде.

184

I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть повний синтаксичний розбір двох безсполучникових складних речень (на вибір).

Говорят: люди, проживая вместе, становятся похожими друг на друга. Мои родители были похожи. Это особенно было заметно на цветной фотографии. Кто-нибудь начинал песню — они вместе подхватывали и пели всю песню до последнего куплета. Фотограф просил их улыбнуться — они хохотали так, как от кинокомедии.

Всё в жизни они делали с вдохновением, словно бы иначе и быть не могло.

Я чувствовал себя счастливым человеком: я имел право на поступки и ошибки.

На душе у меня было спокойно. Я знал главную истину: у меня лучшие в мире родители (З журналу).

подхватить — *підхопити*   *поступок* — *вчинок*

II. Складіть невелику усну розповідь «Слово про моїх батьків».

1. Яке речення називається безсполучниковим складним?
2. На які дві основні групи поділяються безсполучникові складні речення за характером смислових зв'язків між частинами?
3. Які смислові зв'язки властиві безсполучниковим складним реченням із однорідними частинами? Наведіть приклади.
4. Які смислові зв'язки властиві безсполучниковим складним реченням із неоднорідними частинами?
5. Коли в безсполучникових складних реченнях ставиться кома, крапка з комою?
6. Сформулюйте правило «Двокрапка в безсполучниковому складному реченні».
7. Коли в безсполучникових складних реченнях ставиться тире?
8. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

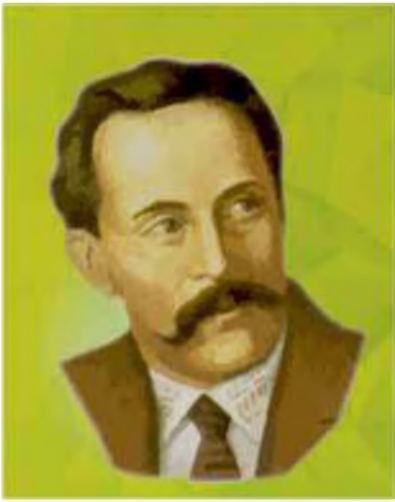
1. Утриматись не можу від спокуси до неба зір з надією звести трикутником летять додому гуси немов солдатські стомлені листи (*П. Засенко*). 2. Дощ давно вже перестав хмари розійшлися вплив ясний місяць заглянув у вікна а на долівці по стінах розмальовував чудні якісь узорі-выводи (*Панас Мирний*). 3. Відчинила двері вітер як дмухне аж засвистів (*Марко Вовчок*). 4. Хай зрозуміє тут твоя дитина до дідових і бабiniх пісень подібна дуже мова солов'їна (*С. Пушик*). 5. Приливали доріженьку вона все куриться розважали рідну неньку вона все журиться (*Нар. творчість*). 6. Я чув легенду Прометей добув вогонь для всіх людей (*М. Упенник*).

9. Розв'яжіть мовну задачу.

У реченні *Проїхала машина, знявши куряву на дорозі, промчав табун коней* не зрозуміло, до якої частини речення належить відокремлена обставина, виражена дієприслівниковим зворотом. Чи можна показати цей зв'язок за допомогою розділових знаків?

10. Зробіть повний синтаксичний розбір безсполучникових речень.

1. Я буду знову боргувати: в криниці — чистою водою, у неба — сонечком ласкавим, у тебе — ніжною любов'ю, в народі — думкою і словом (*Г. Чубач*). 2. Шелестіли верби, щебетали ластівки під стріхою — буяло життя, несло нас на своїх вічних легких і буйних хвилях (*Ю. Мушкетик*). 3. Тим часом надворі вечоріло; спека спадала (*І. Нечуй-Левицький*).

Люби природу не як символ душі своєї,
люби природу не для себе, люби для неї.

Максим Рильський

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

185

Прочитайте уривок із поезії Миколи Лукова. Визначте граматичні основи речення. Скажіть, як поєднані частини складного речення.

Я вимкну світло, й запалю свічу,
І принесу із саду пізні квіти,
І дощ щоранку буде шепотіти
Святі слова, які я промовчу.

М. Луків

Поряд із сполучниковими складними (складносурядними, складнопідрядними) і безсполучниковими реченнями є ще й складні речення з різними видами зв'язку: складні речення, у яких частини поєднані **сполучниковим** (сурядним і підрядним) зв'язком, та складні речення, у яких частини з'єднані **безсполучниковим** і **сурядним** зв'язком.

У складних реченнях із сурядним і підрядним зв'язком між одними частинами зв'язок сурядний, між іншими — підрядний. За будовою такі речення різні.

1. Від однієї з частин, з'єднаних сурядним зв'язком, залежить одне або кілька підрядних. Наприклад: Прийшла пора¹ — і тільки осінь знає², яка за нею випаде зима³ (В. Гужва).
[...] — і [...] ^{↑ про що? ↓} [знає], (яка...).

2. Кожна із частин, з'єднаних сурядним зв'язком, має своє підрядне речення. Наприклад: Сонце тільки-тільки виглядало з-за ліска¹, що темніє по краєвиду тоненькою смужкою², і роса ще не встигла розійтися туманом по зеленому полю³, що здавалося велетенським килимом, витканим самою природою⁴ (В. Винниченко). [...] ^{↑ якого? ↓} [ліска], (що...), і [...] ^{↑ якому? ↓} [полю], (що...).

3. Кілька частин, з'єднаних сурядним зв'язком, мають спільне підрядне речення. Наприклад: Коли хлопець торкався смичком до струни скрипки¹, все на світі зникало² і залишалася тільки музика³ (В. Собко). (Коли...), [...] і [...].
^{↑ коли? ↓}

186

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Накресліть схеми складних речень із сурядним і підрядним зв'язком.

1. В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов р..злився буршт... новий мед (М. Рильський). 2. Де на круті й високі хвилі ударять

звечора дощі, там ходять хмари пос..вілі і глоду хмуряться купці (А. Малишко). 3. Вітер не вщухав уже кілька днів, і море кл..котало такою пронизл..вою синявою, що здавалося, ніби вихлопується воно тобі в саму душу (П. Загребельний). 4. Ще спека не впала, але відчувала не спрагу, а втому пожухла трава, і скарж..ться джміль, оголяючи жало, що сон найсолодший йому обірвали (Л. Талалай). 5. Вечорами дівчата співають веснянок, а хлопці не сміються і не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну слав..ти (Ю. Яновський).

Між двома сурядними частинами, з'єднаними неповторюваними сполучниками *і, й, та* (в значенні *і*), не ставиться кома, якщо підрядне речення стосується обох частин. Наприклад: *Коли чую спів солов'я, зупиняюся в зачудуванні і серце прагне щастя* (К. Тищенко). Якщо підрядна частина стосується двох частин, які з'єднані повторювальними сполучниками, кома між сурядними частинами ставиться. Наприклад: *І вечірня зоря має червонястий відтінок, і призахідне сонце червоне, коли вночі буде гроза* (В. Скуратівський).

187

Виразно прочитайте поезію Кирила Курашевича, поясніть уживання розділових знаків. Запишіть перше речення, накресліть його схему.

ПРИСВЯТА ЖІНКАМ

Якби жінок не стало на землі,
Сади б зів'яли, так і не розцвівши,
І потонув би цілий світ в імлі,
Й поети не писали б гарних віршів.
Жінки — надія наша і любов,
І берегині наші споконвіку.
Вони — життя основи із основ.
Для них в серцях запалюємо свічку,
Щоби палала ясно, мов зоря,
Не знаючи ні смутку, ні утоми,
І жар любові хай не догоря
В її палахкотлючому огромі.

К. Курашевич

188

Розв'яжіть мовну задачу.

Дев'ятикласники наводили приклади речень із сурядним і підрядним зв'язком. Сашко склав таке речення: *«Гонець щодуху мчав до гетьмана зі звісткою, що ворог уже біля кордону, що завтра він уже ступить на наші землі»*. Ярослав навів такий приклад: *«До гетьмана дійшли вісті, що ворог наближається, але не можна допустити на рідну землю підступних чужинців»*. Хто правильно виконав завдання?

Попрацюйте в парах. Запишіть, вставляючи пропущені букви, спочатку складнопідрядні речення з кількома підрядними, а потім складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Накресліть схеми речень. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Мандрівники бачать, що потік досить ш..рокий і стрімкий, а вода в ньому кр..жана (*М. Пригара*). 2. І мріяли айстри в ро..кішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, — і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна (*Олександр Олесь*). 3. Вітер щодня потроху вигортає листя на шлях, і, коли вночі їде якась пр..блудна машина, воно рожевим валком котиться за нею слідом аж до мосту (*Григор Тютюнник*). 4. Коли почалася гроза, гра пр..пинилася і діти кинулися бігти додому (*Ю. Смолич*). 5. Українська мова для мене — це море, в якого немає дна й берегів і яке настільки багатоманітне і невичерпне, що ніколи не встановити межі при пізнанні її феномена (*Валерій Шевчук*). 6. Повінь, яка загрожувала селу, ставала з кожним днем усе реальнішою, бо вода пр..бувала (*О. Гончар*).

Доповніть наведені складносурядні речення, що складаються із двох частин, одним або двома підрядними так, щоб утворилися складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Новоутворені речення запишіть, накресліть їхні схеми.

Зразок. *То вигляне з-за хмари сонце, то раптом подме холодний північний вітер.* — *То вигляне з-за хмари, що закрила півнеба, сонце, то раптом подме холодний північний вітер, від якого аж схиляються поодинокі перехожі.*

То [...^{Г які? ▼}хмари, (що...), ...], то [...^{Г який? ▼}вітер], (від якого...).

1. Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. 2. То пронесться над болотами чайка, то промайне швидкий бекас і грудкою впаде в зелень. 3. Мама одразу розгадала мої немудрі хитрощі, і мені стало прикро й соромно.

Попрацюйте в парах. Доповніть наведені складнопідрядні речення сурядною частиною так, щоб утворилися складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Новоутворені речення запишіть, накресліть їхні схеми.

Зразок. *Добре слово повинно жити в серці людини, щоб вона ніколи не відчувала духовної порожнечі.* — *Добре слово повинно жити в серці людини, щоб вона ніколи не відчувала духовної порожнечі, і про це не слід ніколи забувати.*

^{з якою}
Г метою? ▼
[...], (щоб...), і [ ].

1. Немає більшого щастя, ніж відчувати себе потрібним іншим людям. 2. Учням повідомили, що під час весняних канікул запланована екскурсія до Львова. 3. Якщо горобці сидять настовбурчившись, незабаром збереться на дощ.

192

1. **Попрацюйте самостійно.** Прочитайте текст. Випишіть складні речення із сурядним і підрядним зв'язком, накресліть їхні схеми.

ТИХИЙ БІЙ НА ШАХІВНИЦІ

Коли грають у шахи справжні майстри, у залі стоїть напружена тиша — і це зрозуміло, бо це гра інтелектуалів. Бої, які відбуваються між суперниками за шахову корону, безкровні, проте це справжня битва — з наступами і відступами, боями і перемир'ями, поразками й перемогами. Адже шахи — це «воєнна» гра.

Шахи, як відомо, з'явилися в Індії півтори тисячі років тому. Вони називалися чатуранга — «чотири види військ». До складу тогочасних індійських військ входили бойові слони (тодішні «танки»), бойові колісниці (тодішня «артилерія»), кіннота й піхота. На шахівниці діяли всі ці роди індійських військ.

Пізніше в Ірані, де цією грою також дуже захопилися, фігури колісниць замінили човнами, а в українській мові ця фігура має назву «тура», запозичену із французької мови. Це вже залишки середньовічної «лінії оборони», бо французьке слово «тура» перекладається як «башта», «вежа». Ще в Індії головна фігура «король» мала особисту оборону. В Ірані фігуру цього охоронця називали «ферзин» — «начальник гвардії». Головним завданням гри було поставити шаха-короля в безвихідь, але вбивати його не можна, бо звичаї того часу не дозволяли позбавити життя шаха навіть у бою. Шах міг бути ув'язнений у башті, закований у кайдани, найкраще — у золоті, але вбити його вважалося аж надто великим злочином, так що під час гри шаха треба було лише «замкнути у в'язниці», а там він «помре» сам. Про це сповіщалося: «Еш шах мат!» У перекладі українською: «Шах помер!» (За А. Коваль).

II. **Розвиваємо емоції.** Складіть усне висловлювання про улюблену гру або захоплення. Скористайтеся фотоілюстраціями.

193

Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Накресліть схеми речень.

1. Тепер, каже́тся, и я слышу, как вольно шумит лес, словно река в половодье, но ветра почти нет (*Г. Федосеев*). 2. Поезд под уклон бежал всё быстрее и быстрее, и, стоя у окна, я упивался ароматным ветром, который так ласково и мягко бил мне в лицо навстречу (*И. Бунин*). 3. А когда въехали в город, опять пошёл сильный дождь и стал гроыхать гром (*Максим Горький*). 4. Наступил тот передвечерний час, когда солнце только скрылось за бугром, и на город опустились сизые, подсвеченные зарей сумерки (*О. Куприн*).

половодье — *пóвинь, пóвидь*
сизый — *сівий*
бугор — *па́горб*

гроыхать — *гуркотáти*
упиваться — *тут: насолбджуватися*
сумерки — *сúтінки*

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОВИМ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

194

Прочитайте й порівняйте висловлювання. У складному реченні зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком визначте граматичні основи.

Риба в'юн — добрий «синоптик».

Клює він, як правило, перед дощем. Перед грозою піднімається на поверхню і починає кружляти. Про зміну погоди в'юн «попереджає» приблизно за добу (З кн. «Народні прикмети»).

Риба в'юн — добрий «синоптик»: клює він, як правило, перед дощем, а якщо наближається гроза, то піднімається на поверхню і починає кружляти; про зміну погоди в'юн «попереджає» приблизно за добу.

У складних реченнях можуть поєднуватися різні типи сполучникового і безсполучникового зв'язку.

1. Безсполучниковий і сурядний зв'язок, наприклад: Місяць зійшов¹, погасли зорі², а на сході займалося крайнебо³ (В. Гжицький).

[...], [...], а [ ].

2. Безсполучниковий і підрядний зв'язок, наприклад: Мене ліси здоров'ям напцвали¹, коли бродив у їхній гущині², мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні³ (В. Симоненко).

[...], (коли...), [ ].

3. Безсполучниковий, сурядний і підрядний зв'язок, наприклад: Люблю я дощ рясний¹, що гучно з неба лється²; після дощу того уся земля цвіте³ і ліс, покритий краплями, сміється

(М. Рильський). [... дощ...], (щоб...): [ ] і [ ].

195

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Скажіть, які види зв'язку поєднано у складних реченнях. Накресліть схеми речень.

1. Важким холодним сном за хатою спала земля високо над нею тріпалися зорі наче в небесному акваріумі грали золоті рибки (М. Коцюбинський). 2. Хто не жив посеред бурі той ціни не знає силі той не знає як людині боротьба і праця милі (Леся Українка). 3. Не дивуйся що з весною інший світ настав полем лісом і водою травень завладав (Я. Щоголів). 4. Нехай серця не знають супокою хай обганяють мрії часу біг і наша юність буде хай такою щоб їй ніхто не

зздрити не міг (*В. Симоненко*). 5. Знов Дніпро несе на південь кригу перша пробивається трава і весна свою барвисту книгу теплими вітрами розкрива (*Д. Луценко*). 6. Сон літньої ночі колись мені снів-ся коротка та літня нічка була і сон був короткий він хутко змінив-ся і зник як на сході зоря розцвіла (*Леся Українка*).

196

Прочитайте складні речення. Скажіть, які види зв'язку в них поєднано. Установіть відповідність між реченнями та поданими схемами.

1. Оце дощ глухий: не йде, де просять, а йде, де косять. 2. Верба як лугова трава: її викосиш, а вона знову виросте. 3. Нема того дере-ва, щоб на нього яка птаха не сідала; нема такого чоловіка, щоб його біда обминала. 4. Сильний той, хто несе тягар, але сильніший той, хто може його з себе скинути. 5. У Федорки — різні одговорки: то ноги болять, як треба жать, то в попереці колька, як іде прополка (*Нар. творчість*).

Схеми речень:

А [... ^{якого?} того...], (щоб); [... ^{якого?} такого...], (щоб...).

Б [ ]: [...], а [ ].

В [ ]: [... ^{де?}], (де...), а [... ^{де?}], (де...).

Г [... ^{який?} той], (хто...), але [... ^{який?} той], (хто...).

Г [ ]: ^{коли?} то [ ], (як...), ^{коли?} то [ ], (як...).

197

Доповніть подані безсполучникові складні речення з однорідними і неоднорідними частинами підрядними реченнями так, щоб утвори-лися складні речення із безсполучниковим і підрядним зв'язком. Новоутворені речення запишіть і накресліть їхні схеми.

Зразок. *Старовинна пісня зворушила Ярославу, дівчина ледве стриму-вала сльози. — Старовинна пісня, що линула над степом, зворушила Ярославу, дівчина ледве стримувала сльози.* [... ^{яка?} пісня, (щоб...), ...], [ ].

1. У коридорі почувся шум, незабаром пролунав різкий дзвінок. 2. На заході в закучерявлену мідь дубів вкрапляється золото надвечір'я, низом уже скрадаються, підрастають легкі тіні. 3. На обрії з'явилися прекрасні київські гори, куполи соборів і церков, ще мить — ось уже сам Київ гостинно прийме нас. 4. Добре пам'ятаю: того ранку не було сонця, по небу ходили кошлаті хмари.

198

Попрацюйте в парах. Прочитайте складні речення, визначте їхні види. Утворіть на основі поданих складних речень конструкції зі всіма видами синтаксичного зв'язку. Новоутворені речення запишіть, накресліть їхні схеми.

Зразок. Так ведеться в людському житті: кожен крок уперед здобувається копіткою працею (безсполучникове речення). — Так ведеться в людському житті: кожен крок уперед, хоч який би він не був маленький, здобувається копіткою працею, а найменша похибка може відкинути нас

незважаючи
далеко назад. [ ]: [..., (хоч ...), ...], а [ ].

1. Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях. 2. В очереті кахкає дика качка і сплескує велика риба. 3. Зранку вийдеш у садок — ще густіше обвішані кущі стиглими ягодами малини.

199

З поданих речень утворіть складні речення з різними видами зв'язку. Новоутворені речення запишіть, підкресліть граматичні основи.

Зразок. З граками пов'язано багато народних прикмет. Якщо птахи прилетіли до середини березня, сніг зійде рано. Літо буде дощове. Граки зграями над гніздами в'ються: то сядуть, то знову піднімуться — погода зміниться. — З граками пов'язано багато народних прикмет: якщо птахи прилетіли до середини березня, то сніг зійде рано, а літо буде дощове; якщо ж граки зграями над гніздами в'ються: то сядуть, то знову піднімуться, то погода зміниться.

1. Придивіться, як сходять і заходять сонце і місяць. Якщо при цьому помітите викривлення правильної форми диска світила, буде гарна погода. Якщо погода в цей час і так ясна, то вона збережеться тривалий час. 2. Жайворонки можуть віщувати погоду. Якщо птахи багато і довго співають, збережеться ясна погода без опадів. Якщо ж їх не чути зранку, буде дощ. 3. Погляньте на останні снігові кучугури. Якщо поверхня їх шерехувата, буде гарний урожай. Якщо кучугури гладенькі, хліб не вродить (З кн. «Народні прикмети»).

200

1. **Попрацюйте самостійно.** Прочитайте текст. Випишіть складні речення з різними видами зв'язку, накресліть їхні схеми.

ДНІПРО

Є в місті Дніпрі, трохи вище найбільшого острова, під скелями затока, де ставлять човни, і криві міські вулички збігають аж до води. Така собі наддніпрянська Венеція, з блиском під вікнами та з зеленими шатрами акацій, що в сонячний день, як у дзеркалі, відбиваються в тихій синяві Дніпра-ріки. Крім акацій, тут іще кілька тополь росте, дикий виноград по веранді в'ється, а в одному дворі, десь серед розсохлих просмолених човнів, жевріють мальви!

І тополя, і мальви, і просмолений, перекинутий догори човен — усе то якась суцільна, гармонійно злита в одне ціле картина життя, а в центрі її — маленька дівчинка Таня.

Місто Дніпро

Дніпровська затока

Гарний Дніпро-Славута у верхів'ях, чарівний біля Києва, але хіба менше в ньому краси й тут, де він так вільно розкинувся перед степами, що розляглися на південь і на схід. Ніде немає стільки вільності й простору, як серед цього роздолля! Дніпро розлився, блакитніє, мов небо, він біля острова, мовби хотів зібрати всю свою силу, щоб здвигнути камінь, перебороти скелі і ще швидше ринути далі через пороги вниз.

Увечері, коли із синьої мли сходить місяць, Таня, вмостившись біля дідусевих ніг, слухає його журливі легенди, що їм кінця-краю немає. Справіку селилися тут по зимівниках запорожці та лощмани дніпровські, мужні й відважні люди, що знали всі примхи порогів і, ризикуючи життям, проводили вниз кораблі: і князівські вітрила, і купецькі берлини, і заробітчанські чайки (*За О. Гончаром*).

II. Розгляньте фотоілюстрації, складіть і запишіть невеликий опис, використовуючи складні речення з різними видами зв'язку.

201

Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Накресліть схеми складних речень із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

1. Крупные капли дождя падали на пыльную дорогу, и вскоре она стала похожа на лунную поверхность: каждая капля оставляла в пыли маленький кратер (*К. Паустовский*). 2. Часа в четыре погода начала портиться, с востока стал надвигаться туман, и, хотя ветра ещё не было, море сильно волновалось (*В. Арсеньев*). 3. Только что взошло солнце; косые его лучи отражались в окнах домов, и весь город горел яркими красками, сиял золотом (*Максим Горький*). 4. Ещё не посветлело небо и под покровом мрака спят лес и горы, когда неожиданно прорвался одинокий и непонятный звук: не то треснула сломанная ветка, не то спросонья вскрикнула птичка (*Г. Федосеев*).

крупный — великий
неожіданно — неждано
пыльный — тут: курний
косой — косьий

покрыв — покрив
одинокий — самотній
отражаются — відбивається
мрак — морок

Розвиток мовлення

ТЕЗИ СТАТЕЙ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ТА СУСПІЛЬНІ ТЕМИ

1. Які особливості має публіцистичний стиль мовлення?
2. Які ви знаєте види запису прочитаного?

Тези — стисло сформульовані основні положення тексту, доповіді, лекції, статті.

Тези істотно відрізняються від плану. Вони передають зміст твору, основні висновки автора і їхнє обґрунтування.

За допомогою тез стисло передається те, що докладно виражено у статті чи книжці.

Розрізняють два види тезування: вибір авторських тез із тексту і формулювання основних положень своїми словами.

202

Порівняйте тези першого і другого зразків. Скажіть, які види тезування використано і подано в обох зразках.

I. Коли йдеться про майстерність письменника, про його професійну підготовленість до нелегкої й відповідальної творчої праці, коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння душею сприймати й відчувати народне слово, його інтонаційні відтінки, всю його багатобарвність, розмаїття, красу, часом глибоко приховану. Бо ж у тім-то й місія майстра, щоб цю красу видобути...

Не було випадку, щоб видатний твір літератури був написаний сірою мовою, щоб вдалося його вибудувати словами зужитими, знебарвленими до... нудної стертості п'ятака. Енергія слова — з енергії душі, тільки так.

Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки. Ставлячись до мови творчо, сміливо, але й з безмежною відповідальністю — це чудово вміла робити наша класична література. Досвід її вчить, що найбільша майстерність художника слова — у його вірності життєвій правді, яка вбирає в себе, зокрема, й правду народної мови, засвідчену в найрізноманітніших виявах — і в пісенному ліризмі, і в гуморі, і в згустках тугої народної мислі (За О. Гончаром).

II. 1. Олесь Гончар вважає, що визначальною рисою письменника є вміння розуміти і сприймати красу народного слова.

2. Енергія слова — з енергії душі.

3. Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки.

4. Найбільша майстерність художника слова — у його вірності життєвій правді, яка вбирає в себе й правду народної мови.

203

I. Розгляньте пам'ятку «Як працювати над складанням тез статті».

Як працювати над складанням тез статті

1. *Уважно прочитайте статтю, визначте тему й основну думку висловлювання.*
2. *Перечитуючи окремі абзаци, виділіть кожен думку, яку доводить автор, факти, приклади, що її підтверджують.*
3. *Визначте, що для автора статті є головним, а що — другорядним.*
4. *Думки автора, що є визначальними, запишіть у формі скорочених цитат.*
5. *Кілька положень, сформульованих автором, узагальніть й запишіть своїми словами.*

II. Користуючись пам'яткою, складіть і запишіть план статті.

НАШІ ЗДІБНОСТІ

Сучасна наука свідчить про те, що свої здібності є в кожній людині. Нездібних людей узагалі немає, просто ще далеко не всі можуть або вміють розвивати свої здібності. Хоча задатки та здібності людей можуть проявлятися в різному віці, усе ж особливо сприятливими для їхнього розвитку є дитинство та юність.

Людина проявляє підвищений інтерес до певних предметів, схильна займатися певними видами діяльності, вона постійно працює над самовдосконаленням — розвиваються задатки й здібності. І навпаки, ніколи не досягнуть успіху обдаровані люди, які не прикладають ніяких зусиль. «Зарив свій талант у землю» — кажуть про таких у народі. Існує й інший вислів: «Талановита людина проявляє себе в різних галузях». Є генії, які проявили себе в кількох сферах. Наприклад, Тарас Шевченко — це не тільки поет від Бога, а й талановитий художник. Сучасники залишили свідчення, що він мав також музикальне обдаровання — майстерно виконував народні пісні. Іван Франко своїм сучасникам був відомий не тільки як письменник, він залишив помітні напрацювання і в багатьох наукових сферах: економіці, політології, соціології, літературознавстві.

Щоб успішно розвивати свої задатки та здібності, треба не тільки мати для цього певні можливості, а й знати, як це слід робити. Необхідно ще й знати, які саме задатки та здібності слід розвивати. Серед них є очевидні, наприклад музикальні або математичні, які проявляються одразу й наявність яких у людини ні в кого не викликає сумнівів. Але є й такі, що виявляються не відразу.

Дуже важливо навчитися самому правильно визначати свої задатки й нахили, об'єктивно оцінювати їх у тій чи іншій галузі, знаходити щось саме своє. Для цього слід пробувати свої сили в різних видах діяльності, і, звичайно ж, неоціненну послугу тут можуть надати самоспостереження й самоаналіз. Тому не варто шкодувати на них часу і зусиль. Щоб правильно вибрати шлях у житті, треба знати, на що ти здатний (*З журналу*).

III. Складіть невелику усну розповідь «Людина, яку я вважаю талановитою».

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Прочитайте речення.
2. Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне чи спонукальне) та емоційністю (окличне чи неокличне).
3. Укажіть, що речення складне, а потім назвіть способи зв'язку в ньому.
4. Скажіть, скільки частин має складне речення.
5. Накресліть схему речення.
6. Охарактеризуйте кожную частину:
  - а) двоскладна чи односкладна;
  - б) поширена чи непоширена;
  - в) повна чи неповна;
  - г) ускладнена чи неускладнена.
7. Охарактеризуйте головні й другорядні члени речення в кожній частині.

Ні, не від часу тьмяніють дати¹ і ржавіє голос, душа і перо², час — тільки те³, що можна віддати людям на щастя і на добро⁴ (Д. Павличко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, складне з різними видами зв'язку — сполучниковим (сурядним і підрядним) та безсполучниковим. Перший блок — складносурядне речення, що складається з двох частин, з'єднаних єднальним сполучником *і* (смісловий зв'язок — одночасність подій). Другий блок — складнопідрядне речення з підрядним займенниково-означальним (частини з'єднані сполучним словом *що*). Обидва блоки з'єднані безсполучниковим зв'язком.

Перша частина складносурядного речення двоскладна, поширена, повна, ускладнена словом-реченням *ні*. Друга частина двоскладна, поширена (має з першою частиною спільну обставину *не від часу*), повна, ускладнена однорідними підметами.

Головне речення у складнопідрядному двоскладне, непоширене, повне, нескладне. Підрядне речення односкладне (безособове), поширене, повне, ускладнене однорідними обставинами.

У першій частині складносурядного речення граматична основа *тьмяніють дати*.

Дати — підмет, виражений іменником. Присудок *тьмяніють* — простий дієслівний.

ТЬмяніють (з якої причини?) *не від часу* — обставина причини.

У другій частині граматична основа складається з трьох підметів: *голос, душа, перо*, виражених іменниками, і простого дієслівного присудка *ржавіє*.

У головному реченні складнопідрядного речення є тільки граматична основа *час — тільки те*. *Час* — підмет, виражений іменником, *тільки те* — складений іменний присудок.

Граматична основа підрядного речення складається тільки зі складеного дієслівного присудка *можна віддати*. *Можна віддати* (що?) *що* — додаток. *Можна віддати* (к о м у?) *людям* — додаток. *Можна віддати* (з якою метою?) *на щастя і на добро* — обставина мети.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Ні, не від часу тьмяніють дати і ржавіє голос, душа і перо, час — тільки те, що можна віддати людям на щастя і на добро. (Речення розпов., неокл., складне з різними видами зв'язку, сполучн. (сурядн. і підрядн.) та безпол.

↑ яке? ↓
[ ] і [ ], [... *те*], (*що*...).

Перший блок — складносур. реч., складається з двох част., смисл. зв'язок — одночасн. подій.

Перша част. — двоскл., пошир., повна, ускл. словом-реч.

Друга част. — двоскл., пошир., повна, ускл. однор. підм.

Другий блок — складнопідр. реч. з підр. займен.-означ., що — сполучн. слово.

Головна част. — двоскл., непошир., повна, неускл.

Підр. част. — односкл. (безособ.), пошир., повна, ускл. однор. обстав.

204 Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Зробіть повний синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

1. Той у кого порожня душа не може бути справжнім другом він не відчуває людяності в дружбі (*В. Сухомлинський*). 2. Життя наше це подорож а дружня бесіда це візок що полегшує мандрівникові дорогу (*Г. Сковорода*). 3. Книги морська глибина хто в них пірне аж до дна той хоч і труду мав досить дивнії перли виносить (*І. Франко*). 4. І знаю я є чари в тихім слові не продзвенить воно даремно в світі (*Б. Грінченко*). 5. Не злякають вам нікого холодні сніги бо розтопить вас сонце блискуче і нечуваний сміх залуна навкруги як тікати ви будете з кручі (*Олександр Олесь*). 6. Якби не ви мої ліси і луки якби не ви джерела поміж трав я б мучився від ніжності й розлуки я б від черствості спраги умирав (*М. Сингаївський*).

205 **Попрацюйте самостійно.** Спишіть текст, розкриваючи дужки. Зробіть повний синтаксичний розбір двох складних речень із різними видами зв'язку.

РІКА ЖИТТЯ

Лісову тишу напівсонного осіннього пралісу (в)раз поповнило дзюрчанням (не)величкого потічка. Аж ось і його початок: б'є джерельце (з)під гори, мов ящірка, (сюди)туди звивається у траві. А (чим)далі мерехтлива стрічка голубішає і ширшає, уже дзюркотить-журкоче струмок, по дорозі наповнюючись із нових джерел, — і потекла річка-(не)величка. Так і велика річка починається: десь під горою, на луці або в лісі з маленької кринички пульсує життедайна артерія землі; у неї раз (за)разом вливаються струмки й потоки, річечки й ріки. Вода мерехтить, переливається, вітер ніби хоче зупинити її, а вона все біжить (без)упину, заграючи з веселим вітерцем. Плине широка й глибока ріка з (давніх)давен повз міста й села, (по)між плавнями й степами. Аж ось гирло, де береги ріки обриваються і води ринуть у моря — океани.

Отак і життя людини: в одній воно як гірський потік, що раз (у) раз бурує й котить каміння в долину; в іншій, мов у степовій річечки, — тихе, мілке; а в третій — як повновода й могутня ріка, у якій широке плесо, течія тиха й (не)впинна.

А чи задумуємося ми хоч час (від)часу, яке в нас життя, у яку ріку ми пірнули? Адже життя, кажуть, прожити — не поле перейти.

І коли ти знаєш, що твоя праця приносить користь людям, — значить, ти (не)даремно живеш, значить, ти потрапив у бурхливу течію життєвої ріки (За М. Шумилом).

206

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть повний синтаксичний розбір складного речення з різними видами зв'язку.

Снег начал идти с обеда, шёл бесперестанно, час от часу гуще и сильнее. Я всегда любил смотреть на тихое падение снега. Чтобы вполне насладиться этой картиной, я вышел в поле, и чудесное зрелище представилось глазам моим: всё безграничное пространство вокруг меня было снежным потоком, будто небеса рассыпались снежным пухом и наполнили свой воздух движением и поразительной тишиной (За С. Аксаковим).

вполне — *цілком*

насладиться — *насолодитися*

представиться — *тут: поста́ти*

безграничный — *безме́жний*

пространство — *прóстір*

порази́тельный — *дивови́жний*

Ми діти твої, Україно!

207

I. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте текст уголос своєму однокласникові (батькам), дотримуючись правил виразного читання.

ЧАРОДІЙКА ОПЕРНОЇ СЦЕНИ

Серед співаків світового рівня, голоси яких звучали з оперних сцен на початку ХХ ст., є лише одна жінка — Соломія Крушельницька.

Народилася вона в 1872 р. в сім'ї священика Амвросія Крушельницького на Тернопільщині. Сім'я була велика: батько, мати й вісім дітей.

Музика ввійшла у життя Соломії з раннього дитинства, з колисковими піснями матері Теодори Григорівни. Уперше майбутня співачка сіла за фортепіано в шестирічному віці. З десяти років Соломія співала в хорі, організованому її батьком. Саме батько був першим учителем своїх дітей, оскільки школи в селі, де мешкала родина, не було.

Соломія
Крушельницька —
легенда оперної сцени

Пам'ятник
Соломії Крушельницькій
у Тернополі

Помітивши нахил дочки до музики й співу, батьки позичили гроші й відправили Соломію на навчання до Львівської консерваторії.

У дипломі з відзнакою, який отримала Крушельницька 1893 р., було записано: «Має всі дані, щоб стати окрасою навіть першорядної сцени... Дзвінкий і дуже симпатичний звук голосу її меццо-сопрано, освіта музична, високе почуття краси, природна зовнішність, сценічна постава, усі прикмети, якими обдарувала її природа, заповідають їй в артистичному світі найкращу будучність».

Того ж року Соломія блискуче дебютувала на сцені львівської опери. Проте співачка прагнула більшого — мріяла продовжити навчання. За порадою відомої італійської співачки Джемми Беллінчоні Соломія разом із батьком на позичені в банку гроші їде до Італії.

У Мілані вона бере уроки вокалу, сценічної майстерності у відомих професорів. Щоденно уроки співу, розучування нових творів тривали по шість годин. Голос Соломії змінився на лірико-драматичне сопрано. Гроші швидко вичерпались, а сім'я допомагати співачці не могла. Тому Крушельницька змушена була переривати навчання і гастролювати. Її запрошували на провідні партії до оперних театрів Італії, Львівського, Одеського та Варшавського оперних театрів, Краківської опери.

Завдяки працьовитості й наполегливості Соломія Крушельницька опанувала ще й німецьку вокальну школу, стала найкращою виконавицею арій із опер Ріхарда Вагнера.

Постійно проживаючи в Італії, співачка тріумфально гастролювала країнами Європи, Латинської Америки. Вона чудово розмовляла і співала українською, російською, польською, німецькою, англійською, італійською та іспанською мовами.

Згодом Крушельницька залишає оперну сцену і присвячує себе концертній діяльності, увівши до свого репертуару українські народні пісні.

Коли після виступу Соломії Крушельницької російський імператор запитав у співачки, якою мовою виконувались останні пісні, вона відповіла: «Це пісні мого народу, українські пісні».

Проживши в Італії близько сорока років, Крушельницька в 1939 р. переїжджає до Львова, стає професором Львівської консер-

Музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької у Львові

ваторії. Під час лекцій сама багато співала, виправляла помилки учнів власним виконанням музичних творів.

Гідні подиву були сила її волі, енергія. Останній концерт Соломії Крушельницької відбувся, коли їй було 77 років.

Померла чародійка оперної сцени у 1952 р. Її поховано у Львові, на Личаківському кладовищі, неподалік від могили Великого Каменяря (За Л. Громовенко).

II. З'ясуйте значення незрозумілих слів, користуючись словниками, вміщеними у розділі «Додатки».

III. Складіть і розіграйте діалог з однокласником (-цею), у якому ви будете ставити запитання за прочитаним текстом, а той, хто слухав, відповідатиме на них.

Розвиток мовлення

ТВІР У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

208

Скажіть, як ви розумієте поняття *мораль* і *етика*. Свої міркування порівняйте із визначеннями, поданими у словнику філософських термінів.

Мораль — система поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Найважливішою функцією моралі є узгодження вчинків окремих осіб з інтересами інших людей, суспільства загалом. Характерною особливістю моралі є те, що вона ґрунтується не на примусі, а на силі переконання, громадської думки, виховання, традиції. Велику роль у моралі відіграє свідомість — як суспільна, так і індивідуальна.

Етика — філософська наука, об'єктом вивчення якої є мораль. Досліджує проблеми щодо того, як має поводитися людина (нормативна етика) та власне теоретичні поняття про походження і суть моралі. Формулює ідеали, моральні принципи та норми людської поведінки (*Зі словника філософських термінів*).

209

- I. Скажіть, як ви розумієте вислів Олександра Довженка: «Життя таке коротке! Поспішайте творити добро». Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі, поклавши в його основу вислів письменника.
- II. **Уявляємо й оцінюємо ситуацію.** Уявіть, що ви опинилися на безлюдному острові без засобів до існування разом із людиною, яка до вас неприязно ставиться. Між вами до цього моменту неодноразово виникали серйозні суперечки. Будь-які спроби налагодити стосунки досі не мали успіху. Складіть міркування, як, на вашу думку, треба діяти. Оцініть можливі наслідки дій.

На безлюдному острові

210

- I. Прочитайте твір-роздум на морально-етичну тему, написаний дев'ятикласником.

ЛЮБОВ ДО ТВАРИН І НЕНАВИСТЬ ДО ЛЮДЕЙ

Я їхав у переповненому троллейбусі. Ранкова метушня. Усі поспішають, штовхаються. На деяких зупинках важко було опиратися стрімкому потокові, що, здавалося, міг винести всіх пасажирів із салону. Коли під'їжджали до кінцевої зупинки, троллейбус був уже

148

майже порожнім. Дві школярки-старшокласниці стиха перемовлялися між собою. «Я дуже люблю тварин: птахів, звірів, риб, — говорила дівчина. — Люблю природу і просто не можу бачити, як зрубують і спалюють дерево. Щиро плачу над покинутими кимось домашніми улюбленцями. На мою думку, не можна знущатися над живими істотами. Ті, хто дозволяє собі таке, — кати, нелюди, яким немає місця в суспільстві! Я б їх просто ізолювала від людей!»

Коли тролейбус зупинився, усі попрямували до дверей. Школярки теж поспішали. На сходах зупинилася літня жінка, якій було важко виходити. «Які ж вони нестерпні!» — кинула з презирством захисниця тварин.

Бабуся з подивом глянула на дівчину, а та, ледве не збивши з ніг стареньку, попрямувала до школи. І в мене теж тоді забракло слів.

Я розмірковував над тим, чи справді можлива така дивина — любити природу і ненавидіти людей? На думку спали новітні диктатори, які позують перед телекамерами з домашніми улюбленцями і тут же віддають накази застосовувати зброю проти мирних людей. Чим довше я розмірковував, тим більше усвідомлював: та старшокласниця не любить тварин. Її любов — на словах, показна. Справжня ж турбота повинна бути дієвою: не плакати потрібно, а допомагати.

Не можу пробачити собі, що змовчав тоді. Час летить стрімко, і дівчина теж колись опиниться на місці тієї літньої жінки. Цікаво, чи згадає вона тоді свої слова, зі зневагою кинуті бабусі?

II. Уважно розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір учня всім зазначеним вимогам.

Як писати твір-роздум на морально-етичну тему

1. Добре обміркуйте тему, визначте основну думку висловлювання.
2. Доберіть фактичний матеріал, який допоможе розкрити основну думку твору.
3. Зробіть висновки й узагальнення із зібраного фактичного матеріалу.
4. Аргументуйте власні думки посиланням на приклади з життя та художньої літератури.
5. Використовуйте у творчій роботі риторичні фігури (оклики, питання, звертання).
6. Доберіть влучний заголовок.

1. Які речення називаються складними з різними видами зв'язку?
2. На які види за будовою поділяються складні речення із сурядним і підрядним зв'язком?
3. У якому разі між двома сурядними частинами у складному реченні із сурядним і підрядним зв'язком не ставиться кома?
4. Складіть речення за поданими схемами.

1) [ ] і [ ], (коли...).

2) [... там], (де...), і [... там], (де...).

3) [... іменник], (які...), а [...].

4) і [ ], і [... дієслово], (що...).

5. На які основні групи поділяються складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком? Наведіть приклади.
6. Спишіть складні речення з різними видами зв'язку, підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми речень.

1. Вітер в небі за хмарами гониться і про тебе складає пісні, почалася у сонця безсонниця — і подовшали раптом дні. 2. Час не зупиняється, а молодість біжить, і миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожити. 3. Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються мое (З тв. В. Симоненка). 4. На квітучий весняний степ упали перші несміливі краплини, і вже через хвилину широкою чарівною музикою зашумів дощ, змив пилюку, що припорошила квітковий килим; за кілька хвилин знову сяяло сонце (О. Гончар).

7. З поданих речень утворіть і запишіть речення з різними видами зв'язку.

Потім на дорозі будуть озерця, порослі лепехою. Я натраплятиму на них у молочно-голубій імлі зненацька і обходитиму. Озерця ті казатимуть про себе ще тоді, коли я їх не бачитиму. Шелеснуть у лепесі крила. Крякне залякана качка і засюрючить просто на місяць, на світло (За Григором Тютюнником).

8. Зробіть повний синтаксичний розбір речення.

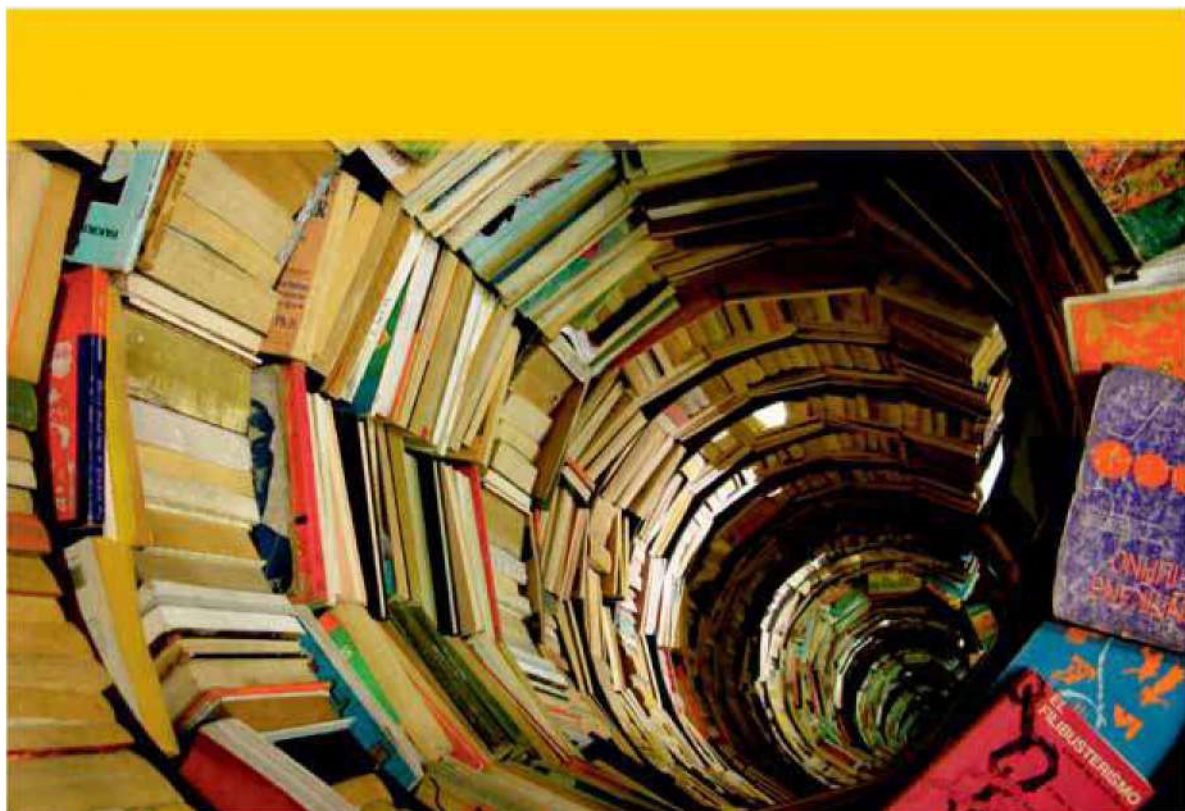
Як у нашому селі в крицю вдарять ковалі, як у небі голубому закурличуть журавлі, так і знай: не за горами із пахучими вітрами, з солов'їними піснями йде весна по всій землі (Б. Олійник).

Захочеш – і будеш! В модниці,
зап'ям, лежить невідгадана сила.

Олег Ольжич

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА.

ОРФОГРАФІЯ

§20

ЗВУКИ МОВИ, ЇХНЯ ВИМОВА І ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ

1. Який розділ науки про мову називається фонетикою?
2. Що вивчає орфоепія?
3. Розкажіть про графіку як розділ мовознавства.
4. Який розділ науки про мову називається орфоепією?
5. Чим звук відрізняється від букви?

211

Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про звуки української мови.

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Голосні звуки	Приголосні звуки			
	Тверді		М'які	
	Дзвінкі	Глухі	Дзвінкі	Глухі
[а]	[б]	[п]	—	—
[о]	[в]	—	—	—
[у]	[г]	[х]	—	—
[е]	[ґ]	[к]	—	—
[и]	[д]	[т]	[д']	[т']
[і]	[дз]	[ц]	[дз']	[ц']
	[дж]	[ч]	—	—
	[ж]	[ш]	—	—
	[з]	[с]	[з']	[с']
	—	[ф]	—	—
	[л]	—	[л']	—
	[м]	—	—	—
	[н]	—	[н']	—
	[р]	—	[р']	—
			[й]	—

212

I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Зробіть звуковий запис виділених слів.

РІДНЕ МІСТО

Було це **якось**: ще юнаком ішов, як звичайно, я по вулиці рідного міста. Все на(в)коло було знайоме, я б сказав, (над)міру, ад(же) я тільки й знав, що ці вулиці, будинки на них і людей, серед яких

так багато знайомих лиць. І раптом зі мною щось сталося: й досі пам'ятаю той дивний момент, коли все ніби(то) освітилося коротким спалахом і неначе(б) завмерло: люди, будинки, мощений плитами хідник, бруківка. Я раптом зрозумів, що для мене все починається звідси, хоч навколо і немає особливої екзотики, а все пронизливо реальне. Здається, саме тоді пробудилася моя свідомість — відчуття рідного і раз навик даного (За В. Шевчуком).

Т. Тата. Моє місто

II. Розкажіть про звукове значення букв я, ю, є, ї, щ.

III. Складіть невеликий усний роздум «Чим дорогі для мене місця, знайомі з дитинства?» Скористайтеся картиною Тетяни Тати «Моє місто».

Голосні звуки вимовляються чітко в наголошених і ненаголошених складах. Наприклад: *барвінок* [барв'інок], *дякувати* [д'якувати].

Виняток становлять голосні [е], [и], вимова яких взаємно наближується в ненаголошених складах, наприклад: *веселий* [ве^есілий], *тривожний* [три^ев'ожний]. Звук [о] у вимові наближається до [у] перед наголошеним складом, у якому є звуки [у] або [і], наприклад: *голубка* [го^ул'убка], *тобі* [то^уб'і].

213

Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про вимову приголосних звуків.

ОСНОВНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Правило	Приклади
1. Дзвінки приголосні перед глухими і наприкінці складу, як правило, вимовляються дзвінко. Глухо вимовляється лише приголосний [г] у словах <i>вогко</i> , <i>легко</i> , <i>кігті</i> , <i>дігтяр</i> та похідних. Частково оглушується [з] у префіксах.	<i>казка</i> [к'áзкa] <i>діжка</i> [д'íжкa] <i>дуб</i> [дуб] <i>вогко</i> [вóхкo] <i>д'югтю</i> [д'óхт'у] <i>розпитати</i> [росп'ітáти]
2. Глухі приголосні перед дзвінкими вимовляються дзвінко.	<i>боротьба</i> [бород'бá] <i>анекдот</i> [ане ^г дóт]
3. Губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж] та задньоротові [г], [к], [х], [г'] вимовляються твердо, але перед [і] та зрідка перед [а] або [у] вони вимовляються пом'якшено.	<i>чисто</i> [ч'істo] <i>чітко</i> [ч'ítкo] <i>щиро</i> [шч'іро] <i>щітка</i> [шч'ítкa]

Правило	Приклади
4. Приголосний [р] у кінці слова і складу вимовляється твердо, а на початку складу (перед [у], [а], [о]) може вимовлятися м'яко.	<i>чотирма</i> [чотирма́] <i>чотирьох</i> [чотир'о́х] <i>рюкзак</i> [р'угза́к]
5. Перед наступним м'яким приголосним пом'якшуються звуки [д́], [т́], [з́], [с́], [ц́], [л́], [н́].	<i>пісня</i> [п'існ'а] <i>міцність</i> [м'іцн'іс'т'] <i>кінський</i> [к'інс'кий]
6. Звуки [дж́], [дз́], [дз́] вимовляються зливо, як один звук. Якщо [д], [ж], [з] належать до різних значущих частин слова, тоді вони вимовляються як окремі звуки.	<i>кукурудза</i> [кукур'удза] <i>ходжу</i> [ходж'у] <i>підземні</i> [п'ідз'емні] <i>підживити</i> [п'ідж'ивіти]

Дієслівне сполучення *-ся* вимовляється як [с'а], а *-ться* як [ц'а]. Наприклад: *сподіваєшся* [спод'івáйес'а], *вітаються* [в'ітáйуц'а].

214

Зробіть звуковий запис поданих слів.

Бюджет, намагаєшся, розфарбують, подзвонити, вокзал, різниця, гудзик, переможець, медвяний, завірюха, джерельний, відзначити.

215

Прочитайте звуковий запис слів, запишіть їх відповідно до правил орфографії.

[з'эле'н'], [проме'ністи'й], [д'ет'інство], [гри'ем'іти], [к'оуж'ух], [б'ере'зе'н'], [к'іх'т'і], [л'ідж'ба́], [п'р'об'ба], [й'аг'бі́], [м'áч:е'вий], [росп'б'діл], [см'і'й'е'ц'а], [д'із'на'й'е'с'а], [п'од'з'вон'і'т'], [надз'в'ич'а'йно].

216

Хто швидше? Пригадайте правила правопису ненаголошених голосних. Запишіть подані слова у дві колонки: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *е*.

Зал..вати, ст..жина, пов..ртатися, сх..трувати, стр..вожити, кол..вання, айс..рг, яс..новий, ос..ротілий, ш..ренга, тр..мтіти, сц..нарій, зв..чайний, ч..решня, пол..вати, бюрократ..зація, зм..ритися, оз..ро, пор..ватися, зв..кати, кал..йдоскоп, об..режний, чудотвор..ць, буз..новий, од..ржимий, оз..мина, р..дактор, забр..ніла, обб..вати, зуп..нитися, ос..литися, зд..вування, зв..личувати, поп..редити, неприм..рениий, п'ед..стал.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться вислів В. Сосюри.

217

I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Спишіть, ставлячи, де потрібно, знак м'якшення або апостроф.

Об..їхав я багато країв. Гарних, дивних, цікавих. Тепер у міс..ті живу. Та враз я згадав хлоп..ячі забави на бат..ковому подвір..ї. Почув трав..яний дух. Дух, де в..ет..ся моя Рос.. . Задзвеніли мені солов..ї, кропив..янки, очерет..янки, заворкотіли голуб..ята. Запахли в рідному саду р..яст, рум..янок, п..ятиперстен... І м..ята. Холодна, кучер..ява, духм..яна. Ледве заходжу, було, хлоп..ям до саду, відчуваю, як віл..но дихаєт..ся, як пахучий холодок наповнює груди. А там ластів..я озвет..ся, защебече, ніби щос.. промовляє. А із сусідн..ого саду вітаєт..ся дід Лук..ян. Мені все дужче пахне м..ята. Я хочу додому, у бат..ків сад (*За Д. Чередниченком*).

II. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

Одним із засобів милозвучності української мови є **спрощення у групах приголосних**.

В усному мовленні й на письмі спрощення відбувається в таких групах приголосних:

- ждн- на -жн- (*тиждень — тижневий*),
- здн- на -зн- (*проїзд — проїзний*),
- слн- на -сн- (*масло — масний*),
- стн- на -сн- (*користь — корисний*),
- скн- на -сн- (*тиск — тиснути*),
- зкн- на -зн- (*брязк — брязнути*).

Винятки: *шістнадцять, шістдесят, шістсот, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, випускний, надкістниця, хворостняк*.

При вимові прикметників, утворених від іншомовних слів, звук [т] здебільшого випадає, проте на письмі літера *т* зберігається: *контраст — контрастний, студент — студентський*.

218

I. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

1. Слова мас..ні, а пироги піс..ні. 2. Чес..на праця щастя приносить. 3. Без обережності й мудрість беззахис..на. 4. Без сокири по дрова піти — один хворос..няк принести. 5. Слова пес..ливі, та справи плаксиві. 6. У хвас..ливого і на вербі груші вродять. 7. Не пнися бути найвищим, а вчися бути корис..ним (*Нар. творчість*).

II. Поясніть значення фразеологізмів *триматися на чесному слові, сім п'ятниць на тижні*. Складіть із ними речення.

219

Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

С моря дул вологий, холодний ветер, разнося по степи задумчиву мелодию плеска волн и шелеста прибрежных кустов. Изредка его порывы приносили с собой сморщенные жёлтые листья и бросали их в костёр, раздувая пламя. Окружавшая нас мгла осенней ночи вздрагивала и, пугливо отодвигаясь, открывала на миг слева — безграничную степь, справа — бесконечное море (Максим Горький).

зadумчивий — *zadумливий*
сморщенный — тут: *покрúчений*
мгла — *імла*
пугливо — *злякано*

плеск — *плéскит*
раздува́я — *роздму́хуючи*
вздра́гивать — *здригáтися*
отодвигáясь — *відсбвуючись*

Ми діти твої, Україно!

220

I. Виробляємо вміння слухати і розуміти. Прослухайте текст у прочитанні однокласника або батьків.

РЕФОРМАТОР УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Леся Курбас

Він навчав акторів грі, рухові, театральній культурі, дикції. Мав яскраві фізичні дані, артистичну зовнішність — екстравагантно вдягнений, стрункий, вродливий, з великими одухотвореними очима, гучним баритонном, імпульсивними рухами. На сцені створював яскраві образи, неповторні індивідуальності. Усі, хто знав Леся Курбаса — актора, відзначали його інтелігентність, інтелектуальність, надзвичайний темперамент, емоційність. Акторський талант цієї людини був поєднаний із режисерським обдарованням, організаторськими здібностями. Крім того, Леся Курбас займався просвітницькою, викладацькою, літературною і перекладацькою діяльністю. За його ініціативи були створені журнали «Театральні вісті», «Барикади театру», де він уміщував статті, рецензії, робив огляди театального життя.

Лесь Курбас привертав увагу громадськості й насамперед молоді до новітнього репертуару, порушував теоретичні проблеми театру, перекладав статті європейських кінорежисерів, письменників про мистецтво. У власних виступах він наголошував, що драма — це складова частина мистецтва театру, висловлював міркування про мистецтво майбутнього, перспективи його розвитку, формулював ідеї естетичного театру, обґрунтовував цінність творчості актора і режисера, ідею розумного й освіченого майстра-актора.

Лесь (справжнє ім'я — Олександр) Курбас народився в 1887 році у містечку Самбір на Львівщині в акторській сім'ї Ванди й Степана Яновичів (Яновичі — сімейний сценічний псевдонім). Дід, прадід і дядько Лєся Курбаса були священиками. Батько Лєся обрав для себе театр, з яким змалечку мандрував сам Лєсь. Вивчивши весь репертуар театру батьків, він спільно з іншими акторськими дітьми влаштував свій театр.

З юних років Лєсь багато читав, захоплювався музикою, у гімназійні роки писав художні твори. Він добре володів польською, німецькою, російською, англійською та норвезькою мовами, багато книжок читав мовою оригіналу.

Лєсь Курбас навчався у Віденському і Львівському університетах. Під час навчання у Львові брав участь в аматорських театрах, створив власний театр при українській студентській спілці Львівського університету. Згодом він став режисером Гуцульського театру, працював у трупі Миколи Садовського, який очолював тоді Київський український театр.

Через деякий час Лєсь Курбас організував молодіжну студію, що невдовзі перетворилася на Молодий театр. Керівництво театром здійснювала художня рада, яка затверджувала репертуар, обирала режисера, враховувала побажання акторів щодо ролей. Там же, у Молодому театрі, читалися лекції з історії театру і драматичного мистецтва, проводилися заняття з акробатики, фехтування, сценічного руху. Пізніше через брак коштів Молодий театр злився з театром імені Т. Г. Шевченка. У 1920 році Курбас заснував Київський

Пам'ятник Лєсю Курбасу.
Київ

драматичний театр, а в березні 1922 року — студію «Березіль», до якої почали збиратися колишні молодотеатрівці. Невдовзі мистецьке об'єднання «Березіль» уже налічувало 250 осіб. Для молоді тут існували підготовчі курси, була майстерня для театральних художників. Режисерську лабораторію очолив сам Лесь Курбас.

1925 року Лесь Курбас був удостоєний звання народного артиста України, а в 1926 році «Березіль» було переведено із Києва до Харкова — тодішньої столиці. За одинадцять років «Березіль» поставив сорок п'ять спектаклів, половина з них — власні композиції, інсценізації, переробки, переклади Леся Курбаса.

У 1933 році режисера було заарештовано, відправлено на Соловки, а в 1937 році розстріляно.

Після М. Кропивницького, М. Старицького та родини Тобілевичів, що стояли біля джерел українського професійного театру, Україна мала Леся Курбаса, який підняв театральне мистецтво на вищий щабель, заклав теоретичні підвалини українського театального мистецтва нового часу. Ім'я Леся Курбаса посідає гідне місце серед плеяди імен світового театального мистецтва — К. Станіславського, В. Мейерхольда, С. Міхоелса, Є. Вахтангова, С. Аметелі (За Л. Семакою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Якими рисами був наділений Лесь Курбас?
2. Де і у якій сім'ї народився актор і режисер? Яке його справжнє ім'я?
3. Чим, крім акторства і режисури, займався Курбас?
4. Якими мовами володів Лесь Курбас?
5. Що ви можете розповісти про театр «Березіль»?
6. Як закінчилося життя видатного актора й режисера?
7. Що особливого зробив Лесь Курбас для розвитку українського театру? Якими він хотів бачити акторів і що робив для цього?

Розвиток мовлення

ДИСКУСІЯ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

1. Чи доводилося вам у спілкуванні обстоювати свою думку? Чим це зумовлено?
2. На що звертають увагу співрозмовники, беручи участь у суперечці?

Дискусія — широке обговорення певного питання для з'ясування різних поглядів.

Виступ під час дискусії — це розгорнутий роздум проблемного характеру, який складається з трьох частин: **тези, доказів і висновку**. Основна думка цього роздуму — розв'язання певної проблеми чи складного питання.

Виступ під час дискусії може бути монологом-ствердженням або монологом-спростуванням.

221

Перекладіть українською мовою і запишіть. Скажіть, як ви розумієте висловлювання видатних людей.

1. Любой спор будет успешным только тогда, когда чётко определён его предмет (С. Ожегов). 2. Умение слушать — тяжёлое умение: без него хороший противник в дискуссии не мыслим. Это фундамент спора (С. Поварнин). 3. Выступление — это путешествие с определённой целью, и путь этот необходимо нанести на карту. Человек, который отправляется неизвестно куда, по обыкновению там в конце концов и оказывается (Д. Карнегі).

опреділить — *визначити*
проти́вник — *супе́рник*

отправля́ться — *вируша́ти*
ока́зывается — *опиня́тися*

222

I. Уважно розгляньте пам'ятку «Як поводитися під час дискусії». Дайте оцінку власній поведінці під час суперечки з товаришами.

Як поводитися під час дискусії

1. *Перед тим як сперечатися, подумайте, про що будете говорити.*
2. *Сперечайтеся чесно і щиро, не перекручуючи думок і слів товаришів.*
3. *Починаючи дискусію, чітко і зрозуміло сформулюйте положення, які будете доводити. Ці тези повинні залишатися незмінними протягом усієї дискусії.*
4. *Пам'ятайте, що найкращим доказом чи спростуванням є незаперечні факти.*
5. *Доводячи і спростовуючи, говоріть просто, чітко, точно.*
6. *Закінчуючи виступ, підбийте підсумки, сформулюйте висновок.*

II. **Попрацюйте в парах:** один із вас має скласти доведення-твердження, а другий — його спростування. Пам'ятайте, що при ствердженні доводиться істинність, правдивість тези. (Це твердження справедливе. Можна навести такі докази: ... . Отже, це твердження правильне). При спростуванні твердження слід вказати на хибність або недостатність доказів опонента, аргументувати свою думку. (Тут говорили, що..., але це не так, адже...)

ТЕМИ ДИСКУСІЇ

1. Над друга старого нема в світі нікого.
2. Інтелегентна людина — людина з вищою освітою.
3. У суперечках народжується істина.

III. Прослухайте виступи однокласників і проаналізуйте їх за поданим планом.

1. Чи чітко сформульовано основну думку виступу?
2. Чи доведеною є позиція? Як сформульовано аргументи?
3. Чи були посилання на авторитетні думки?
4. Що можна сказати про техніку викладу?

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЧИ ВМІЄТЕ ВИ СПЕРЕЧАТИСЯ?

223

I. Прочитайте текст.

Чому виникають конфлікти? Насамперед через розбіжності в розумінні тих чи інших фактів, несхожість думок, розходження в оцінці вчинків, рішень і, звичайно, внаслідок надмірних емоцій.

Кажуть, що в суперечці народжується істина, але тільки за умови рівноправного обговорення поглядів, думок, аналізу аргументів і контраргументів. Однак часто ми просто нав'язуємо свою думку, не дбаючи про докази, забуваючи про предмет суперечки, або наводимо такі докази, що применшують оцінку компетентності, інтерес нашого співрозмовника. У такому разі опір співрозмовника, захист власної позиції не має меж.

Як припинити конфлікт? Як з'ясувати істину? Розв'язання суперечки — це з'ясування суті справи не як святкування перемоги над співрозмовником чи визнання своєї поразки, а як взаємозбагачення, усвідомлення необхідності в діалозі та співробітництві. Культура поведінки під час суперечки передбачає уважне вислуховування заперечень свого співрозмовника, поважне ставлення до його позиції. Гнів, ще й виражений у різкій формі, може обернутися проти самої людини. Наприклад, згідно із звичаєвим правом в Україні, волосні суди, з'ясувавши, що суперечці можна було покласти край у приватному порядку, піддавали покаранню самого скаржника, накладаючи на нього грошовий штраф. Звісно, у гніві людина втрачає здоровий глузд. У народі про таких кажуть: «Гризуться, як собаки за кістку». Цей вислів засуджує необ'єктивну, гостру і злу манеру суперечки, невитриману поведінку.

Ввічлива людина уважно вислуховує співрозмовника. Нетактовно не відповідати на запитання чи робити вигляд, що ви їх не розчули. Прислів'я мовить: «Хто не поважає інших, той не шанує себе».

Не можна перепиняти співрозмовника, а слід терпляче вислухати і те, що ви знаєте, і те, з чим ви, можливо, не згодні. Нечемно відразу ж розпочинати суперечку, обстоюючи власну позицію. Коли дослухаєте до кінця аргументи свого співрозмовника, можна стримано й коректно заперечити: «На мою думку, це...», «Я схильний думати, що...», «Даруйте на слові, але...», — ні в якому разі не можна вживати нетактовні форми відповіді: «Я краще знаю...», «І зовсім це не так...»

Для досягнення взаєморозуміння співрозмовники мають досконало володіти не лише вмінням говорити, але й слухати одне одного. Умінням слухати співрозмовник виражає власну волю — спонукає партнера висловити думки, передати прагнення, наміри. І тоді виникає мить щирості, істинності, коли стають можливими співпраця, поєднання зусиль, злагода (З журналу).

II. Уявляємо і розв'язуємо проблему. Уявіть або пригадайте з власного досвіду ситуацію, коли людина, думка якої для вас завжди була авторитетною, висловлює негативне ставлення до вашого товариша (подруги), наводячи при цьому аргументи. Але й вам є що сказати на спростування думки співрозмовника. Поміркуйте, як уникнути конфліктної ситуації. Складіть план свого висловлювання.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ

§21

ЛЕКСИКА. ГРУПИ СЛІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ, УЖИВАННЯМ І ЗНАЧЕННЯМ. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

224

Розгляньте таблицю «Лексика — словниковий склад мови» і підготуйте розповідь про групи слів за значенням.

ЛЕКСИКА — СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД МОВИ

Ознаки, за якими виділяють групи слів	Групи слів за значенням	Приклади
За значенням:		
За кількістю значень	Однозначні — мають одне лексичне значення	<i>лейтенант, грак, натюр-морт</i>
	Багатозначні — мають кілька лексичних значень	<i>земля</i>
За характером значень	З прямим значенням	<i>У небі пролетів сокіл.</i>
	З переносним значенням	<i>Час летів, немов на крилах.</i>
За співвідношенням лексичного значення і зовнішньої форми	Синоніми — слова, близькі за лексичним значенням	<i>дорога — шлях, путь</i>
	Антоніми — слова, протилежні за лексичним значенням	<i>тихо — голосно; початок — кінець</i>
	Омоніми — слова, що звучать однаково, але мають різне лексичне значення	<i>стан</i>
За походженням:		
Незапозичені	Слова, успадковані з попередніх періодів розвитку мови	<i>тиша, холодний, син, мати, день</i>
	Власне українські слова	<i>мрія, годинник, метелик</i>
Запозичені	Старослов'янізми	<i>учитель, священний, совість</i>
	Слова, запозичені з інших слов'янських мов	<i>зичити, завод, міщанин</i>
	Слова, запозичені з неслов'янських мов	<i>екзамен, п'єса, пейзаж, клуб, апарат</i>

СКІЛЬКИ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ?

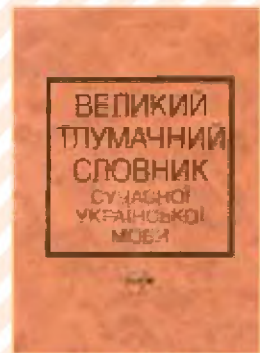
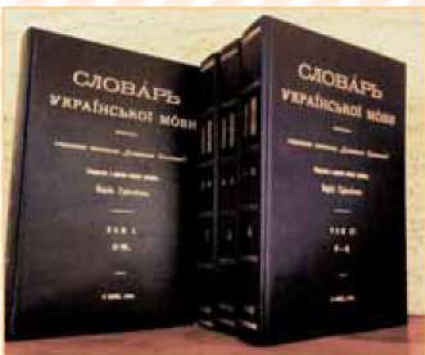
Український народ творив свою мову упродовж віків, заносючи до мовної скарбниці добірний нектар слова, невтомно запалював у слові незгасний вогонь думки і почуття, вічність праці і мрій. Колективна пам'ять народу-творця береже слово, а в ньому — і своє безсмертя. У слові рідної мови захована немовби якась таємнича сила, що в неповторному поєднанні звуків несе чарівну мелодію мови і називає щось зрозуміле всім. І не тільки називає, а й передає найтонші відтінки переживань і мислі. Мова — дивосвіт, духовна планета, на якій живе виплекана людиною незліченна кількість слів.

Скільки ж слів створив наш народ? Чи спроможні ми порахувати всі слова? На жаль, ніхто не відповість на запитання: скільки ж слів у сучасній українській мові? Не відповість навіть найталановитіший мовознавець. Це важко зробити з багатьох причин. Хоча б тому, що мова формувалась упродовж віків, завжди відгукуючись на зміни в житті. Кожне покоління отримує цей неоціненний скарб від своїх попередників, збагачує його і передає нащадкам.

Визначити кількість слів — і передовсім літературної мови — намагалися і намагаються багато мовознавців. Особливо це цікавить словниківів, які присвячують своє життя укладанню словників.

Спроби зібрати найжиттєздатніше й найцінніше з океану слів української мови робилися здавна. Українське словникарство має кількасотлітню історію. Великим здобутком став «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка, виданий на початку минулого століття. Він містить близько 70 тисяч слів.

Вершиною українського словникарства став одинадцятитомний «Словник української мови», опублікований у 1970 — 1980 роках ХХ століття. Лексична картотека, що нараховувала кілька мільйо-

Словники української мови

нів карток, дозволила вичерпно пояснити значення і значеннєві відтінки слів. Картки фіксували вживання близько 200 тисяч українських слів. Із цього величезного багатства було відібрано для словника до 135 тисяч слів.

У 2001 році було видано однотомний «Великий тлумачний словник сучасної української мови», який містить близько 170 тисяч слів. Таку ж кількість слів налічує комп'ютерна інтегрована лексикографічна система «Словник України», випуск якої було приурочено десятиліттю незалежності України (За І. Вихованцем).

II. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ тексту.

КОРИСНА ПОРАДА

Якщо забули правопис слова або ж вам необхідно з'ясувати його значення, орфографічний та тлумачний словники стануть у пригоді! «Не бійтесь заглядати у словник», — писав Максим Рильський. Словники завжди «віддячать» тому, хто не полінується звернутися до них.

226

Попрацюйте в парах. Прочитайте визначення і назвіть слова, яких вони стосуються. Складіть і запишіть речення з цими словами, ілюструючи всі значення.

Зразок. Загальний вигляд певної місцевості, краєвид; картина або малюнок із зображенням краєвиду. — Пейзаж.

1. Обминувши гору, ми побачили чудовий пейзаж: аж до обр'ю розкинувся зелений лан, посеред якого одна-однісінька височіла береза. 2. У батьковому кабінеті на стіні невелика картина — зимовий пейзаж.

1. Надійний захист, твердиня; укріплений пункт з постійним гарнізоном, озброєнням. 2. Творча уява, мрія, вигадка; музичний твір. 3. Перепона, яку повинні подолати під час змагання спортсмени; загорода, яка перешкоджає вільному проходу. 4. Командувач великого з'єднання бойових кораблів; головний корабель, де перебуває командир ескадри.

Д о в і д к а: фантазія, флагман, фортеця, бар'єр.

227

Хто швидше? Запишіть подані пари словосполучень у такій послідовності: а) з омонімами; б) із синонімами; в) із антонімами.

Антонімічна пара, водяна пара. Голосний спів, гучні окрики. Солодкий на смак, гіркий на смак. Образливі слова, прикрі слова. М'якенька байка, дотепна байка. Огрядний чоловік, худий чоловік.

Лагідна усмішка, ласкава усмішка. Оглянувся край села, рідний край. Вулканічна лава, шкільна лава. Теплий погляд, холодний погляд. Охороняти довкілля, берегти природу. Абрикосовий лист, лист від брата. Новий одяг, старе лахміття. Сумна історія, журливе оповідання. Іти вгору, іти вниз.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших записаних парами словосполучень складеться вислів Н. Нікуліної.

228

I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

Десь угорі тонко видзвонює жайворонок. М..лодійні, ледве вловимі звуки тануть у гарячому мар..ві й народжуються знов. Вони б..нтежать думку, кличуть її за собою. Мені здається, що я зараз злечу над землею і, підхоплений тією чарівною піснею жайворонка, полину в безмежному просторі, л..гкий, як пір'їнка. Але ось народився т..хесенький вітерець. Колихнулося золоте море хлібів — і жайворонка не стало чути. Його пісня потонула в д..вовижному ж..вому гомоні (Д. Ткач).

Д. Кустановський.
Два руді коти і синички

II. Складіть невеликий усний опис «Весняний день», використовуючи слова в переносному значенні і репродукцію картини Дмитра Кустановського «Два руді коти і синички».

229

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть синоніми. Скажіть, якими частинами мови вони виступають.

1. Ось так Віталік був малий-малий а тепер в один рік витягся врівнявся з хлопцями-однокласниками (О. Гончар). 2. Дуби ростуть поволі неквапливо (М. Рильський). 3. Величезні гігантські кострубаті дуби стояли в заметах (І. Нечуй-Левицький). 4. Біду і горе важко подолати ще важче самому перетерпіть (С. Жуковський). 5. Місяць тихо крадькома викочується з-за хмари (М. Коцюбинський). 6. Обабіч шляху виднілися в степу хутори бовваніли на далеких обрїях як зелені островки по синьому морю (Григорій Тютюнник). 7. Зорі сяють серед неба горить білолиций верба слуха соловейка дивиться в криницю (Т. Шевченко).

230

Попрацюйте в парах. Пригадайте і запишіть прислів'я чи загадки, у яких вживаються подані антоніми.

Ранній — пізній, високо — низько, лежить — біжить, м'яко — твердо.

231

Хто швидше? Пригадайте орфограму «Букви *и, і* у словах іншомовного походження». Запишіть подані слова у дві колонки: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *і*.

Пол..тика, флюорограф..чний, к..парис, под..ум, кар..атура, крокод..л, прим..тив, д..станція, сат..ра, к..но, Сканд..навія, грав..тація.

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв записаних слів складеться закінчення вислову В. Симоненка «*Найскладніша...*».

232

Хто швидше? Пригадайте орфограму «Подвоєні букви в словах іншомовного походження». Запишіть подані слова у дві колонки: а) з подвоєними буквами; б) без подвоєних букв.

Ма(н,нн)а, Неапо(л,лл)ь, анте(н,нн)а, Оді(с,сс)ей, Жа(н,нн)а, Ні(ц,цц)а, су(м,мм)а, Вашингто(н,нн), Андо(р,рр)а, інтерме(ц,цц)о, ва(н,нн)а, сю(р,рр)еалізм, тра(с,сс)а, і(м,мм)унітет, Е (д,дд)інгтон.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову В. Симоненка: «*...вибирати, сину. Вибрати не можна тільки Батьківщину*».

233

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть слова іншомовного походження, усно поясніть їхній правопис.

Чайковському нравилася этот деревянный дом. В комнатах слабо пахло скипидаром и белыми гвоздиками. Они в изобилии росли на поляне перед крыльцом. Растрёпанные, высохшие, они даже не были похожи на цветы, а напоминали клочья пуха, прилипшего к стебелькам. Единственное, что раздражало композитора, — это скрипучие половицы. Чтобы пройти от двери к роялю, надо было переступить через пять шатких половиц. Со стороны это выглядело, должно быть, забавно, когда пожилой композитор пробирался к роялю, внимательно разглядывая пол (За К. Паустовським).

пожилóй — *лiтнiй*

поляна — *галявина*

крыльцо — *гáнок*

растрёпанный — *розтрiпанний*

клóчья — *клáпти*

половицы — *дóшки підлóги*

шаткий — *хиткий*

забáвно — *кумéдно*

в изобiлии — *у великий кiлькостi*

234

І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перебільшувати чотирьох з половиною хвилин).

ПІОНЕР УКРАЇНСЬКОЇ АВІАЦІЇ

Авіаконструктор Ігор Сікорський був п'ятою дитиною в сім'ї київських лікарів Сікорських. Батько Іван Олексійович — відомий психіатр, професор Київського університету, засновник першого у світі Інституту дитячої психології, голова наукового товариства психіатрів. Мати, крім медичної освіти, здобула широку загальну освіту, чудово зналася на музиці, літературі, мистецтві.

Батько мріяв, що син стане морським офіцером, прищеплював йому почуття обов'язку і вірності Вітчизні. Але юний Ігор Сікорський зрозумів, що його стихія не море, а небо. Тому після закінчення Першої київської гімназії та загальноосвітніх класів Морського кадетського корпусу в Петербурзі Сікорський рік навчався в Технічній школі у Франції, потім вступив до Київського політехнічного інституту.

Він міг би стати найкращим студентом, але літакобудування і все, що з ним пов'язано, настільки захопили його, що Ігор почав пропускати лекції. Обдарованість та раніше набуті знання дозволили йому у 20 років збудувати гелікоптер. Утім, тяглова сила несучих гвинтів була недостатньою для підйому. Невдача тільки надихнула Сікорського — він створив нову модель, під час випробувань якої було встановлено, що піднімальна сила гвинтів дорівнює вазі порожньої машини. Це був перший вітчизняний гелікоптер, здатний відриватися від землі, щоправда, без пілота на борту. Ця машина до 50-х років ХХ ст. зберігалася в коморі колишнього будинку Сікорських у Києві.

У 1910 р. Ігор починає будівництво літаків. Одна за одною з'являються кілька модифікацій біпланів, літаків з двома крилами, розташованими одне над одним на певній відстані. Наступного,

Ігор Сікорський

Пам'ятник
Ігору Сікорському в Києві

1911 року, коли Сікорському було 22 роки, до нього прийшло визнання. Модель С-5 перевершувала попередні за розмірами, потужністю та надійністю силової установки. За штурвалом цієї машини Сікорський склав іспит на звання пілота і, встановивши чотири рекорди, здійснював показові польоти, навіть катав пасажирів. Того ж таки року він будує свій шостий літак — С-6, на якому досягає швидкості 111 кілометрів на годину, причому з двома пасажирами на борту. Світовий рекорд!

Сікорський розумів переваги великого розмаху крил. Якщо розмах крил перших літаків сягав десяти метрів, то С-10, продемонструвавши на конкурсі військових літаків найбільшу вантажопідйомність, за розмахом крил не мав собі рівних — 16 метрів. Водночас ширина крила лишалася незмінною.

Коли в Петербурзі виник один із перших авіаційних заводів, посаду головного конструктора запропонували колишньому студенту КІІ, який так і не одержав диплома. Одночасно Сікорського запрошують на посаду головного інженера створюваної тоді військово-морської авіації. Він приймає обидві пропозиції! Так з'явилася авіація російського військово-морського флоту. Сікорського можна вважати її засновником.

Далі створювалися нові літаки, які не мали аналогів у світі, рівних яким не було за вантажопідйомністю, тривалістю польоту і висотою. Вони принесли Сікорському світове визнання.

Після революції 1917 р. Ігор Сікорський змушений був виїхати за кордон — спочатку до Франції, потім до Сполучених Штатів Америки. Там він згуртує навколо себе колишніх співвітчизників, причетних до авіації. Так утворюється літакобудівна фірма, яка незабаром збирає свій перший літак у звичайному курнику.

Поступово фірма зміцнилася, стала отримувати багато замовлень. Сікорський був талановитим підприємцем. Останній літак Сікорського — великий чотирьохмоторний літаючий човен — був створений у 1937 р. А потім видатний конструктор повернувся до справи своєї юності — гелікоптерів. Усього у Сполучених Штатах Америки Сікорський створив 17 базових типів літаків і 18 гелікоптерів (За Л. Семакою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. З якої сім'ї походив Ігор Сікорський? У якому місті він народився?
2. Ким хотів бачити батько свого сина в майбутньому? Де навчався Ігор Сікорський?
3. У якому віці Сікорський побудував перший гелікоптер? Якою була доля наступного гелікоптера?
4. У чому секрет успіху літаків Ігоря Сікорського?
5. Чому авіаконструктора можна вважати засновником авіації?
6. Якими рисами, на вашу думку, був наділений Ігор Сікорський?

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

1. У яких сферах вживається художній стиль мовлення?
2. Яка мета висловлювання текстів художнього стилю?
3. Назвіть основні види висловлювань художнього стилю.

235

Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про особливості художнього стилю мовлення.

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ

Загальні ознаки	Образність, конкретність, емоційність, оцінний характер мовлення
Лексичні особливості	Слова з конкретним значенням; із переносним значенням; емоційно-оціночна лексика; діалектизми
Граматичні ознаки	Використання дієслів одного способу чи часу в значенні іншого; використання синтаксичних конструкцій найрізноманітніших видів

236

1. Прочитайте текст. Доведіть, що висловлювання належить до художнього стилю.

ДВА ОБЛИЧЧЯ НА КАРТИНІ

Коли великому італійському художнику Леонардо да Вінчі запропонували стінний розпис у монастирі, він зупинився на «Таємній вечері», зобразивши Ісуса Христа з дванадцятьма апостолами за пасхальним столом.

Картину вже було майже закінчено — залишалось написати обличчя Христа та Юди. Ніде не бачив художник такого досконалого, прекрасного і шляхетного обличчя, яке відповідало б його високим уявленням про Христа, і не вдавалось побачити обличчя настільки похмурого і зловісного, з рисами гріховності, аби реалістично зобразити Юду Іскаріота.

Минали дні за днями... Одного разу художник зайшов до маленької церкви і сів на лаву. Оглянувши парафіян, він не побачив нічого незвичайного. Тоді, відкинувшись на спинку лави, почав слухати хор хлопчиків. Раптом погляд художника упав на стрункого молодого регента. Це був той самий натурник, обличчя якого він часто бачив уві сні.

Леонардо да Вінчі.
Автопортрет

Наступного дня молодий музикант уже сидів перед Леонардо. День у день він позував художникові, аж поки прекрасні риси його обличчя не було перенесено на картину. Юнак зачаровано дивився на неї, тихо повторюючи: «Як би я хотів бути схожим на Нього!»

Шедевр з однією ненаписаною постаттю залишався незакінченим майже чотири роки... Нарешті 1498 р., холодного вечора, поспішаючи додому, Леонардо зіткнувся з жебраком. Придивившись до обличчя людини в лахмітті, маляр звернув увагу на глибоко посаджені розумні, але затьмарені нечистою совістю очі, які в поєднанні з рисами обличчя, заплямованими гріхом, виражали ниці тваринні інстинкти. Це був той Юда, якого він так довго шукав.

Із забутої картини було знято покривало, і тепер вона чекала останніх штрихів. Волоцюга сидів перед художником — грубий, обірваний, — і його риси швидко вписувалися в обличчя христородавця.

Картину було закінчено. Обірванець стояв перед нею, і посмішка викривила його обличчя.

— Доля зловісна, чи не правда? — звернувся він до майстра.

Коли художник запропонував йому гроші, волоцюга сказав:

— Ні, я такий пропачий, що витрачу гроші одразу на найдешевше вино. Чому я тоді не послухав вашої поради?

— Я давав вам раду? — здивувався Леонардо.

— Авжеж, ви... Хіба не пам'ятаєте мене? — запитав жебрак.

Леонардо пильно придивився до обличчя й раптом, побачивши на ньому сльозу, не повірив своїм очам. Це справді був той талановитий регент, з обличчя якого художник змалював образ Христа і якому на прощання дав раду: «Ти можеш бути схожим на Нього, якщо чинитимеш так, як чинив Він».

Проте музикант обрав собі інший шлях, з якого вороття майже не буває (*За В. Чухлібом*).

II. Розгляньте репродукцію картини Леонарда да Вінчі «Таємна вечеря». Визначте елементи сюжету оповідання і підготуйте докладний усний переказ тексту.

Леонардо да Вінчі. Таємна вечеря

I. Прочитайте і перекажіть текст (усно).

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

Як тяжко, і болісно, і страшно
бути бездітним в житті і в творчості.

Олександр Довженко

Ім'я Олександра Петровича Довженка увійшло до скарбниці світової культури як творця яскравих літературних творів, кіносценаріїв, талановитого кінорежисера, педагога.

Він обрав шлях експериментатора, шлях майстра поетичного кіно. Цей «син зачарованої Десни» створив образи — плоди української землі у часи великих потрясінь. Він пізнав радість і муки творчості, заслужене визнання і злість наклепів. Проте «не втратив щастя бачити зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах», як писав за рік до своєї смерті в кіноповісті «Зачарована Десна».

З чотирнадцяти дітей козака-хлібороба Петра Семеновича Довженка вижили лише двоє: Сашко і Поліна. Мати, Дар'я Єрмолаївна, «народжена для пісень, проплакала все життя, проводжаючи назавжди». Найяскравішими спогадами маленького Сашка стали неповторна краса рідних місць і дід Семен — мудрий, як земля, і грамотний, на відміну від батька з матір'ю. Неписьменні батьки зробили все для того, щоб діти навчалися.

Олександр Петрович Довженко писав: «Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ». Тому він поспішав зробити найбільше, та все одно не зміг зробити всього, про що мріяв. «У липні 1926 року я просидів ніч у своїй майстерні, підбив підсумки свого невлаштованого тридцятирічного життя, ранком вийшов з дому і більше не повертався. Я виїхав до Одеси і влаштувався на роботу на кінофабрику ... В Одесі відбувся переворот у моєму житті: там я став кінематографістом, там я знайшов своє покликання, там я зустрів Солнцеву, яка стала моєю дружиною».

Довженко в кіно мав намір працювати лише в комедійному жанрі. Але зняв тільки два таких фільми за власними сценаріями у 1926 році. І тільки після пригодницької картини «Сумка диккур'ера», яка мала успіх у глядачів, почалося справжнє довженківське кіно, позначене геніальністю, новаторством і темпераментом. З кінофільму «Звенигора» бере відлік український національний поетичний

Пам'ятник
Олександрові Довженку.
Селище Сосниця,
Чернігівська область

Кадр із фільму
«Земля».
Режисер О. Довженко

кінематограф. Поява фільму на екранах стала сенсацією. Довженко став і основоположником авторського кінематографа, виступаючи у фільмах «Арсенал», «Земля», «Іван» як автор сценарію і режисер.

Відгуки на фільм «Земля» були схвальні. Голландський кінорежисер Й. Івенс писав, що в картині «досягнута абсолютна гармонія між формою і змістом... Цей фільм є найвідомішим твором як у радянській, так і в європейській кінематографії».

Разом із тим талановитий, закоханий у життя Довженко жив під постійним наглядом з боку НКВС — КДБ. Радянська влада нагороджувала, преміювала майстра, але тримала під контролем, тому фільми вимагали знімати «на замовлення». Але навіть затиснутий тісними рамками ідеології, Олександр Петрович залишався великим художником, у центрі уваги якого — особистість і народ.

Сталін відірвав митця від історичних коренів, перетворив українського майстра на російського, радянського режисера. Мало хто за життя Довженка знав, що він вів щоденник. У ньому Олександр Петрович говорив: «Пишу розлучений з народом моїм, з матір'ю, з усім, з батьковою могилою, з усім-усім, що любив на світі понад усе, чому радів».

У Києві квітує сад, посаджений Довженком на території кіностудії, що носить його ім'я. Працює музей у Сосниці — рідному селі Олександра Петровича. Залишилися жити серед нас його твори, образи, створені великим художником (За Л. Громоушко).

II. Напишіть невеликий роздум про те, як ви розумієте слова О. Довженка, що він «не втратив щастя бачити зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах».

БУДОВА СЛОВА. СЛОВТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§22

ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА, ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ, ОРФОГРАМИ У ПРЕФІКСАХ І СУФІКСАХ

238

Прочитайте речення. Назвіть спільнокореневі слова, поясніть їхнє лексичне значення.

Хліб. Хлібина. Хліб-сіль. Хлібороб. З первовіку святі слова! Бережу їх у серці, але й пам'ятаю: той же корінь у слові «нахлібник» (С. Павленко).

239

Розгляньте таблицю «Будова слова» і підготуйте розповідь про значущі частини слова.

БУДОВА СЛОВА

Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
Значуща частина слова, що стоїть перед коренем і служить для творення нових слів	Головна значуща частина слова (спільна частина споріднених слів), що виражає лексичне значення	Значуща частина слова, що стоїть після кореня і служить для творення нових слів	Значуща частина слова, яка утворює його форму і служить для вираження зв'язку слова у словосполученні й реченні
<u>З</u> будувати, <u>пови</u> писувати, <u>перероз</u> поділити	<u>Рос</u> яний, <u>забзв</u> еніти, <u>лісо</u> степовий	<u>Дру</u> жба, <u>леген</u> ький, <u>довже</u> лезний	Вікн <u>о</u> , старш <u>ий</u> , ніч <u> </u>

240

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть розбір виділених слів за будовою.

1. Заглядає в шибу казка сивими очима материнська добра ласка в неї за плечима (В. Симоненко). 2. Розтьохкався соловейко на калиноньці не спиться серед ночі сиротиноньці (П. Грабовський). 3. Спросоння птах крилами затріпоче про щось у сні зашепчеться трава (В. Сосюра). 4. На деревах на траві навіть на камінчиках всі росинки як живі в голубих промінчиках (Г. Чубач). 5. Місяць

усе щедріше **оббризував** дерева і шляхи оброшені сяйвом (М. Стельмах).

241

Розгляньте таблицю «Способи словотворення» і підготуйте розповідь.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

Спосіб творення	Як твориться нове слово	Приклади
Префіксальний	До твірної основи додаються словотворчі префікси	$\widehat{\text{пре}}\text{мудрий} \leftarrow \text{мудрий};$ $\widehat{\text{за}}\text{багато} \leftarrow \text{багато}$
Суфіксальний	До твірної основи додаються словотворчі суфікси	$\text{сино}\widehat{\text{к}} \leftarrow \text{син};$ $\text{добро}\widehat{\text{та}} \leftarrow \text{добрий}$
Префіксально-суфіксальний	До твірної основи додаються словотворчі префікси і суфікси	$\widehat{\text{підосичник}} \leftarrow \text{осика};$ $\widehat{\text{простінок}} \leftarrow \text{стіна}$
Безафіксний	Від твірної основи відкидаються закінчення або суфікс	$\text{вихід} \leftarrow \text{виходити};$ $\text{зелень} \leftarrow \text{зелений}$
Складання основ	Поєднуються основи двох або кількох слів	$\widehat{\text{лісостеп}} \leftarrow \widehat{\text{ліс}}, \widehat{\text{степ}};$ $\widehat{\text{вітродвигун}} \leftarrow \widehat{\text{вітровий}}, \widehat{\text{двигун}}$

242

Пригадайте правила написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Зробіть розбір за будовою і словотвірний розбір виділених слів.

1. Ласкаво пахнуть **пр..бережні** луки (М. Рильський). 2. У **пр..вокзальних** квітниках жар **чорнобривців** дотліває (А. Качан). 3. Ви щасливі, **пр..чисті** зорі, **ваші** промені — **ваша** розмова (Леся Українка). 4. Над **пр..рвою** вітри **голосять**, **темно-сіра** хмара **ховає** **блакить** неба (К. Тищенко). 5. **Пр..гаслий** **шепіт** бродить між людьми (Б. Олійник). 6. **Ненависть** і **любов**, **пр..хильність** і **пр..зирство** — завжди дві крайнощі у серці людському живуть (К. Тищенко). 7. А **пр..звисько** **пр..липло**, **пр..клеїлось**, **невідомо** яким **побитом** стало відоме всім (В. Гужва).

243

Хто швидше? Пригадайте правила написання префіксів *з-*, *с-*, *роз-*, *без-*. Запишіть подані слова у дві колонки: а) зі вставленою буквою с; б) зі вставленою буквою з.

..кис, ро..пik, ..ховав, ..терті, ..шито, ..фотографований, ..важ, ..постерігач, ро..тин, ..повна, ..далеку, ..тис, ро..пис, ..помин, ..сип, ро..дер, ..давна, ..кувала, ..сунув, ..низу.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться приказка.

БУКВИ Е, И У СУФІКСАХ

Буква и пишеться	Буква е пишеться
У суфіксах <i>-ик, -иц (я)</i> : <i>коник, палиця, вогнище</i> . У суфіксах іменників середнього роду <i>-иво (о)</i> : <i>меливо, морозиво</i> . Винятки: <i>марєво, маєво, сяєво, зарєво</i> .	У суфіксах <i>-елезн(ий), -ер(о), -тель, -еньк-, -есеньк-</i> : <i>довжелезний, десятеро, вихователь, ніченька, малесенький</i> .
У суфіксах <i>-ин-, -ин (а)</i> : 1) іменників жіночого роду: <i>далина, кріпаччина</i> ; 2) іменників чоловічого роду типу <i>киянин</i> (у множині суфікс випадає — <i>кияни</i>): <i>донеччанин, харків'янин</i> ; 3) присвійних прикметників: <i>материн, Олександрин</i> .	У суфіксах <i>-ен-</i> : 1) дієприкметників: <i>утворений, складений</i> ; 2) іменників середнього роду IV відміни: <i>кошеня, каченя, племена</i> ; 3) суфікс <i>-енн-</i> виступає в іменниках середнього роду, утворених від дієслів: <i>повідомлення, повернення</i> .
У суфіксах <i>-ичок, -ичк(а)</i> іменників зі зменшувально-пестливим значенням, утворених від іменників із суфіксами <i>-ик, -иц(я)</i> : <i>вогничок — (вогник), паличка — (палиця)</i> .	У суфіксах <i>-ечк-, -ечк(а)</i> всіх інших іменників зі зменшувально-пестливим значенням: <i>вікно — віконечко, стрічка — стрічечка</i> .

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки: а) зі вставленою буквою *и*; б) із вставленою буквою *е*.

Ягідн..к, крол..ня, річ..чка, кош..чок, свіж..на, учит..ль, пораdn..чка, крол..чок, знайд..ний, дитин..н, цуц..ня, вдесят..ро, оновл..ння, старшокласн..ця, вид..во, мар..во.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться вислів М. Риського: «...Працювати слід до дна».

246 Спишіть речення, вставляючи пропущені букви в суфіксах.

1. Я знаю: мова мам..на — свята! (А. Малишко). 2. У затін..них вологих місцях тихо коливалися білі чаш..чки конвалій (О. Довженко). 3. Я вранці голос горл..ці люблю (Л. Костенко). 4. Он ярочки зелененькі, стеж..чки по них маленькі, перевиті, мов стріч..чки, збігаються до річ..чки (Леся Українка). 5. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гущ..ні (В. Симоненко). 6. Не по дорозі нам з журбою, сміється сон..чко з висот (В. Сосюра). 7. Зірок стає все більше і більше, ось вони закружляли, наче золота метел..ця, я почув їхній шелест, їхню музику і поплив, поплив на хиткому човн..ку по химерних ріках сну (М. Стельмах).

РОДНЫЕ МЕСТА

Рідні місця

Я люблю родной край за то, что он прекрасен, хотя вся прелесть раскрывается не сразу, а очень медленно, постепенно. На первый взгляд, это тихая и немудрёная земля под неярким небом. Но чем больше узнаёшь её, тем всё больше, почти до боли в сердце, начинаешь любить эту обыкновенную землю. И если придётся защищать свою страну, то где-то в глубине сердца я буду знать, что я защищаю и этот клочок земли, научивший меня видеть и понимать прекрасное, как бы невзрачно

на вид оно ни было, — этот лесной задумчивый край, любовь к которому не забудется, как никогда не забывается первая любовь (К. Паустовский).

прéлeсть — тут: *принáдність*
постeпéнно — *поступóво*
невзрáчный — *непоказнýй*

немудрёный — тут: *звичáйний*
клочóк — *клáптик*
зadýмчивый — тут: *замрiяний*

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

ЛЮБОВ І КОХАННЯ

Глибокий вияв почуттів називають ці два слова — *любов* і *кохання*. *Любов* — це внутрішній духовний потяг до чого-небудь, глибока приязнь, викликана родинними зв'язками. У поемі Івана Котляревського читаємо: «Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть, там грудь сильніша од гармат». *Кохання* — це почуття глибокої сердечної прихильності до людини іншої статі. У поета Василя Симоненка є чудові рядки:

Є в коханні і будні, і свята.
 Є у ньому і радість, і жаль,
 Бо не можна життя заховати
 За рожевих ілюзій вуаль.

Слово *любов* може використовуватись як синонім до слова *кохання*. У народній пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють...» є рядки, у яких вживаються обидва слова, підсилюючи враження від сказаного:

Пісня та мила, пісня та люба,
 Все про кохання, все про любов.
 Як ми любились та й розійшлися,
 Тепер навіки зійшлися знов.

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§23

ІМЕННИК. ПРИКМЕТНИК. ЧИСЛІВНИК. ЗАЙМЕННИК

1. Яка частина мови називається іменником?
2. Які граматичні ознаки має іменник?
3. Розкажіть про поділ іменників на відміни і групи.
4. Сформулюйте правило «Букви о, е в закінченнях орудного відмінка іменників першої і другої відмін».
5. Коли в родовому відмінку однини іменників другої відміни вживається закінчення -а (-я), а коли — -у (-ю)?
6. Сформулюйте правило «Подовження м'яких і пом'якшених приголосних в орудному відмінку однини».

248

Хто швидше? Запишіть іменники в чотири колонки за відмінами.

Облога, яблуко, радість, працьовитість, ім'я, перемога, багаття, усмішка, огірок, подорож, пісня, каченя, каченятко, узгодженість, зустріч, ідея, плем'я, емаль, коліща, суміш, листоноша, сторож, повідомлення.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться прислів'я.

КОРИСНА ПОРАДА

Якщо ви забули про написання частин мови, їхнє відмінювання тощо, вашим порадником стане «Практикум з правопису і граматики української мови» Івана Ющука.

249

Хто швидше? Поставте подані іменники в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки: а) з буквою о в закінченні; б) з буквою е в закінченні.

Знахідка, бар'єр, вдача, футляр, пожежа, окріп, зброяр, груша, майстер, вітраж, пілот, стовп, оповідач, площа, професор, хутір, одуд, кориця, однокласниця, синиця.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «...дають».

250

Прочитайте і відгадайте загадки. Спишіть, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Розісланий килим, розкиданий горох — не можна ні (килим) підняти, ні (горох) зібрати. 2. Летіло без крил, упало без ніг, варив кухар без (вогонь), їла пані без (рот). 3. Що біжить без (відпочинок), не стає ні на хвилинку, не старіє, не вмирає, а все нищить, забирає? 4. Через воду всіх проводить, а сам з (берег) не сходить. 5. Іде з села до села, а з місця й (крок) не сходить (*Нар. творчість*).

Відгадки: дорога; небо і зорі; міст; сніг, сонце, земля; сонце; час.

251

I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Прокоментуйте особливості правопису іменників третьої відміни в орудному відмінку однини.

Прошло много времени, и я с уверенностью могу сказать: с каждой вещью, предметом и даже растением, связанным с детством, в глубинах памяти живут воспоминания. С радостью вспоминаю небольшой дом на окраине города. На клумбе перед нашими окнами ранней весной появились цветы, посаженные матерью. Они были согреты её любовью и теплом. Самовлюблённые нарциссы, простоватые тюльпаны дышали весенней свежестью. В конце мая клумба наполнялась бурным паводком белых, светло-розовых, багряных пионов. В сентябре тут вспыхивали астры, наполняя вокруг осенью, её чудесными красками (*З журналу*).

К. Білокур.
Квіти за тином

ув́еренность — *впéвненість*
пио́н — *півoнія*
па́водок — *пoвінь*
вспы́хивать — *спалáхувати*

II. Складіть усний опис за картиною Катерини Білокур «Квіти за тином», передаючи настрої живописного твору.

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Розкажіть про особливості творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників.

3. Коли складні прикметники пишуться разом, а коли — через дефіс?
4. Яка частина мови називається числівником?
5. Розкажіть про особливості відмінювання числівників — назв десятків.
6. Яка особливість відмінювання числівників — назв сотень?
7. Яка частина мови називається займенником? Назвіть розряди займенників за значенням.
8. Сформулюйте правило «*Правопис неозначених і заперечних займенників*».

252

Попрацюйте в парах. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Ця розповідь здалася мені найбільш цікавішою.
2. Олег — мій кращий друг.
3. У концерті приймали участь самі відомі артисти.
4. Гепард швидший пантери.
5. Внаслідок природного добору організми ставали більш пристосованішими до навколишніх умов.
6. З такою приправою борць стане ще борщішим.

253

Поставте словосполучення в орудному відмінку однини і запишіть. Усно поясніть правопис відмінкових закінчень. Виконайте взаємоперевірку робіт.

Гаряча каша, домашня вправа, вужча площа, синя огорожа, порожня куля, підготовча група, довгошия жирафа, лисяча нора, найстрімкіша круча, рання весна, білолиця красуня, старша сестра, ширша межа, свіжа рілля, старша сестра, коротший день, найвірніший товариш.

254

Хто швидше? Запишіть подані складні прикметники у дві колонки: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом.

Північно/східний, річково/озерний, темно/лиций, ожиново/полуничний, зло/ворожий, жовто/гарячий, золотисто/жовтий, глухо/німий, шістнадцяти/річний, сливово/яблучний, південно/західний, зовнішньо/торговий, світло/коричневий, дво/річний, алюмінієво/місткий, лікувально/профілактичний, природничо/математичний, біло/сніжний, всюди/хідний, тьмяно/коричневий, добро/душний, глибоко/думний, презирливо/зневажливий, хитро/мудрий, синьо/жовтий, кленово/акацієвий, єдино/кровний.

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв записаних прикметників складеться вислів М. Вінграновського.

255

Попрацюйте в парах. Поставте подані словосполучення в родовому, давальному й місцевому відмінках, записуючи цифри словами. Виконайте взаємоперевірку робіт.

145 учнів, 658 комплектів, 976 відвідувачів, 2012 рік, 2/5 частини.

256

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть займенники і надпишіть, до якого розряду вони належать.

1. Як надійшла і засіяла та дружба що живе в літах моя душа над снігом стала неначе яблуна в плодах. 2. Ще не скінчилося празникування в гостинах юності а сивина бринить сама від себе як струна. 3. Мені війнула в очі сивина та я нічого не несудодому лиш згорточок старого полотна і вишите моє життя на ньому. 4. Мій добрий друже що з тобою? 5. Комусь можливо важко зрозуміти всю силу незрадливих слів (З тв. Д. Павличка).

257

Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів із займенниками у три колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(Аби)що купив, (хтозна)які іскри, бозна (про)які квіти, (де)що скажуть, (бозна)що перевіряв, ні (про)що не подумав, (будь)яка праця, кому (сь) повідомив, казна (в)чому звинувачував, (казна)які оцінки, будь (у)кого очікував, (ні)чого не згадав, хтозна (з)якими речами, яка (небудь) передача, (де)кому повідомив.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних останніх слів словосполучень складеться початок прислів'я: «... той їсть, кого захоче».

258

I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Музыка — искусство необыкновенное, для неё не существует языковых барьеров, ей не нужны переводчики.

Музыка сложна для восприятия. И объяснить, определить, о чём она рассказывает, нелегко. Надо начать слушать музыку, слушать её внимательно. Вспомните, каким невероятно сложным было для

Г. Клімт. Музыка

нас чтение, когда **первый** раз взяли в руки букварь. Потом мы все постигли эту премудрость и не думаем, что читать сложно. Точно так же и с музыкой. Только **слушанье** музыки может научить понимать её. С каждым следующим разом **прекрасный** и возвышенный мир музыки откроется для каждого из вас, вы обретёте большую радость и огромные духовные богатства (В. Литвинов).

переводчик — *перекладач*
восприятие — *сприйняття*
постигнуть — тут: *опанувати*
возвышенный — тут: *піднесений*

определить — тут: *з'ясувати*
невероятно — тут: *незвичайно*
следующий — тут: *наступний*
обрести — тут: *отримати*

II. Складіть невелику усну розповідь «Музика, близька моему серцю». Користайтесь картиною Густава Клімта «Музика» на с. 180.

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

Як правильно перекласти українською мовою слово *следующий*? Хтось, не задумуючись, відповів: «Звичайно ж, наступний». І це так.

«Ми вийдемо на наступній зупинці», — чуємо розмову друзів у транспорті. В офіційно-діловому стилі вживається слово *такий*: «Необхідно подати такі документи: заяву, автобіографію, довідку з місця навчання». Дієприкметниковий зворот у реченні «Тролейбус, *следующий* в депо, не делал остановок» українською мовою перекладається як підрядне означальне речення: «Тролейбус, що прямував у депо, не робив зупинок».

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

259

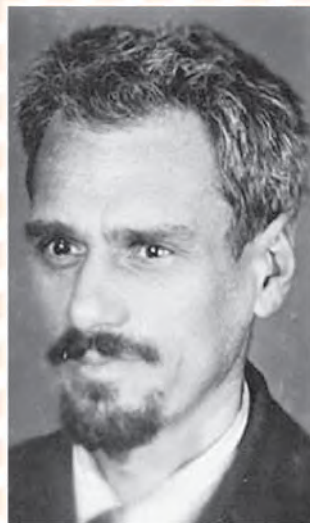
I. **Попрацюйте в парах.** Прослухайте уважно текст у прочитанні однокласника.

ПЕРШОВІДКРИВАЧ МІСЯЧНОЇ ТРАСИ

У справжньому житті цієї легендарної особистості багато що й досі лишається таємним. Та й сама ця людина, щоб вижити й заплутати сліди, створила чимало таємниць. Усе це нагадує детективну історію...

Ім'я цієї людини написано золотом у залі слави Космічного музею НАСА в Аламагордо (США). Ним названо у світовій науці трасу, по якій перша людина висадилася на Місяці, кратер на зворотному його боці — Юрій Кондратюк. Проте справжнє ім'я було інше.

Коли американський астронавт Ніл Армстронг ступив на поверхню Місяця, в Москві зчинився переполох. Один із авторів проекту польоту на Місяць зізнався, що політ було здійснено по трасі,

Юрій Кондратюк

Меморіальна дошка
на честь вченого в місті
Полтаві

запозиченій із книжечки механіка Юрія Кондратюка. Почався скандал, оскільки в Радянському Союзі у глибокій таємниці готували свій проект.

Розпочалися розслідування. Сліди привели в Україну, до Полтави, до старого гімназійного вчителя В. Оголівця. Коли йому пред'явили фото Ю. Кондратюка, він без вагань заявив: «Це ж наш гімназист — Сашко Шаргей!»

Так і дізналися, що на фото одного механіка претендують два імені, дві біографії, дві людські долі.

Справжній Юрій Кондратюк до космічних теорій ніякого відношення не мав, але, сам того не знаючи, віддав своє ім'я. Все, що повідано науці під іменем Ю. Кондратюка, насправді належало полтавському гімназисту Олександрові Шаргею.

Схему відокремлення від Землі, відвідин Місяця і стикування посадочно-злітного модуля з кораблем Сашко вигадав сімнадцятирічним, у 1914 році.

Із Полтави до Політехнічного інституту імператора Петра Великого, до Петербурга, він вирушає зі срібною медаллю за гімназичні успіхи та заповітним «космічним» зошитом, у якому таємно записує основи того, що пізніше стане проривом у космонавтиці. У Пітері він поглиблює їх: біля космічного апарата розвертаються дзеркала з приймачами концентрованого сонячного тепла, вони розжарюються, й вода розкладається на кисень і водень — ось вам і паливо.

Заглиблений в інші світи, Олександр не звертав уваги на злидні, не зламали його роки Першої світової, мобілізація, революція, громадянська війна...

Ховаючись у льоху від нової влади, для якої він був класовим ворогом, бо служив у царській армії, потім — у генерала Корнілова, далі був насильно мобілізований до Денікіна, Олександр Шаргей на основі зошитів робить рукопис, конкретизує свої ідеї.

Мріючи продовжити освіту, шлях до якої за більшовиків для нього був закритий, Олександр вирішує перетнути нелегально кордон, щоб продовжити освіту в Німеччині.

Безпаспортного бурлаку затримують і відправляють до Києва, а звідти через хворобу відпускають...

Мачуха, щоб захистити пасинка від терору нової влади, передає Олександрові метрику на ім'я якогось Георгія (Юрія) Васильовича Кондратюка, народженого в Луцьку 8 вересня 1900 року. Вона вмовила Шаргея змінити ім'я і прізвище, немов «надягти» на себе життя іншої людини. Справжній Кондратюк помер у березні 1921 року. У жовтні цього ж року Олександр Шаргей зникає з цього світу.

Тепер треба сховатися подалі від тих місць, де знають його справжнє ім'я. Псевдо-Кондратюк працює у Західному Сибіру механіком елеватора. Проектує і будує без цвяхів найбільший у світі дерев'яний елеватор на 10 тисяч тонн зерна. Чекає вістей про надісланий до Москви космічний рукопис.

Новаторство в елеваторній справі обернеться двома томами кримінальної справи і звинуваченням у шкідництві. Присуджені три роки таборів замінять роботою в закритому проектному бюро. А після блискуче виконаних проектів з вітроенергетики Кондратюка викликають до Москви, пропонують роботу в групі вивчення ракетного руху. Але він, побачивши графі анкети, яку треба було заповнити, відмовляється.

Відкриття Кондратюка стосовно альтернативного джерела енергії мали світове значення. Потужність у 12 000 кіловат — такого не знали ні Німеччина, ні Америка. Подібної вітростанції у світі немає й тепер. Будівництво електростанції почалося. Але після смерті наркома Орджонікідзе, який був зацікавлений у цьому проекті, Кондратюка звинуватили у гігантоманії й авантюризмі й доручили проектувати вітродвигуни для колгоспних ферм.

У червні 1941 року Юрій Кондратюк добровольцем іде на фронт. Працював телефоністом, пішов у заметіль шукати місце обриву зв'язку і пропав безвісти.

КДБ перевіряв усі версії. Роками. Тим часом творчу спадщину генія було сховано від його народу, а цензура закреслювала згадку про його ім'я.

І все-таки колись люди ступлять на курну поверхню вічного супутника Землі. А полтавський гімназист так мріяв, що серед них буде він... *(За І. Малишевським).*

II. Дайте письмові відповіді на запитання. Ви — після прослуховування тексту, а ваш товариш (подруга) — після прочитання вголос. Написані відповіді порівняйте, звіртеся з текстом.

1. Яке справжнє ім'я Юрія Кондратюка?
2. Які події змусили проводити розслідування, у ході якого з'ясувалося, що за одним фото криються дві долі?
3. Де навчався майбутній відкривач місячної траси?
4. Які обставини змусили людину жити під чужим іменем?
5. Чим займався Юрій Кондратюк у Західному Сибіру?
6. За що заарештували і в чому звинувачували Юрія Кондратюка?
7. Чому Юрій Кондратюк відмовився працювати у групі вчених, що вивчали рух ракет?
8. У чому унікальність елеватора і вітроелектростанції, спроектованих Кондратюком?
9. Що відомо про Юрія Кондратюка після червня 1941 року?

ОПОВІДАННЯ НА САМОСТІЙНО ОБРАНУ ТЕМУ

1. У яких сферах життя вживається художній стиль мовлення?
2. Яка мета висловлювання текстів художнього стилю?
3. Які лексичні особливості має художній стиль?
4. Назвіть граматичні ознаки художнього стилю.
5. Назвіть основні види висловлювань художнього стилю.

260

Пригадайте, які ознаки має оповідання як літературний жанр. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Назвіть елементи сюжету оповідання.

ВЕСІЛЛЯ ОПАНАСА КРОКВИ

Ніхто не розумів, що гелґотав довготелесий та сухоробрий каратель. Але всі бачили, як з його рота виповзали гадюки. Вони довго сичали у вухах, а потім їхнє сичання перекладав на людську мову переляканий учитель із сусіднього села.

— Він каже, що під вашим хутором вчора застрелено трьох солдатів. Якби це трапилося тут, вони б забили усіх до одного. А так хочуть повісити лише тих, у кого в сім'ях є партизани. Якщо ви не видасте партизанських родичів, то будете знищені всі.

Двісті дідів, бабів, жінок та дітей стояли під божевільно гарячим сонцем, але їм було холодно. Цівки морозу струменіли з чорних отворів автоматів і кулеметів, націлених у всіх разом і ні в кого зокрема. Над натовпом висіли переджнивна спека і передсмертне мовчання. Потім з есесівського рота знову поповзли гадюки.

— Він каже, що можете мовчати ще десять хвилин, а тоді він звелить стріляти.

Десять хвилин бігали зморшки по чолах, десять хвилин стікало мовчанням сонце, десять хвилин задубілими очима вдивлялися в закручений спориш, ніби хотіли віднайти в ньому який порятунок. Потім натовп заворушився, і озерце людей вихлюпнуло наперед тисячолітнього Опанаса Крокву. Він забув навіть уклонитися людям, а пішов прямо на вчителя.

— Скажи цьому кнурові, що то мої сини забили ворогів. І ще скажи, хай не сміють мене бити, бо я коростявий. Хай просто вішають.

— Скільки ваших синів у лісі? — переклав учитель запитання есесівця.

— Та всі до одного.

— А хто у вас є вдома?

— Була баба, та вмерла.

— А щоб тобі язик відсох! — висунулася з юрби сива жіноча постать, хіба на яке століття молодша від Опанаса. — Живою мене до могили кладе, та ще й прилюдно. Не втечеш ти від мене, іроде, і на той світ!

Есесівець реготав довго і смачно, коли вчитель переклав йому цей монолог старої.

— Це ваша баба? — спитав Опанаса.

— Угу. Моя. А чия ж іще?

— Правду казав дід, що ваші сини в партизанах? — допитувалися в старої.

— Правду. Хіба такий збреше? Усі наші соколята в лісі гніздяться.

Їх повісили на гігантському в'язі біля колишньої церковки. Здивованими очима дивилися вони на врятованих людей.

Опанас зроду не мав дітей, а баба Оріся, що поєдналася з ним вірвовкою, ніколи не була його дружиною.

Кажуть, у юності вони дуже кохалися і хотіли побратися, але батьки не дозволили. Видали Орісю за багатшого.

Може, це правда, а може, людська фантазія творить нову легенду про велику любов, яка вже на смертному одрі зачала життя (За В. Симоненком).

261

Прочитайте поезію Сергія Лазо. Складіть елементи сюжету оповідання «Фронтіві листи» за мотивами прочитаного твору.

ФРОНТОВА ПОШТА

На фронті пошту смерть таврує,
Листи зустрілись, як — хто знає...
Він написав, що все воює,
Вона — що любить і чекає.
Слова — освідчення в коханні —
Вони відправили (їх право):
Вона — за мить до бомбування,
Він — за півдня до переправи...
Слова їх щирі, незів'ялі
З'єднались знов з чиеїсь волі,
А два листи котились далі
У інший бік війни і долі...

С. Лазо

262

Напишіть оповідання на самостійно обрану тему, користуючись пам'яткою «Як писати оповідання на самостійно обрану тему».

Як писати оповідання на самостійно обрану тему

1. Для оповідання оберіть тему, з якою ви найкраще обізнані.
2. Доберіть факти і відомості, які вас схвилювали. Будуйте розповідь так, щоб зацікавити слухачів (читачів).
3. Введіть в оповідання різні види описів (природи, зовнішності людини, предметів), підпорядковуючи їх темі й основній думці твору.
4. Дбайте про те, щоб не порушувати композиції оповідання.
5. Доберіть влучний заголовок.

ДІЄСЛОВО, ЙОГО ОСОБЛИВІ ФОРМИ. ПРИСЛІВНИК

1. Яка частина мови називається дієсловом?
2. Які дієслівні форми вам відомі? Наведіть приклади.
3. Назвіть способи дієслова. У якому способі дієслова змінюються за часами?
4. Наведіть приклади дієслів недоконаного і доконаного видів.
5. Сформулюйте правило «Букви е(є), и(ї) в закінченнях дієслів».
6. Яка частина мови називається прислівником?
7. Назвіть розряди прислівників за значенням.
8. Сформулюйте правило «Написання прислівників разом і через дефіс».
9. Коли прислівники пишуться через дефіс?

263

Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслівні форми як члени речення.

1. Міцне дерево і вм..рає стоячи. 2. Змащ..не колесо не скр..пить.
3. Хоч і сказано на глум, а ти б..ри на ум. 4. П..рлина в землі не л..жатиме, а робота не ч..катиме. 5. Якби знав, де впаду, то соломки б підст..лив. 6. Краще справу не розпоч..нати, ніж, розпочавши, не закінчити (*Нар. творчість*).

264

Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, ставлячи розділові знаки. Визначте способи дієслів, а в дійсному способі — час.

Природа це гармонія рівновага. Ми люди звикли думати що все у природі відбувається само по собі під дією отієї непереможної потреби жити рухатися цвісти співати. Більшості з нас не треба нагадувати про те що без усього цього ми не могли б жити. Ми добре розуміємо що всі блага цивілізації не заступлять того що ми називаємо одним словом природа. Ми глибоко вдячні їй за щедроти. Хай замислиться кожен із нас над тим що і вона природа незалежна торжествуюча і всемогутня також потребує нашої доброти. Зрозуміймо що ми люди беручи мусимо віддавати коли не хочемо жити в убогому світі позбавленому звуків і барв (*З журналу*).

265

Хто швидше? Запишіть подані дієслова у дві колонки: а) зі вставленими буквами и, ї; б) зі вставленими буквами е, є.

Плат..ш, встига..мо, спійма..ш, люб..ш, підтрима..те, удосконал..те, зляка..ш, склика..те, ускладн..ш, тьмяніт..ме, дума..мо, скривд..те, святку..те, повідом..те, зга..те, нагада..ш, зна..мо, погод..мо, зневажа..ш, в'яж..мо.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних дієслів складеться закінчення вислову Антуана де Сент-Екзюпері: «*Найбільша розкіш на світі — це ...*».

266

I. Попрацюйте в парах. Спишіть текст, замінюючи виділені способи форми дієслова дієприкметниками або дієприслівниками. Назвіть граматичні ознаки особливих форм дієслова. Виконайте взаємоперевірку робіт.

Сиджу в затишку на осонні й спостерігаю за пташками. Грак, який вмовстився на осиці, пробує співати. Зацвірінчали горобці, яких розбудила гракова пісня. У небі тріпочуть крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які зайнялися лагодженням гнізд. Сховались у вже високих хлібах і тріщать деркачі. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горлиці, що їх напоїв вологою теплий дощ (За Ю. Збанацьким).

Маленькі сонечка

II. Складіть і запишіть два речення з дієприкметником і дієприслівником, використовуючи фотоілюстрацію.

267

Попрацюйте самостійно. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Небо чисте, ніжно-блакитне, таке лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, хочеться всміхнутися. 2. Мати сиділа за столом, мовчки розглядаючи пожовтівші від часу фотографії. 3. Бовваніючі вдалині гори здавались чимось несправжнім. 4. Під'їжджаючи до міста, порив вітру несподівано зірвав з мене капелюх. 5. По застиглих від нічної прохолоди пагорбах переливались білим морем гірські тумани. 6. Прочитавши в журналі статтю про сміливий вчинок юнака, у мене виникло бажання розповісти про це товаришам (З учнівських творів).

268

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення в три колонки: а) з прислівниками, що пишуться разом; б) із прислівниками, що пишуться через дефіс; в) із прислівниками, що пишуться окремо.

(Ані)трохи не привіз, (все)одно не відповіла, рано(пораненьку) знайшов слід, врешті(решт) перевіряв, переходили в(брід), (з)(дня) (на)день прийдуть із сіл, зробив (по)своєму, (на)двоє заморожено, (в)цілому схвалили, кінець(кінцем) притих, як(небудь) не ріж, продавали (в)роздріб, зробив (на)перекір, з усіх(усюд) приходили, вешталися туди(сюди), (геть)чисто розкис, запам'ятай (на)завжди, тим(часом) засох, (по)дружньому ставитись, (де)коли й розповідь.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних у словосполученнях слів складеться початок прислів'я: «...*стережись*».

269

Попрацюйте в парах. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. З двома парами складіть і запишіть речення. Зробіть взаємоперевірку робіт.

(На)зустріч з однокласниками, прямували (на)зустріч; (в)останнє вікно, запитав (в)останнє, подарувати (на)пам'ять, не покладаюсь (на)пам'ять, (по)батьківському подвір'ю, (по)казахськи говорити, пролітають (у)горі, тунель (у)горі.

270

Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Усю весну і початок літа лили дощі. Весною — суспіль, а в червні-липні, наче хто розпланував те на небі, (в)ранці розгодинювалося, (о)полудні ж із заходу наповзали важкі, кучеряві, схожі на вивернуті кожухи, хмари, які бурхливо скидали свій водяний вантаж і величаво пливли далі. (Вряди)годи дощі йшли з громовицею. Земля обпилася води і була як губка.

(Що)правда, дощі, які вбивали в землю городину і не давали заповіти житах, в (одно)раз рятували яремівчан: село з (усе)біч огорнене сосновими борами, які переходили в мішані ліси, і там зарясніли гриби. Білі, красноголовці, а маслюків, синюків — сила (силенна), хоч коси косою (*Ю. Мушкетик*).

271

I. Розгляньте фотоілюстрації. Чи доводилось вам бувати в Карпатах? Опишіть свої враження, використовуючи прислівники.

Ранковий туман у Карпатах

II. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Синие глухие тучи, проступающие за оконцем, вовсе не тучи, а Карпатские горы...

Страна эта прекрасна! Она закутана в светлый туман. Кажется, что туман возникает над её мягкими холмами от дыхания первых трав, цветов и листьев.

Маленькие радуги дрожат над шумящими мельничными колёсами, брызжут водой на чёрные прибрежные вербы. Холмы, сменяя друг друга, бегут от горизонта до горизонта. Они похожи на огромные волны из зелени и света. Чистое небо неволью хочется назвать старинным словом «небосвод». Солнце отликает желтизной. И с каждым вздохом втягиваешь целебный настой из сосновой коры и снега, ещё не растаявшего на вершинах гор (За К. Паустовським).

возникать — з'явля́тися

холм — па́горб

радуга — весёлка

шумящий — тут: шумлі́вий

целебный — цілю́щий

мельничный — млинóвий

брызгать — брі́зкати

неволью — мимохіть

небосвод — тут: склепіння

Розвиток мовлення

ДІЛОВІ ПАПЕРИ

ЗАЯВА. АВТОБІОГРАФІЯ. АНКЕТА

1. У яких сферах вживається офіційно-діловий стиль мовлення?
2. Що таке документ?
3. Які ділові папери вам відомі?

272

Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про офіційно-діловий стиль мовлення.

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

Загальні ознаки	Офіційність, строга точність, стислість
Лексичні особливості	Офіційні слова і вирази, мовленнєві штампи, віддієслівні іменники
Граматичні ознаки	Похідні прикметники, складені сполучники; розповідні речення, прості речення з однорідними членами, дієприкметниковими зворотами; складнопідрядні речення з підрядними умови, причини, допусту

Заява — документ, що містить пропозицію або прохання однієї чи кількох осіб до установи або керівної особи.

Заяву пишуть від руки і в одному примірнику. Стандартом передбачені для заяви такі реквізити:

1) назва організації, установи чи посади особи, яким подається заява (пишеться праворуч, на останній третині рядка);

2) відомості про того, хто подає заяву (розміщується колонкою нижче першого реквізиту);

3) назва документа (пишеться посередині рядка, нижче верхніх реквізитів);

4) текст заяви (з абзацу з великої букви);

5) дата й підпис (розміщується під текстом, підпис ставиться праворуч, а дата — ліворуч).

Таке розташування реквізитів зумовлене умовами зручності користування: на вільному місці верхнього поля ліворуч посадова особа записує рішення і скріплює власним підписом, наприклад: «Дозволити», «До наказу», «На розгляд атестаційної комісії».

Бувають заяви прості (містять тільки прохання чи пропозицію) і складні (тут подається обґрунтування, прохання чи пропозиції, може наводитися перелік документів, що додаються до заяви).

273

I. Прочитайте зразок заяви.

Декану
факультету довузівської
підготовки
Дрогобицького педагогічного
університету ім. І. Франка
Кушлик О. П.
Петрущенко Юрія
Миколайовича,
що проживає за адресою:
Львівська область, м. Стрий,
вул. Стрілецька, буд. 4, кв. 11

ЗАЯВА

Прошу зарахувати мене на історичне відділення факультету довузівської підготовки.

12.09.2017 р.

підпис

До заяви додаю:

- 1) атестат про повну загальну середню освіту;
- 2) довідку про склад сім'ї.

II. За поданим зразком складіть документ, у якому Ярчук Антоніна Петрівна просить зарахувати її на курси водіїв. До цього документа вона додає квитанцію про оплату за навчання, медичну довідку.

Автобіографія — це документ, у якому особа, що складає його, подає опис свого життя і діяльності.

В автобіографії необхідно зазначити:

- 1) дату і місце народження;
- 2) відомості про освіту (де і коли навчалися);
- 3) відомості про трудову діяльність (коротко, дотримуючись хронологічної послідовності, вказуючи місце роботи й посаду);
- 4) короткі відомості про найближчих родичів (батька, матір, чоловіка або дружини, дітей)

Кожне повідомлення в автобіографії має починатися з абзацу. Дата написання вміщується ліворуч під текстом, а праворуч ставиться підпис автора.

274

I. Прочитайте зразок автобіографії.

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Гончарук Андрій Миколайович, народився 17 січня 1991 року в м. Бровари Київської області.

1996 року вступив до першого класу середньої школи № 3, де здобув базову загальну середню освіту (отримав свідоцтво з відзнакою). 2006 року розпочав навчання в Деснянському технікумі Муніципальної академії управління персоналом (м. Київ). Під час навчання в технікумі перевагу надавав дисциплінам суспільно-гуманітарного циклу.

2010 року, закінчивши навчання в Деснянському технікумі Муніципальної академії управління персоналом, розпочав трудову діяльність на посаді помічника юриста Київської нотаріальної контори № 1.

2011 року вступив на юридичний факультет Київського національного університету імені Т. Шевченка (дистанційна форма навчання).

2016 року, закінчивши названий вищий навчальний заклад, був призначений на посаду нотаріуса Київської нотаріальної контори № 1.

Мій батько, Гончарук Микола Федорович, викладач філософії Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана.

Моя мати, Гончарук Ірина Василівна, бухгалтер Броварського районного управління здоров'я.

01.04.2017 р.

підпис

II. За поданим зразком складіть автобіографію.

I. Прочитайте уривок із твору Остапа Вишні «Моя автобіографія».

У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і під час мого появилення на світ білий, і потім — років, мабуть, із десять підряд мати казали, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку.

Трапилася ця подія 1 листопада 1989 року в містечку Груні Зіньківського повіту на Полтавщині.

Батьки мої були як узагалі батьки. Батьків батько був у Лебедині шевцем. Материн батько був у Груні хліборобом.

Взагалі батьки були нічого собі люди. Підходящі. За двадцять чотири роки спільного їхнього життя, як тоді казали, послав їм Господь усього сімнадцятеро дітей, бо вмiли вони молитися милосердному.

Оддали мене в школу. Вчив мене хороший учитель, Іван Максимович, доброї душі дідуган, білий-білий, як білі бувають у нас перед зеленими святами хати. Учив він сумлінно, бо сам був ходяча людська совість...

Оддали мене в школу рано. Не було, мабуть, мені й шести літ. Скінчив школу. Прийшов додому, а батько й каже:

— Мало ти вчився. Треба ще кудись оддавати. Повезу ще в Зіньків, повчися ще там. Побачимо, що з тебе вийде.

Зіньківську школу закінчив я року 1903-го з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфічним чиновником якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду. Та куди ж мені в ті чиновники, коли «мені тринадцятий минало» (*За Остапом Вишню*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. До якого стилю мовлення належить текст?
2. Чим відрізняється службова автобіографія від автобіографії, написаної в художньому стилі?
3. Слово *автобіографія* складається з трьох грецьких коренів: *avtos* — сам, *bios* — життя, *grapho* — пишу; українською мовою в дослідному перекладі — *саможиттєпис*. Словосполучення *моя автобіографія* — тавтологія. З якою метою використовує цю тавтологію Остап Вишня у назві твору?

Анкета — бланк встановленої форми для запису в ньому певних біографічних та інших властивостей.

Анкети бувають вільні і стандартизовані. У вільних анкетах необхідно позначити один із зазначених варіантів. Стандартизовані анкети обробляють за допомогою спеціальних комп'ютерних програм, тому позначки в них необхідно робити чітко, зрозуміло, за вказаним зразком.

БУКВИ Н І НН У РІЗНИХ ЧАСТИНАХ МОВИ

276

Прочитайте уривок із поезії Валерія Гужви. Випишіть виділені слова і зробіть їхній розбір за будовою.

В розпівні місяць. Серпня дні **останні**.
Докопано в городах картоплі.
 Срібляста ніч на вибалки **туманні**
 Тонкий поклала **росяний** поплін.

Туман возліг на **безшелеснім** ставі,
 Закутав ліс аж по вершечки крон.
 Царює місяць у **нічній** державі,
 Себе воздвигши на **небесний** трон.

В. Гужва

Буквосполучення *nn* вживається:

1) внаслідок збігу приголосних різних частин слова: *інновація, денний, юнат*;

2) у прикметникових збільшувально-підсилювальних суфіксах *-енн-, -анн-, -янн-*, якщо на них падає наголос: *височénний, неказáнний*;

3) у прикметниках старослов'янського походження на *-енн (ий)*: *благословенний, огненний*. Але в іменниках *священик, дзвіниця* пишеться одна буква *n*.

Одна буква *n* пишеться:

1) у прикметникових суфіксах *-ан-, -ян-, -ен-, -ин-, -їн-*: *крижанний, картопляний, буквений, качиний, солов'їний*;

2) у суфіксах діеприкметників та похідних від них слів: *впевнений, впевненість, нежданий, неждано*.

277

Прочитайте речення, прокоментуйте написання букв *n* і *nn* у частинах мови.

1. Довга-довга і страшенна, мов гадюка здоровенна, голова десь за горами, ноги вперлись між лісами — то всесвітня дорога, і далека, і розлога (*Л. Глібов*). 2. З нами серце навіки веде свою довгу розмову, все почате кінчає, незбагненне знов починає, бо воно — наче куля земна, що спочинку не має (*А. Малишко*). 3. Тоді лиш пізнається цінність часу, коли він утрачений (*Г. Сковорода*). 4. Монотонно сосни дзвонять, роси роняють на долоні травам сонним (*Г. Коваль*). 5. Ліси мої, гаї мої священні, пробудьте нам вівіки незнищенні! (*Л. Костенко*). 6. Неждано ватра освітила тих, що надовкруг були. І я застиг! (*Д. Павличко*).

278

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у дві колонки: а) зі вставленою буквою *н*; б) без вставленої букви *н*.

Буден..і турботи, шален..ої вдачі, зацікавлен..ий роботою, невикористан..а спроба, багатоден..і очікування, безперестан..і чвари, буквен..і орфограми, незлічен..і народи, невідрахован..а частина, страшен..а гроза, нерозгадан..і сцени, кам'ян..і підвалини, камін..ий пам'ятник, здоровен..а яхта, почищен..ий одяг, священ..икова паства, священ..а згода, глибин..і думки, удаван..ий хворий, ран..і яблука, незбагнен..і витівки, вогнян..і знаки, огнен..і хмари, качин..е пір'я, благословен..а мова, притишен..е ойкання.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних іменників складеться початок вислову В. Самійленка: «...хист».

279

Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

1. А там, де піт росив священ..ий народу-велетня чоло, де мислі пагілля зелене вітрам наперекір цвіло, — там зводився язик вогнен..ий, там пісні полум'я цвіло (*М. Рильський*). 2. Пісен..ий скарб нашого народу майже незлічен..ий: повністю його важко зібрати навіть у найбільшому і найповнішому виданні! (*Т. Масенко*). 3. Мокрий асфальт тьмян..о виблискує крізь туман..ий степ (*О. Гончар*). 4. Огні незлічен..і, мов стрічки огнен..і, до моря спускаються з міста. 5. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі незлічен..і світла сіяли (*З тв. Лесі Українки*). 6. Біля лісу, на горі, дрімав із зачинен..ими вікон..ицями дерев'ян..ий будинок (*П. Куліш*). 7. Студен..ий вітер б'є в холодні вікна, і олов'ян..ий важко дише став (*М. Рильський*).

Подовжуйтеся м'який *н*, якщо він стоїть між двома голосними:

1) в іменниках середнього роду: *знання, відлуння*; але в назвах малих істот подовження немає: *качєня, щєня*;

2) в орудному відмінку однини іменників третьої відміни: *тінь — тінню, осінь — осінню*;

3) у прислівниках *спросоння, зрання, навмання, попідтинню, попідвіконню*.

280

Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

1. Зведись, чоловіче, під небо світан..я, на повний свій зріст, на велике зростан..я (*М. Бажан*). 2. Спросон..я птах крилами затріпоче, про щось у сні зашепчється трава (*В. Сосюра*). 3. Весіль і побратан..ь посол єдиний, із давнини він зветься «хліб і сіль» (*Т. Коломієць*). 4. Тече ріка поміж камін..ям, Рос..ю прозивають (*П. Куліш*). 5. Як хлюпочуть неспокійні ріки, голубою повін..ю налиті (*Д. Луценко*).

281

Попрацюйте самостійно. Спишіть текст, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

Зелені стебла жита тягнуться так, наче прагнуть напитися не тільки сонячн..ого проміння, а й закропитися живлющими пташин..ими піснями. Влітку жито виросте, доспіє, нал..ється колосом, і в тугому зерні житиме пам'ять про весну, а в ясному повітрі бринітимуть разки намиста, порозвішуван..і непримітн..ими пташками. І тоді, коли їстиму житній хліб, чи згадаю я це пісен..е диво?

Зелене безгомін..я в полі, на обрії завмерла в чекан..і не хмара, а кінь із вершниками, що тримає перед собою голубого списа.

Пам'ять наша — бездон..ий чарівний колодязь, у якому затонуло синє небо. У часи осін..ього смутку в моєму серці житиме спогад про веснян..у велич природи (За Є. Гуцалом).

282

I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Мы вступаем в век, в котором образование, знания, профессиональные навыки будут играть определяющую роль в судьбе человека. Без знаний, кстати сказать, всё усложняющихся, просто нельзя будет работать, приносить пользу. Физический труд возьмут на себя машины. Даже вычисления будут делаться компьютерами, так же как чертежи, расчёты, отчёты, планирование. Человек будет вносить новые идеи, думать над тем, над чем не сможет думать машина. А для этого всё больше нужна будет общая интеллигентность человека, его способность создавать новое и, конечно, нравственная ответственность, которую никак не сможет нести машина (За Д. Лихачовим).

Машина-робот

образовáние — *освіта*
определяющий — *визначáльний*
вычислѐние — *обчísлення*
чертѐж — *крѐслення*

рассчѐт — *розрахúнок*
отчѐт — *звіт*
способность — *здáтність*
нравственный — *морáльний*

II. Складіть і запишіть продовження тексту, доповнивши його міркуванням «Я створив машину, яка допомагає мені майже в усьому... Але вона не вмiє...»

Правила написання *не* з різними частинами мови можна поділити на три групи:

- 1) з іменниками, прикметниками, прислівниками;
- 2) з дієсловами і дієприслівниками;
- 3) з дієприкметниками.

Не з іменниками, прикметниками, прислівниками пишеться разом:

1) якщо слово не вживається без *не*, наприклад: 1. *Ледар і нероба — одна хвороба.* 2. *У нездарного кухаря всі страви на один смак.* 3. *Невтомно працюватимеш — щастя-долю матимеш* (Нар. творчість);

2) якщо іменник, прикметник, прислівник з *не* можна замінити синонімом, наприклад: 1. *І золота клітка для солов'я неволя (полон).* 2. *Вмить нічого не буває, все нелегкої (важкої) праці чекає.* 3. *Солома біля вогню лежатиме недовго (мало)* (Нар. творчість).

Не з іменниками, прикметниками, прислівниками пишеться окремо:

1) якщо є протиставлення сполучниками *а, але*: 1. *Не голка шиє, а руки.* 2. *Живи не минулим, а прийдешнім.* 3. *Комар пищить не голосно, а тихо, а все ж спати не дає* (Нар. творчість);

2) якщо іменник, прикметник, прислівник виступає присудком: 1. *Кінь свині не товариш.* 2. *Після обіду ложка не потрібна.* 3. *Козакові в бою не страшно.* (Нар. творчість).

283

Прочитайте речення. Прокоментуйте написання *не* з іменниками, прикметниками, прислівниками.

1. Не сокира теше, а чоловік.
  2. Охайний нечупарі не до пари.
  3. Із невеличкої іскри немалий вогонь буває.
  4. Від любові до ненависті — один крок.
  5. Не силою роби, а розумом, не серцем, а зви-чаєм.
  6. Господарський хліб не білий, а ситний.
  7. Піший кінному не попутник.
  8. Хто невчасно сіно косить, той у стріхи їсти просить
- (Нар. творчість).

284

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в першому реченні виділене слово з *не* пишеться окремо, а в другому — разом.

1. **Не розумний** тим Денис, що великий в нього ніс. 2. **Нерозумний** язик думку випереджає (*Нар. творчість*).

285

Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Батько рідко співав говорив (не)багато спочивав од роботи хіба що на свято (*Д. Луценко*). 2. Так (не)ждано затужилось мені небом застогнало висотою над крилом (*Б. Олійник*). 3. (Не)срібло (не)злото тут я збираю а щирі сердечні слова (*М. Тарнавський*). 4. Я (не)схожий на суху пустелю але ти із квіткою рідня (*А. Малишко*). 5. Вуж (не)отруйний (не)страшний корисний навіть (*М. Рильський*). 6. У дружній сім'ї (не)порозуміння тривають (не)довго (*О. Копиленко*). 7. Рушієм і мірою життя є добро а (не)зло дружба а (не)зненависть (*О. Довженко*).

Не з дієсловами і дієприслівниками зазвичай пишеться окремо, наприклад: 1. *Не попередить четвер середу*. 2. *Не знаючи броду, не лізь у воду* (*Нар. творчість*).

Не з дієсловами і дієприслівниками пишеться разом:

1) якщо слово не вживається без *не*, наприклад: *Нехтуючи здоров'я, нехтуєш життям* (*Нар. творчість*);

2) якщо слово має префікс *недо-* і виражає неповноту дії, наприклад: *Як кажи: «Дай!», то недочуває (погано чує), а як кажи: «На!» — гарно чує. Але: Хто занадто в дрібниці вдається, головного може не добачити (не побачити зовсім)* (*Нар. творчість*).

З чотирма дієсловами **не** може писатися разом або окремо, залежно від їхнього значення:

непокоїтися (хвилюватися) — не покоїтися (не спочивати);

нездужати (хворіти) — не здужати (не змогти);

нестямитися (втратити самовладання) — не стямитися (не прийти до тями);

неславити (ганьбити) — не славити (не прославляти).

286

Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

1. Не подумавши, і кілочка не затешеш. 2. Не дослухавши до кінця, не квапся відповідати. 3. Не здужає третього хліба з'їсти. 4. Їв би кіт рибу, та в воду не хоче. 5. Той, хто нездужає, все про здоров'я говорить. 6. Не замочивши ноги, рибки не зловиш. 7. Мати завжди про дитя непокоїться. 8. Працьовитий не покоїться на перині, а в роботі усі днини. 9. Як не дочує, то вигодає. 10. Ледар своїх недоробок ніколи недобачає (*Нар. творчість*).

287

Хто швидше? Запишіть подані дієслова у дві колонки: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидить, (не)досягнувши, (не)рушити, (не)хтують, (не)рвувати, (не)удосконалити, (не)глянув, (не)ображають, (не)зчувшись, (не)минувши, (не)інформуєш, (не)дооцінювати, (не)вгавати, (не)остерігаючись, (не)рубати, (не)організували, (не)гукаючи, (не)обговорять, (не)містить.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв дієслів, записаних у першій колонці, складуться пропущені слова у вислові В. Симоненка: «Я хочу правді бути вірним... одвічним злу».

288

I. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Птахи сильніше (не)покоїлися, тривожно перегукувалися й знімалися на крила (*М. Коцюбинський*). 2. Весна прийшла (не)сподівано. (Не)зчулися, як промайнув і березень (*Яків Баш*). 3. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім раз подумай і (не)вчини, а добро роби (не)думаючи (*М. Рильський*). 4. Купець той багато (не)правди робив: мірявши — (не)домірював, важивши — (не)доважував; дурив людей (*Г. Григоренко*). 5. От вона поневіряється зі своїм старим в убогій хатині, (не)доїдає і (не)досипає (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Я (не)люблю, коли кричать, (не)навиджу, коли лякають, соромлюся, коли звикають, принижень несучи печать (*В. Коротич*).

II. У парі із сусідом по парті складіть і розіграйте діалог про походження і значення вислову: «Коли твориш милостину, нехай твоя ліва рука не знає, що робить права».

Дієслово *не має*, що пишеться окремо, слід відрізнити від заперечного слова *немає*, що пишеться разом. Заперечне слово *немає* можна замінити словом *нема*, наприклад: 1. *Немає (нема) диму без вогню*. 2. *Хто розуму не має, тому його і коваль не скує (Нар. творчість)*.

289

Спишіть, розкриваючи дужки, і відгадайте загадки.

1. Що літає: крил (не)має, але крила підймає. 2. У нього ніг (не)має, але воно сідає і встає. 3. Є крила — (не)літаю, ніг (не)маю, а гуляю, по землі (не)ходжу, на небо (не)дивлюся, зірок (не)лічу, весь час мовчу. 4. Сама розуму (не)має, а всіх розуму навчає (*Нар. творчість*).

Відгадки: книжка, вітер, сонце, риба.

Не з дієприкметниками пишеться разом, якщо дієприкметник не має при собі залежних слів і виступає в реченні означенням, наприклад: *Неполиті квіти надвечір прив'яли.*

Не з дієприкметниками пишеться окремо:

1) дієприкметник має при собі залежні слова, наприклад: *Не политі зранку квіти надвечір прив'яли;*

2) дієприкметник виступає присудком, наприклад: *Квіти не политі;*

3) є протиставлення: *Не политі, а напоєні дощовою вологою квіти ожили.*

290

Прочитайте прислів'я і приказки, поясніть написання *не* з дієприкметниками.

1. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений. 2. Чого Івась не навчений, того Іван не знатиме. 3. Вовк і лічених корів, і нелічених овець бере. 4. У ледаря ліжка до спини не прив'язане, а приклеєне. 5. З гаразд не обдуманих слів і кури сміються (*Нар. творчість*).

291

Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів (не)сказаних у серці (*В. Сосюра*). 2. Ми ніколи (не)скаржилися, доля наша завжди була (не)легка, але наша, ні в кого (не)позичена, (не)дарована ніким, ми її ні в кого (не)просили, самі виривали власними руками і (не)хочемо іншої, (не)зміняємо на іншу (*П. Загребельний*). 3. Обабіч пропливали (не)виразні сіро-жовті поля, ззаду (не)вибіленим полотном розгорталася дорога (*В. Кава*). 4. І не всі теореми доведені, (не)дочитані всі казки (*Б. Олійник*). 5. Світ здається чарівною казкою, (не)розгаданим плетивом мрій (*В. Симоненко*). 6. Як я малим збирався навесні піти у світ (не)знаними шляхами, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Д. Павличко*).

292

Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у дві колонки: а) з *не*, що пишеться окремо; б) з *не*, що пишеться разом.

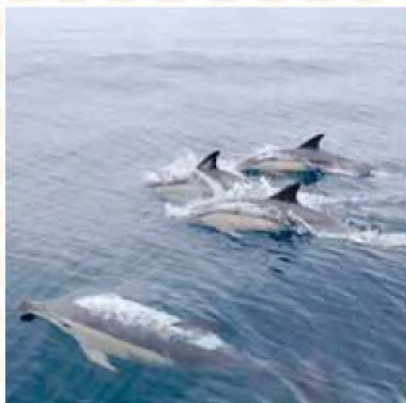
(Не)зрозумівши думки; (не)зрозумілі знаки; третій день (не)здужає; (не)втамована спрага; докази (не)знайдені; (не)покоїтись про друзів; (не)здужав підняти; (не)доброзичливий, а в'їдливі сміх; (не)далека подорож; (не)правда спопеляє; (не)дочитана мною книга; (не)пролазні хащі; таємниця (не)відгадана; (не)впевнено ідеш; (не)стривожена шумом ящірка; (не)допитий холодний чай; (не)друг, а ворог.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв останніх записаних сполучень слів складеться закінчення вислову В. Сосюри: «Труд оживляє гори й води, ...».

293 Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Дельфіни

Ночью неожиданно началась буря. К утру она закончилась. Волны выкинули на берег немало цветных камушков. Сейчас море тихое. У берега, среди небольших камней, обросших водорослями, играла кефаль. Подальше, метрах в ста от берега, плавали дельфины, не замеченные мной раньше. Очевидно, они и загнали сюда кефаль.

Улов камушков, вопреки ожиданиям, был небогатый. Я выкупался в море, поел хлеба, запил его негорячим кофе из термоса. Не хотелось уходить с морского берега, но жара усиливалась, и нужно было найти тень (За В. Ивановим).

ка́мушек — камі́нчик

вопреки́ — всу́переч

§27

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ ТА ВИГУК

1. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
2. Яку роль виконують прийменники в мові?
3. Сформулюйте правило «Правопис прийменників разом, через дефіс і окремо».
4. Яка частина мови називається сполучником?
5. На які групи за значенням поділяються сполучники?
6. Яка частина мови називається часткою?
7. Сформулюйте правило «Написання часток разом, через дефіс і окремо».
8. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?

294

Прочитайте прислів'я і приказки. Випишіть словосполучення з прийменниками. Визначте, які відношення виражають прийменники, з якими відмінками вживаються.

З р а з о к. *Росте на горі* — місця, з М. в.

200

1. Добре ледачого по смерть посилати. 2. У лінивого на полі кропива росте. 3. Зробив дірку до бублика. 4. Без діла жити — тільки небо коптити. 5. Як на вечорниці іде, то під ним земля гуде; а до роботи в нього нема охоти. 6. Шилом моря не нагрієш, від тяжкої роботи не розбагатієш (*Нар. творчість*).

295

Хто швидше? Подані словосполучення із прийменниками запишіть у три колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Зупинився (по)біля яблуні, (із)за крутих схилів, (на)відміну (від)прямокутника, (з)посеред вагомих слів, зробив (за)ради рідних, зупинився (по)серед класу, згідно (з)розпорядженням, видніється (з)над гір, (за)допомогою усмішки, відповідно (до)статуту, (з)поміж багатьох обов'язків, (за)для дитячої витівки, знайшов (по)між айстр, незважаючи (на)негоду.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв останніх записаних у словосполученнях *слів* складеться продовження прислів'я: «*На чорній землі...*».

296

Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Визначте групи сурядних сполучників за значенням.

1. Людина родиться для щастя й для радості і бореться вона і діє во ім'я щастя. Розцвітає людина в щасті а не в журбі в світлі а не в темряві й ненависті в сім'ї а не в розлуці і ніколи не в неволі (*О. Довженко*). 2. Чи то у спеку чи в мороз у хугу чи у зливу у даль ми йдем, де б не прийшлося, спішим у путь, щоб нам добыть зорю свою щасливу (*М. Терещенко*).

297

Прочитайте речення. Визначте групи підрядних сполучників за значенням. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Гори востаннє засвітилися легким ажурним золотом, немов були зіткані з багрянистих суцвіть (*О. Гончар*). 2. Чим вище дерево, тим корінь глибше, щоб буря не зламала (*Нар. творчість*). 3. Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти (*Д. Павличко*). 4. Розквітло нове життя, так що старому нема ворота (*Нар. творчість*). 5. Ви чуєте, як дзвонить колос у вікна повечірніх зір? (*М. Сингаївський*). 6. Хоч зима за вікном, а серце сповнене весною (*К. Тищенко*). 7. Ні! Світлу відчиняймо брами до наших молодих садів, бо правда — в нас, бо правда — з нами, бо з нами сонце всіх віків! (*М. Рильський*).

I. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Як (би) мені дістати струн живих, як(би) той хист мені, що(б) грать на них, потужну(б) пісню я на струнах грала. 2. Як(би) я тепер хотіла в золоте човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (З *тв. Лесі Українки*). 3. Ліс стоїть мовчки, про(те) смереки шепчуть щось (О. *Кобилянська*). 4. Співай(же) зі мною про(те), як весною усе відживається знов. 5. Ніч мине, як вже не раз минала, — то(ж) не дарма темрява тремтить. 6. То(ж) сіль землі, то(ж) сила молода ішла на смерть, на згубу неминучу (З *тв. Лесі Українки*).

II. Розгляньте репродукції картин Миколи Глуценка «Весняний день» і «Квітучий сад». До котрого із речень вправи вони могли б бути ілюстраціями? Складіть 3–4 речення на тему «Весна прийшла!», використовуючи частки.

М. Глуценко. Весняний день

М. Глуценко. Квітучий сад

Частки можуть писатися окремо, разом і через дефіс.

1. Частки *би (б), же (ж), то, ось, он* зазвичай пишуться окремо від інших слів: *сказав би, зроби ж, ось як*.

Разом ці частки пишуться у складі сполучників та інших часток: *таж, мовби, немовбито*.

2. Разом пишуться частки *де-, аби-, чи-, як-, що-, -сь: деякий, абиж, чимшвидше, чимало, якнайкраще, десь*.

3. Через дефіс пишуться частки *казна-, хтозна-, будь-, -небудь, -бо, -но, -от, -таки: казна-ж, хтозна-де, бозна-що, як-небудь, скажи-бо, допомогти-но, як-от, подумай-таки*.

4. Окремо пишуться частки, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: *аби до чого, де з ким, хтозна й що*.

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення з частками в три колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(Як)раз отримав, допоможи(но) зараз, хтозна(про)який слід, (казна)звідки прийшла, немов(би) зайшов у ліс, (де)коли сумую, де(про)що загадали(б), (хтозна)чого наговорив, (чим)швидше приготуй обід, ні(про)який витвір, вирушив(таки) у подорож, (будь)який дослід, не злякався (ні)трохи, помилився (ж)таки не вперше, (що)найкращі відповіді, розкажи(бо) про сади.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться продовження вислову Г. Сковороди: «Мудрій людині...».

Пригадайте правило написання вигуків через дефіс. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — «ку(ку)! ку(ку)!» — і сіє тишу по травах (*М. Коцюбинський*). 2. Ніжно так, ласкаво, немов вибачаючись, полощуться об гальку дрібні хвилі — немає їх, немає, а потім так несміливо — хлюп(хлюп) хлюп... (*Ю. Збанацький*). 3. Скажи, (будь)ласка, хоч словечко, озвись до мене, ньенько (*Нар. творчість*). 4. (На)добраніч, кохана діброво! (До)побачення, сонечко ясне (*В. Самійленко*). 5. А ну(те), хлоп'ята, на байдаки! Море грає — ходім погуляти (*Т. Шевченко*). 6. «О(о)о!» — виривається те саме «о», але в мене то радіє, то журиться, то не йме віри, то віднікується, то дивується (*М. Стельмах*).

301

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Стол, за котрым ты сидишь, и парта, и окно в классе, крыша над головой, твоя одежда и обувь, книга, захватывающая твою душу, и ежедневная пицца — всё на свете построено и добыто человеческими руками. Они управляют с пером и молотом, держат штурвалы кораблей и рули автомашин, лопаты и микроскопы. Они способны бережно положить кусочек сахара в твою чашку чая и увесистый кирпич в фундамент твоего дома, извлечь жемчужину из морских глубин и занозу из твоего пальца.

Руки человека подчинились его разуму и воле, и дикие земли превратились в богатые поля, а яблоня-дикарка стала приносить сладкие плоды.

Всё могут, со всем справятся, всё умеют человеческие руки! (*За Л. Кассилем*).

руль — кермо
увесистый — важкий
подчинить — підпорядкувати

заноза — скáбка
дика́рка — тут: дічка
жемчужина — перліна

302

1. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перебільшувати трьох з половиною хвилин).

ВІДКРИВАЧ ДОРОГИ ДО ЗІРОК

Сергій Корольов

Пам'ятник
Сергію Корольову. Київ

Сергій Корольов пішов навчатися до Київського політехнічного інституту, зацікавившись передусім його професорсько-викладацьким складом і тим, що в його стінах навчався Ігор Сікорський. Крім того, при інституті був планерний гурток, а факультет повинен був готувати авіаційних інженерів. Юнак мріяв стати авіа-конструктором.

Для тих, хто не довів свого пролетарського походження, навчання було платним. Майже всі студенти працювали. Добре, що лекції розпочиналися о 16 годині. Студент Корольов писав матері: «Прокидаюся рано, годині о п'ятій. Біжу до редакції, забираю газети, а потім — на Солом'янку, розношу. Так і заробляю вісім карбованців».

Спроби керівництва інституту відкрити при механічному факультеті авіаційне відділення, зазнали поразки, тому С. Корольов продовжив навчання за спеціальністю «літакобудування» на аеромеханічному факультеті Вищого технічного училища в Москві. Навчання він поєднував із роботою на заводах авіаційної промисловості. У цей же час Корольов закінчує школу пілотів-планеристів і Московську школу льотчиків.

Розвиток авіації проходив через планеризм — конструктори намагалися будувати літальні апарати, основані на принципах польоту птаха. Так від планера до літака, від літака до космічного корабля відбувався розвиток авіації й космонавтики.

Сергій Павлович Корольов, очоливши групу вчених з вивчення ракетобудування,

виявляє неабиякі організаторські здібності, отримує фінансування досліджень і розробок, що проводяться вченими. Через деякий час було створено і запущено ракети на гібридному й рідкому паливі.

Проте не обминула Корольова доля багатьох інших учених і культурних діячів — у 1938 році він був заарештований і відправлений у табори на Колиму терміном на 10 років. У зверненні до Сталіна Сергій Павлович писав: «Метою і мрією мого життя було створення вперше в СРСР такої потужної зброї, як реактивні літаки. Я можу довести мою безвинність і хочу продовжити свою роботу над ракетними літаками для оборони СРСР». Влада вирішила спочатку змінити міру покарання на... 8 років виправно-трудоих таборів, а потім — на відбування покарання в закритому конструкторському бюро, яким керував А. Туполєв.

В'язні Корольов і Туполєв працюють у Москві над створенням літака «Ту-2», а після переведення Сергія Павловича до Казані він працює над реактивним двигуном для пікіруючого бомбардувальника Петлякова «Пе-2». Навіть після звільнення від арешту і зняття судимості життя конструктора ракетної техніки продовжується під грифом «цілком таємно». Усі розробки Корольова — державна таємниця надзвичайної ваги й значення.

Від серпня 1956 року Сергій Корольов — керівник і головний конструктор найбільшого в державі ракетного центру. Наукові здобутки вченого, втілені в металі, спочатку вражали, а потім захоплювали планету: запуск наддалекої міжконтинентальної багатоступінчастої балістичної ракети, виведення на орбіту першого в історії штучного супутника Землі. Апогей роботи вченого — 12 квітня 1961 року, перший космічний політ на кораблі «Восток» Юрія Гагаріна. Це були події, за якими стежив увесь світ.

До останніх днів життя працював Корольов, продовжуючи розробляти нові конструкції космічних кораблів.

Міст із Землі до космосу було перекинуто, дорога до зірок відкрита завдяки невтомній праці Сергія Павловича Корольова, що починав трудову діяльність із рознесення газет, а закінчив її творцем космічних кораблів, засновником практичної космонавтики (За Л. Семакою).

II. За самостійно складеним планом усно перекажіть текст.

III. Складіть невелике письмове продовження тексту з власних міркувань про значення досліджень космосу для людства.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

§28

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

1. Яка синтаксична одиниця називається словосполученням?
2. Розкажіть про способи зв'язку слів у словосполученні.
3. Чим речення відрізняється від слова і словосполучення?
4. Які члени речення становлять його граматичну основу?
5. Сформулюйте правило «Тире між підметом і присудком».
6. Назвіть види односкладних речень із головним членом присудком. Які є односкладні речення з головним членом підметом?
7. Чим неповні речення відрізняються від односкладних?
8. Сформулюйте правило «Тире в неповному реченні».

303

Перекладіть сполучення слів українською мовою і запишіть.

Внимательно слушал, слушая музыку, отношения к работе, переведённый текст, решительный ответ, обратите внимание, помогите найти, верный ответ, несложный вопрос, на порядок дня, лесопарковое хозяйство, поворот влево, случайная встреча, сделать вывод, ценные бумаги, по собственному желанию, живописные места, составит график, заимствованные слова, следует в депо, сразу согласился.

304

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Життя наше це подорож а дружня бесіда це візок що полегшує мандрівникові дорогу (*Г. Сковорода*). 2. Добре міркувати про чесноти ще не означає бути доброчесним (*К. Ушинський*). 3. Слова полова але огонь в одежі слова безсмертна чудотворна фея правдива іскра Прометея (*І. Франко*). 4. Всі дороги в світі це лише орбіти: якою б не ішов все одно повернешся туди звідки вийшов (*М. Куліш*). 5. Є сотня мов а правда лиш одна (*М. Рильський*). 6. Щастя це трикутник а в ньому три боки віра надія любов (*Б.-І. Антонич*). 7. Найогидніші очі порожні найгрізніше мовчить гроза найнікчемніші дурні вельможі найпідліша брехлива сльоза (*В. Симоненко*).

305

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть граматичні основи, визначте види односкладних речень.

1. Не визнаєм сліпої долі, самі буду..мо життя (*В. Сосюра*).
2. Треба бути щедрим і вимогл..вим до себе (*О. Довженко*).
3. І сонце, й день, і вишня в цвіті, і творчості кр..лата мить (*П. Тичина*).
4. Прислухаєшся до невгамовного співу жайворонка і відчува..ш гомін степу, його нескінченну пісню (*О. Гончар*).
5. Вчителя й дерево пізнають з плодів (*Нар. творчість*).
6. Гарно як у полі! Так би йти завжди! Вітер і тополі, сонце і сади (*В. Сосюра*).

306

Спишіть речення, опускаючи слова, що повторюються. Поставте, де потрібно, тире.

1. Не вчи орла літати, а солов'я не вчи співати.
2. Чужу біду на воді розведу, а своїй біді й кінця не знайду.
3. Ранні пташки росу п'ють а пізні пташки слізки ллють.
4. Вовка ноги годують, а мисливця ноги рятують.
5. Стріла ранить тіло, а слово ранить душу.
6. Не давай цапові стерегти капусту, а лисиці не давай стерегти курей.
7. Повний колос до землі гнеться, а порожній колос догори пнеться.
8. Повна бочка мовчить, а порожня бочка гучить (*Нар. творчість*).

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Сформулюйте правило «Кома між однорідними членами речення».
3. За яких умов означення будуть однорідними?
4. Що таке звертання? Які звертання називаються непоширеними, а які — поширеними?
5. Які слова називаються вставними? Назвіть групи вставних слів за значенням.
6. Які розділові знаки вживаються при вставних словах (словосполученнях, реченнях)?

307

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Нива то стрепене дужими м'якими крилами і до самого обрію летить то враз відкинеться назад стихне як пісня (*М. Стельмах*).
2. Працею людина і сильна і красива (*О. Гончар*).
3. Завод і лан село і місто злились в єдину пісню чисту (*М. Рильський*).
4. Батьківщина! Це слово охоплювало все посріблену сивиною батькову голову усмішку матері неозорість рідних ланів радість світанків над рідною землею і чарівність її вечорів (*М. Стельмах*).
5. І проліски й травка й зелена муравка і кульбаба рясна і фіалка ясна всі квіти весняні веселі кохані з-під листя виходять голівки підводять од сну зимового до сонця ясного (*Олена Пчілка*).
6. Все це воду очерет жарке

блакитне небо й розпечене сонце над ним ніби вперше побачив Михайлик (І. Сенченко).

308

I. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. О мій врожаю світла моя доле Люблю твій шум і шепіт серед поля! (А. Малишко). 2. Світи нам день безсмертними огнями шуміть сади роди зерно земля (В. Сосюра). 3. Гей юнаки гей молодість світу доля планети у ваших руках (І. Нехода). 4. Тихе блідо-блакитне море здається спить (М. Коцюбинський). 5. Можливо вдома дощик не вщухає можливо й там вирує водограй (Д. Луценко). 6. Чужа душа то кажуть темний ліс (Л. Костенко). 7. Здається цілий світ тобою марить країно сонячна моя (В. Раєвський).

II. Поставте подані словосполучення у формі звертання й запишіть. З трьома словосполученнями запишіть речення.

Петро Миколайович, Антоніна Максимівна, лейтенант Іваненко, добродій Степан, друг Микола, пан прокурор, колега Пшенична.

1. Які члени речення називаються відокремленими?
2. Розкажіть про умови відокремлення означень і прикладок.
3. Коли відокремлюються обставини?
4. За допомогою яких прийменників відокремлюються додатки?
5. Розкажіть про відокремлені уточнювальні члени речення.

309

I. Прочитайте текст. Знайдіть відокремлені члени речення, поясніть правила вживання розділових знаків.

Біла акація стоїть край Оленчукового городу, над самим Сивашем. Ніяке дерево не витримує в цім безводнім солончаковім краю, на палених вітрах, і тільки вона, жилага акація, цупка колюча королева півдня, веселить людський зір по присиваських убогих селах, щовесни вбираючись у рясні кетяги цвіту. Як вірну подругу, любить білу акацію степовик. Та й як її не любити. Наперекір суховіям та чорним бурям, повсюди йде вона за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте (О. Гончар).

Колюча біла королева

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис, вживаючи речення з відокремленими членами.

208

310

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення.

1. Обов'язково треба крім спеціальної науки винести зі школи чесні погляди на свій народ (*Іван Карпенко-Карий*). 2. Погожий вітер іще не погасив самородків золота розкиданих над обрієм а вже небо розливалось (*М. Стельмах*). 3. Деякі присіли на буреломі деякі слухали стоячи (*О. Гончар*). 4. Важко кидати землю не залишивши на ній доброго сліду (*І. Цюпа*). 5. Деревата хитались і від страху найжачивши голі віти ніби силкувалися втекти (*В. Винниченко*). 6. Є на білім світі Голосіїв таємничий острів доброти (*П. Перебийніс*). 7. Дошкульно й шпарко тіло пік мороз в ту сніжну зиму довгу і сувору (*Д. Луценко*).

311

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть відокремлені члени речення.

ОРЁЛ

Чёрный степной орёл, житель курганов, царственно величавый в своём одиночестве, парил в холодном поднебесье, почти незаметно теряя на кругах высоту. Широкие, тупые на концах, неподвижно распростёртые крылья легко несли его там, в подоблачной вышине, а встречный ветер жадно облизывал и прижимал к могучему костистому телу чёрное, тускло блестящее оперенье. Когда он, слегка кренясь на разворотах, устремлялся на восток, солнечные лучи светили ему вниз и навстречу. Тогда казалось, что по белому подбою орлиных крыльев мечутся белые искры, то мгновенно вспыхивая, то угасая (*М. Шолохов*).

жітель — тут: *мішканець*
одино́чество — *самотність*
теря́ть — тут: *втрача́ти*
круг — *ко́ло*

распростёртый — *розпластаний*
кості́стый — *кістля́вий*
крені́ться — *нахиля́тися*
ту́скло — *тьмя́но*

КОРИСНА ПОРАДА

У вільну хвилинку радимо звертатися до книжки **Євгенії Чак «Чи правильно ми говоримо?»**, де за алфавітом наведено приклади правильного вживання слів у сучасній українській мові.

ЖИТЕЛЬ ЧИ МЕШКАНЕЦЬ?

Російське слово *житель* має два українські відповідники — *житель* і *мешканець*. Житель — той, хто взагалі десь живе. Кажемо: *житель України, жителі селища, жителі будинку*. Мешканець — це особа, що займає якесь приміщення як житло; жилець. Правильно сказати: *мешканці сусіднього під'їзду, мешканці гуртожитку*. Цим словом також можна назвати тварин, які населяють певну місцевість, живуть у якомусь місці. Наприклад: *Тарпан, або дикий кінь, — мешканець степів*.

§29

ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

1. Яке речення називається складним? Користуючись таблицею, вміщеною на першому форзаці підручника, розкажіть про види складних речень.
2. Яке речення називається складносурядним?
3. Сформулюйте правило «Розділові знаки у складносурядному реченні».
4. Яке речення називається складнопідрядним?
5. Користуючись таблицею, вміщеною на другому форзаці підручника, розкажіть про види складнопідрядних речень.
6. Як можуть поєднуватися між собою частини складнопідрядного речення з кількома підрядними?
7. Яке речення називається безсполучниковим складним?
8. Які розділові знаки вживаються між частинами безсполучникового складного речення?

312

- I. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

Славними є італійські пісні але й український спів перлина в спільному пісенному багатстві людства. Він породжений красою України і тому такий прекрасний. Він народжений її широкими степами і тому такий розлогий. Він народився у битвах і тому такий вільний. Він постав із слюзи самотньої дівчини і тому так бере за серце. Він впливає із кобзарської зажурливості і тому гармонія його сповнена думки. Ось такою є українська пісня (*О. Кошиць*).

- II. Складіть і запишіть невелику розповідь про свою улюблену народну пісню, використовуючи складносурядне речення.

313

Прочитайте складнопідрядні речення, визначте їхні види. Накресліть схеми речень.

1. І океанів тих нема, щоб вірні роз'єднать серця (*М. Рильський*).
2. Безсмертний той, хто все своє життя за долю людства голос піднімає (*М. Бажан*).
3. На небі збиралися великі хмари, так що можна сподіватися дощу (*Н. Рибак*).
4. І я б хотів прожити так, щоб добрим друзям радість дарувати (*Л. Дмитерко*).
5. Ми в грозах радісно зростали, щоб в дні ці сонячні прийти (*В. Сосюра*).
6. Як тільки смеркне, далекий обрій враз розцвітає червоним саявом (*М. Коцюбинський*).
7. Гори востаннє засвітилися легким ажурним золотом немов вони були зіткані з багрянистих суцвіть (*О. Гончар*).
8. Люблю людей землі моєї, бо й я землі своєї син (*В. Сосюра*).

314

Попрацюйте в парах. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми речень. Виконайте взаємоперевірку робіт.

1. Тут де кожен камінь кров'ю полили в бою брати із пошаною й любов'ю зупинися друже ти (*В. Лучук*).
2. Той хто занепав духом уже не страждає (*Д. Павличко*).
3. Йшли недовго не блукали бо дороги не шукали (*Л. Первомайський*).
4. А на тому боці ген-ген вздовж берега майоріли біліли села немов там посідали гуртами чайки (*Яків Баш*).
5. В тім слові гордість матері за сина що неподільно поєднати вмів із словом «мати» слово «батьківщина» цю найсвятішу з людських матерів (*М. Бажан*).
6. Дбати про мову це справа совісті сучасної людини якщо вона громадянин і патріот (*В. Русанівський*).

315

Прочитайте складнопідрядні речення з кількома підрядними. Назвіть граматичні основи, визначте види підрядних речень. Накресліть схеми речень, визначте вид підрядності.

1. Чудові ці степи влітку, коли шумлять хліба, коли жайворонки весело заливаються в небі, коли до млості припікає сонце (*С. Скляренко*).
2. Коли б я зараз досягла всього того, про що мрію, життя втратило б для мене будь-який зміст, бо в ньому не було б боротьби і радості (*І. Цюпа*).
3. Краса боятися не звична, бо звикла вірити, що вічна (*І. Муратов*).
4. Над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала надламана гілочка, як на залитий сонцем листок сідав метелик, як росла трава (*М. Стельмах*).
5. Від яблуньки, яка в саду зростає, і до клена, що звівся біля тину, тоненька павутинка причепилась (*В. Ткаченко*).

316

Перебудуйте складні сполучникові речення на безсполучникові. Перероблені речення запишіть. Усно поясніть уживання розділових знаків.

1. Якщо стоїш високо, то не будь гордим, а якщо стоїш низько, то не гнися. 2. Хліб — найбільше багатство, бо без нього і золото втрачає свою ціну. 3. Коли прийде літо, тоді все розмаїто, а коли прийде зима, тоді нічого нема. 4. Рад би не плакати, а сльози самі ллються. 5. Ранок — п'янок, бо як уранці не зробиш, то увечері не здоженеш. 6. Подивиться, наче холодною водою зіллє. 7. Хвалилася коза, що в неї хвіст довгий. 8. Не хочу заходити у ворота, так що розбирайте тин (*Нар. творчість*).

317

I. Прочитайте текст, поясніть уживання розділових знаків у безсполучникових складних реченнях.

КУРАЙ ЗІ СТЕПУ

Стріпнувся, глянув у вікно: нема вже дощу. І сонця нема — десь за хмарами сховалось. Димчасто-сіре небо просвічується, воно під-рожевлене захмарним вогнем, воно розсіває кремове світло. Від того світла блищать краплини дощу на мокрих стеблах.

З дрімотного поля потягло вітерцем, заплюскали краплі, струшені додолу. Вітерець дужчав; він, мабуть, не долетів сюди, він тільки набрав розгону в степу. І там, у степу, щось починалось. Не знаю: хтось від когось тікав, хтось когось наздоганяв. Але там переполох, і переполох страшний. Низько, при самій землі, котились, стрибали прудкі втікачі. Сірі, кудлаті, стрибали вони по канавах, зупинялись на хвилин-

Квітка кураю

Котяться, стрибають сірі клубки

ку, щоб перепочити, і припускали чимдуж. Гналися за ними такі ж волохаті клубки. Разом вони бігли до села і злякано ховались у садки, у купці, у канави. Що це таке? Зайці? Вовки?

Один клубок відірвався від гурту і боком, як підстрелений, покотився до нас. Стриб, стриб — заячим скоком влетів у наш двір і шасть під солому, затих.

Я вискочив із хати й біжком до соломи: курай. Забився в кубло, сидить. Ніби й досі труситься від дощу. Отакі зайці.

Вітер гнав із поля мокрий курай (В. Близнець).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Підготуйте докладний письмовий переказ тексту.

318

Попрацюйте в парах. З поданих простих речень складіть і запишіть складне речення з різними видами зв'язку.

1. Звичай — це не відокремлене явище в житті народу. Вони втілені в рухи і дію світовідчуття. А ці взаємини безпосередньо впливають на духовну культуру народу. 2. Народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного життя. Звичаї — неписані закони. Ними керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. 3. Усна народна творчість може служити прикладом єдності між усіма українськими землями. Ця спільність мови та звичаїв завжди була вузлами. Ці вузли зв'язували наш народ. Наш народ був штучно поділений державними кордонами (За О. Воропаєм).

319

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Накресліть схему першого речення.

Воздух уже потемнел, и в нём выделялся ствол каждого дерева, каждая веточка с той мягкой и приятной ясностью, которую можно наблюдать только ранней весной, по вечерам. Слышалось иногда, как густым басом гудит, пролетая где-то очень близко, невидимый жук и как он, сухо щёлкнувшись о какое-то препятствие, сразу замолкает. Кое-где сквозь чащу деревьев мелькали серебристые нити лесных ручейков и болотец. Изредка над головой пролетала с пугливым криканьем утка, слышно было, как пролетает с места на место бекас. Высыпали первые звёзды, и никогда их мерцающее сияние не казалось мне таким золотым, таким чистым и таким радостным (За О. Купріним).

ствол — стóвбур
щёлкнуться — лóснути
препятствие — перепóна
чаща — хáща

мелькáть — миготіти
пугли́вый — лякли́вий
мерца́ющий — мерехтлі́вий
кóе-где — де-не-де́

СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

1. Які ви знаєте способи передачі чужого мовлення?
2. Що називається прямою мовою?
3. Які особливості має непряма мова?
4. Що таке діалог? Як оформляється діалог на письмі?
5. Розкажіть про способи заміни прямої мови непрямою.
6. Що таке цитата?

320

Уважно розгляньте таблицю, розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях із прямою мовою.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

Схеми речень	Приклади
А : «П». А : «П?» А : «П!»	<i>Ой співав я: «Буде жити наше слово, буде» (П. Куліш). Думала смерека: «Де краса у мене?» (Д. Павличко). Обступили нашу Ольгу люди: «Хай щаслива твоя доля буде!» (Т. Масенко).</i>
«П», — а. «П?» — а. «П!» — а.	<i>«Не проводжайте мене», — попросила Ляля рідних (О. Гончар). «Серйозно вирішив стати агрономом?» — цікавився Ярослав (Ю. Збанацький). «Ну, а тепер берімося до діла!», — весело запропонував юнак (Ю. Збанацький).</i>
«П, — а, — п». (думка не закінчена) «П, — а. — П». (думка закінчена)	<i>«Хай чабан, — усі гукнули, — за отамана буде!» (П. Тичина). «Яка ти розкішна, земле, — думала Маланка. — Весело засівати тебе хлібом, прикрашати тебе зелом, завітчувати квітами» (М. Коцюбинський).</i>
«П?» — а : — П».	<i>«Ну що, покатати тебе на літаку?» — запитав Михайло брата і, побачивши благальні очі Андрія, додав: — Тобі не можна, малий іще» (О. Копиленко).</i>
А : «П», а. А : «П!» — а.	<i>Казав пан: «Кожух дам», та слово його тепле (Нар. творчість). Обіцяв вовк: «Буду козі товаришем!» — та капусту їсти не навчився (Нар. творчість).</i>

321

Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Ні (С,с)казав сам собі Василько (Щ,щ)уки я не впіймаю, бо вона прудка.
2. Хлоп'я стежкою лопотить і ще здалеку вигукує (Д,д)ядьку гості з Харкова приїхали.
3. Не знаю чи то мені здалося

чи я й справді (П,п)ішов геть (Б,б)о вовк не пішов геть а так само сидів і світив очима. 4. Ну тепер я пішов по рибу (С,с)казав Василько сестрі (А,а) ти грайся і не плач. 5. Добривечір Одарко (З,з)вернулася тітка до матері а потім і мені кинула (З,з)доров хлопче. 6. Дзик-дзик-дзик! (Б,б)ринить цілими днями в Ониськовому дворі. 7. Наталю дочко дивися ж пильненько бо я нічого не бачу (Г,г)арячково благально шепотіла до матері бабуся (З тв. Григора Тютюнника).

322

Спишіть текст, ставлячи розділові знаки при діалозі, розкриваючи дужки.

У дзеркало дивилося і не могло надивитися на себе небо. Юрко закинув вудочку, і поплавець хитнувся посеред блакиті. Гуп-гуп-гуп! — почулося за спиною. Це Тося прийшла слідком за ним. Минуло багато часу, але Юрко нічого не зловив.

Ти ж знаєш (М,м)овив нарешті Юрко (Щ,щ)о риба боїться коли на річці людно.

Так уже й багато тут (Б,б)уркнула Тося.

Це через тебе не ловиться (Т,т)аки допік він.

То ти такий умілець (Н,н)е хотіла згодитися з такою несправедливістю дівчина.

Через тебе все! (Х,х)отів вимостити на комусь вину.

Ти, мабуть, черв'яка не тим боком почепив на гачок (Н,н)е думала здаватися Тося (А,а) на мене звертаєш.

Нарешті заспокоївшись, Юрко сказав

Колись ми з батьком піймали були сома (П,п)очав розповідь хлопця і, захочений власною вигадкою, додав (П,п)івтора пуда важив.

Та ну?! (З,з)дивувалася Тося.

Якось до нас у місто приїхав пересувний зоопарк (Р,р)озпалювався Юрко (Т,т)ам були леви, жирафи, мавпи, лисиці, а також крокодили.

Одного разу маленький крокодил десь пропав... То я його в озері на вудку через день зловив! (Є. Гуцало).

323

І. Прочитайте текст, підготуйте докладний письмовий переказ, передаючи розмову героїв діалогом, а їхні думки — реченнями з прямою мовою.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

«Ой гарна ж дівчина, як рай, мов червона мальва, повита барвінком!» — думав Лаврін. Мелашка глянула на парубка своїми темними очима, і йому здалося, що на житі блиснули дві зірки.

— Добривечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? — спитав Лаврін.

— До якого села тобі треба? — спитала дівчина, і її голос рознісся, наче в житі загуркотала горлиця.

— До того села, звідки ти сама, — сказав Лаврін.

— Не питай, бо швидко старий будеш, — сказала й усміхнулась.

«Який гарний парубок! Які в нього веселі очі!» — подумала дівчина, поглядаючи скося на Лавріна.

— Дівчино, — промовив Лаврін тихим голосом, — як побачив я тебе, то неначе з криниці погожої води напився (За І. Нечум-Левицьким).

II. Вчимося міркувати і розв'язувати проблему. У вашого друга (подруги) незабаром день народження. Але ви не маєте грошей на подарунок і звертатися до батьків вам незручно, оскільки останнім часом виникали непередбачувані витрати. Як можна привітати з днем народження товариша (подругу)? Чому ви вважаєте, що це буде вдалим вибором?

324

Попрацюйте в парах. Замініть пряму мову непрямою. Перероблені речення запишіть.

1. Кислиця не второпає ніяк: «Чому від мене кривить губи всяк?» (В. Симоненко). 2. «Гарна музика. Вона мені дуже подобається», — заслухано шепнула дівчина (Ірина Вільде). 3. «Цього року, мабуть, урожай буде», — каже Панас (А. Чайковський). 4. Я думала: «Весна для всіх настала, дарунки всім несе вона...» (Леся Українка). 5. «Ми, — пояснює Володько, — побачимо, куди тече та річка. У Лебедях став великий-великий, а на ставу лебеді плавають». 6. «Я стала вільною сьогодні! — різко відказала Марія. — І не хочу йти знову в неволю» (Р. Іваничук). 7. «Сидите? Батьків із їжею чекаєте? — гукнув Василько до жовтодзьобих ластів'ят, потім зітхнув і сказав те, що чув колись від батька: — Ото немає на вас хворостини...» (Григор Тютюнник).

Попрацюйте самостійно. Складіть і запишіть речення, використовуючи у ролі цитат подані висловлювання про мову. Доберіть слова автора до цитат на зразок *як зазначає...*, *як пише...*, *сказав, що...* та інші.

1. Розвиток, збагачення мови — природний процес, і він тісно пов'язаний із життям і діяльністю багатьох поколінь. Все, що відбувається в житті, так чи інакше відтворюється в мові (*А. Коваль*).

2. Геніальні композитори Моцарт і Бетховен, Глінка й Чайковський, Барток і Стравінський користувалися мелодіями у своїй творчості, це значить, що вони чули вібрацію найвищих небес нашої мови (*Д. Павличко*). 3. Слово — клітина мислі, артерія сили духа (*П. Воронько*). 4. Якби ти знав, як багато важить слово (*Іван Франко*).

5. Любіть красу своєї мови,
Звучання слів і запах слів.
Це квітка ніжна і чудова,
Кохання батьківських степів.

Т. Масенко

Ми діти твої, Україно!

I. Попрацюйте в парах. Прочитайте по черзі з однокласником (-цею) текст уголос, дотримуючись правил виразного читання (на читання кожен повинен витратити не більше чотирьох хвилин). Укажіть одне одному на помилки.

МИКОЛА АМОСОВ

Він боявся не смерті, а старості, бо бачив у ній ворога, що заважає повнокровно мислити і діяти. Був справжнім життєлюбом. «Старіти — це погано, але це єдиний спосіб пожити довше», — повторював Микола Амосов. Він боровся з усім, що могло завадити його роботі. Амосов поспішав зробити якнайбільше, був упевнений, що жити треба не заради власних задоволень, а на благо інших людей.

Народився майбутній учений у 1913 р. в російському селі Ольхово неподалік Череповця. Дитинство було нелегким: мати сама виховувала Миколу і його старшу сестру Марію, жили бідно, недоїдали. Після навчання у школі Микола закінчив механічний технікум, вступив на енергетичний факультет заочного Індустріального інституту в Москві, мріючи займатися наукою.

Микола Амосов

Микола Амосов під час операції

Через рік, успішно склавши вступні іспити, Амосов став студентом Архангельського медінституту і за один рік опанував програму двох курсів. У 1939 році Микола Михайлович закінчив медичний інститут з відзнакою, а наступного року отримав ще один диплом з відзнакою як інженер паросилового устаткування електростанцій. У 1940 р. Микола Амосов почав працювати хірургом у Череповецькій міжрайонній лікарні та викладати анатомію і фізіологію у фельдшерській школі.

З перших днів війни з фашистами Амосов працював у комісії з мобілізації, а потім був призначений хірургом польового пересувного шпиталю. Так Микола Михайлович прослужив усю війну. Навчився оперувати всі частини тіла та лікувати будь-які ускладнення. Особливо успішними були операції при пораненнях груднини, суглобів. Після війни Амосов продовжував оперувати: за чотири роки прооперував більше трьох тисяч хворих на туберкульоз та рак легенів. У 1948 р. Микола Михайлович захистив кандидатську дисертацію і був запрошений до Києва на посаду директора клініки грудної хірургії.

З 1952 р. життя Миколи Амосова назавжди було пов'язане з Україною. У цьому році він успішно захистив докторську дисертацію і був обраний завідувачем кафедри у Київському медичному інституті.

Через три роки Амосов організував і очолив клініку серцевої хірургії, яка через два десятиліття стала Інститутом серцево-судинної хірургії Академії медичних наук України.

У 1957 р. під час поїздки до Мексики на Конгрес хірургів Микола Амосов побачив операцію на серці із застосуванням апаратів штучного кровообігу. Купити апарат було неможливо, але для інженера Амосова це не було проблемою. Він розробив власний проект, але необхідних трубок і гепарину проти згортання крові у нас не можна

було знайти. Тоді Микола Михайлович придбав мінімум необхідного на гроші, що залишалися від виділених на відрядження. Апарат був випущений на одному з підприємств Києва. А згодом в Інституті кібернетики був створений спеціальний відділ, де відпрацьовувалися схеми операцій з апаратом штучного кровообігу, проводились фізіологічні дослідження серця за участю інженерів і математиків. Пізніше Амосов розробив власну модель протеза серцевих клапанів.

Микола Михайлович Амосов відчував себе потрібним людям: на його особистому рахунку більше восьми тисяч врятованих хворих і п'ятдесят тисяч пацієнтів, вилікуваних в Інституті серцево-судинної хірургії, який він очолював. Тому він і поспішав зробити якнайбільше, не піддатися наступу старості. Основне в теорії здоров'я та довголіття Амосова — збільшення навантажень на організм, щоденна гімнастика — більше трьох тисяч рухів, біг, сувора дієта.

За 89 років життя Микола Михайлович устиг багато, але є те, що лишилося невиконаним — він не наважився зробити операцію з пересадки серця, про що шкодував: «Нещодавно кубинці серце пересадили, до цього — чехи, поляки. У нас — нічого. Певно, є й моя доля вини». Але переступити через життя хірург не міг. Титули йому ніколи не були потрібні. Шкода тільки, що амосівське формулювання «людина помирає, коли вона вичерпана» стосовно самого Амосова не виправдалося (З календаря).

- II. Підготуйте запитання за текстом і у формі діалогу. Поставте їх по черзі одне одному, послухайте відповіді і проаналізуйте їх.
- III. Знайдіть у тексті слова, що вживаються лікарями. Пригадайте, як вони називаються. Наведіть приклади слів, якими послуговуються музиканти, будівельники, економісти, вчителі.

РОБИМО ВИСНОВКИ Й КОНСТАТУЄМО...

Промайнув рік шкільного життя, попереду — атестація і отримання першого документа про освіту. Ви багато чого навчилися, пройшли шлях від вивчення букв і читання по складах до володіння різними вміннями та навичками: знаєте правила правопису, умієте висловлювати власні думки. Знання мови не обмежується володінням теоретичними відомостями, через нього пролягає шлях до найголовнішої науки — бути Людиною. Набуті вміння стануть у пригоді при встановленні контактів зі співрозмовниками, допоможуть вам знайти своє місце серед людей, стати успішними. Спробуйте визначити, які перешкоди ви подолали за цей рік (або кілька років) і які особисті досягнення можете вважати найбільшим успіхом. Напишіть про це своєму вчителю у формі листа.

Бажаємо гарного відпочинку і підкорення нових висот!

ДОДАТОК

ЗРАЗКИ МОВНИХ РОЗБОРІВ

ФОНЕТИЧНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Зробіть звуковий запис слова.
2. Поділіть слово на склади, вкажіть, скільки в ньому складів, які з них відкриті, а які закриті. Назвіть наголошений склад.
3. Назвіть букви, вимовте звуки.
4. Дайте характеристику звукам:
  - а) голосним — наголошені чи ненаголошені;
  - б) приголосним — дзвінкі чи глухі; тверді, м'які чи пом'якшені.
5. Полічіть кількість букв і кількість звуків.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

У слові *щабель* два склади, перший склад [шча] — відкритий, ненаголошений; другий склад [б'ел'] — закритий, наголошений.

Перша буква *щ* позначає звуки [ш], [ч]. Обидва приголосні, глухі, тверді. Друга буква *а* позначає звук [а] — голосний, ненаголошений. Третя буква *б* позначає звук [б] — приголосний, дзвінкий, твердий. Четверта буква *е* позначає звук [е] — голосний, наголошений. П'ята буква *л* позначає звук [л'] — приголосний, дзвінкий, м'який. Шоста буква *ь* звукового позначення не має. У слові 6 букв і 6 звуків.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Щабель [шча/б'ел'] — 2 склади: перший — відкр., ненагол; другий — закр., нагол.

щ — [ш] — пригол., глух., тв.;

[ч] — пригол., глух., тв.;

а — [а] — голосн., ненагол.;

б — [б] — пригол., дзвінк., тв.;

е — [е] — голосн., нагол.;

л — [л'] — приголосн., дзвінк., м'як.;

ь

---

6 б., 6 зв.

РОЗБІР СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Виділіть закінчення, змінивши форму слова.
2. Позначте основу слова.
3. Виділіть корінь, дібравши спільнокореневі слова.
4. Виділіть префікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).
5. Виділіть суфікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Щоденний.

У слові *щоденний* закінчення *-ий*, яке вказує на те, що це прикметник чоловічого роду в називному відмінку однини. Основа слова — *щоденн-*; до неї входять префікс, корінь і суфікс. Корінь слова *-ден-*; спільнокореневі слова: *день, денний*. Префікс *що-* є синонімом до слова *кожний* і вживається в таких словах: *щорічний, щомісяця*. Суфікс *-н-*; цей суфікс вживається для творення прикметників, наприклад: *радісний, екранний*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Щоденн *ий*

СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Доберіть до поданого слова те слово, від якого воно утворилося.
2. Визначте твірну основу.
3. Позначте словотворчі компоненти.
4. Назвіть спосіб творення слова.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Надзвичайний.

Це слово утворилося від слова *звичайний*. Твірна основа *-звичайн-*, словотворчий префікс *над-*. Отже, слово *надзвичайний* утворене префіксальним способом.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Надзвичайний ← *звичайний* — префікс. сп. тв.

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР РОЗБІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма іменника (називний відмінок однини).
3. Постійні ознаки: а) власна чи загальна назва; б) істота чи неістота; в) рід; г) відміна і група (якщо є);
4. Змінні ознаки: а) відмінок; б) число.
5. Синтаксична роль.

Люблю я ліс (П. Воронько).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Ліс — іменник, початкова форма — *ліс*; загальна назва, неістота, чоловічий рід, друга відміна, тверда група; знахідний відмінок однини; у реченні виступає додатком.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Ліс — імен., п. ф. — *ліс*, загальн. назва, неістота, ч. р., II відм., тв. гр.; Зн. в., одн., додаток.

РОЗБІР ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма прикметника (називний відмінок однини).
3. Постійні ознаки: а) група за значенням (якісний, відносний чи присвійний); б) ступінь порівняння (у якісних прикметників).
4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова (Панас Мирний).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Найбільше — прикметник, початкова форма — *найбільший*; якісний, у найвищому ступені порівняння; належить до твердої групи, вжитий в однині, середньому роді, називному відмінку; у реченні виступає означенням.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Найбільше — прикм., п. ф. — *найбільший*; якісн, найвищий ст. пор.; тв. гр.; одн., с. р., Н. в.; означення.

РОЗБІР ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма числівника (називний відмінок).
3. Постійні ознаки: а) кількісний чи порядковий; б) розряд за значенням (для кількісних: власне кількісний, збірний, дробовий чи неозначено-кількісний); в) група за будовою (простий, складний чи складений).
4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Семеро одного не чекають (Нар. творчість).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Се́меро — числівник, ужитий у початковій формі; кількісний, збірний, простий, ужитий у називному відмінку, в реченні виступає підметом.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Се́меро — числ., п. ф. — *семеро*, кількісн., збірн.; прост.; Н. в., підмет.

РОЗБІР ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма займенника (називний відмінок).
3. Постійні ознаки: а) розряд за значенням; б) особа (в особових займенниках).
4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна (Леся Українка).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

(У) *ме́не* — займенник, початкова форма — *я*; особовий; перша особа однини; ужитий у родовому відмінку; в реченні виступає додатком.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Ме́не — займ., п. ф. — *я*, особов., 1-а ос. одн., Р. в., додаток.

РОЗБІР ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Постійні ознаки: а) вид; б) перехідність; в) дієвідміна.
4. Змінні ознаки: а) спосіб; б) час (якщо є); в) число; г) особа (якщо є); г) рід (якщо є).
5. Синтаксична роль.

Україно, моя Україно! Я для тебе на світі живу (Д. Павличко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Живу́ — дієслово, початкова форма — *жити*, недоконаний вид, неперехідне, належить до першої дієвідміни; вжите в дійсному способі, теперішній час, перша особа однини; в реченні виступає присудком.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Живу́ — дієсл., п. ф. — *жити*; недок. вид, неперех.; I дієвідм.; дійсн. сп., теп. час, 1-а ос. одн.; присудок.

РОЗБІР ДІЄПРИКМЕТНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Особлива форма дієслова.
2. Початкова форма (дієприкметник у називному відмінку чоловічого роду однини).
3. Постійні ознаки: а) активний чи пасивний; б) вид (доконаний чи недоконаний); в) час (теперішній чи минулий).
4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Уся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями (І. Нечуй-Левицький).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Залитою — особлива форма дієслова — дієприкметник, початкова форма — *залитий*; пасивний, доконаний вид, минулий час; однина, жіночий рід, орудний відмінок; у реченні виступає присудком.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Залитою — дієприкм., п. ф. — *залитий*; пасивний, док. вид, мин. час; одн., ж. р. Ор. в.; присудок.

РОЗБІР ДІЄПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Особлива форма дієслова.
2. Граматичні ознаки: а) вид; б) час; в) перехідність.
3. Синтаксична роль.

Набігавшись за день, Кузька лягає біля багаття (І. Цюпа).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Набігавшись — особлива форма дієслова — дієприслівник; доконаний вид, минулий час, неперехідний; у реченні виступає обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Набігавшись — дієприсл., док. вид, мин. час, обстав.

РОЗБІР ПРИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням; б) ступінь порівняння (якщо є).
3. Синтаксична роль.

Більше слухай, а менше говори (Нар. творчість).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Більше — прислівник, вказує на міру і ступінь дії, проста форма вищого ступеня порівняння; у реченні виступає обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Більше — присл., міра і супінь дії, пр. ф. вищого ст. пор.; обстав.

РОЗБІР ПРИЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) похідний чи непохідний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) на які відношення вказує; г) з яким відмінком ужитий.

Хлюпочуться качаточка поміж осокою (Т. Шевченко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Побіж — прийменник, похідний (утворений із двох непохідних прийменників *по* і *між*), складний, виражає просторові відношення, вжитий з іменником в орудному відмінку.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Побіж — прийм., похідн., складн., просторові віднош., з Ор. в.

РОЗБІР СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) група за значенням — сурядний чи підрядний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) група за вживанням — одиничний, повторюваний чи парний; г) що сполучає — однорідні члени речення чи частини складного речення.

Не час минає, а минаєм ми (Л. Костенко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

А — сполучник, сурядний, простий, одиничний, сполучає частини складного речення.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

А — сполучн., сурядн., прост., одиничн., сполучає част. скл. реч.

РОЗБІР ЧАСТКИ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням — модальні, формотворчі чи словотворчі; б) група за значенням модальних часток.

Вогонь і вода — то добро і біда (Нар. творчість).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

То — частка, модальна, вказівна.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

То — частка, модальна, вказівн.

РОЗБІР ВИГУКУ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Група за значенням.

Гей, на коні! Всі у путь! (П. Тичина).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Гей — вигук, спонукальний, уживається для привернення уваги.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Гей — вигук, спонукальн.

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Виділити словосполучення з речення.
2. Пояснити граматичну будову словосполучення:
  - а) знайти головне і залежне слова, поставити питання;
  - б) вказати, якими частинами мови виражені головне і залежне слова;
  - в) вказати — прийменникове чи безприйменникове словосполучення;

Відцвівся сонячний степ (О. Гончар).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Сонячний степ — словосполучення. Головне слово — *степ*, залежне — *сонячний*. Степ (я к и й?) *сонячний*. Головне слово виражене іменником, а залежне — прикметником. Отже, словосполучення іменникове, безприйменникове.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

$$\begin{array}{c} \text{я к и й?} \\ \downarrow \quad \quad \quad \uparrow \text{х} \\ \text{Сонячний степ} \end{array}$$
 — словосполучення іменникове, безприйменникове.

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Визначити тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне чи спонукальне) та емоційністю (окличне чи неокличне).
2. Дати характеристику реченню за його будовою: а) просте чи складне; б) двоскладне чи односкладне; в) непоширене чи поширене; г) повне чи неповне.

3. Якщо речення ускладнене однорідними або відокремленими членами речення, звертаннями чи вставними словами, вказати їх.
4. Розібрати речення за членами і схарактеризувати їх (спочатку розібрати підмет і присудок, потім другорядні члени речення, які входять до складу підмета, після того — ті, які входять до складу присудка).

Збирають світлі, золоті меди веселокрилі та прозорі бджоли (М. Рильський).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними означеннями.

Граматична основа *бджоли збирають*. Підмет *бджоли* виражений іменником. Присудок *збирають* простий дієслівний. *Бджоли* (які?) *веселокрилі*, *прозорі* — узгоджені означення. *Збирають* (що?) *меди* — додаток. *Меди* (які?) *світлі*, *золоті* — узгоджені означення.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Збирають світлі, золоті меди веселокрилі та прозорі бджоли
(Розпов., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, ускладнене однор. означ.)

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

А́брис. Обриси предмета, контур. Контурний малюнок.

Аванга́рдний. Передовий.

Альта́нка. Покрита зверху легка будівля в саду, парку для відпочинку й захисту від сонця, дощу.

Анатомі́я. Наука про будову, функції та розвиток живого організму.

Анота́ція. Стисла бібліографічна довідка, характеристика змісту книжки, статті.

Апо́стол. 1. Кожний із дванадцяти учнів Ісуса Христа, які поширювали його вчення. 2. Гарячий послідовник і проповідник якогось учення, ідеї. 3. Церковна книга, що містить «Діяння апостолів», «Послання апостолів».

А́рія. Вокальний твір для одного голосу, що входить як складова частина до опери.

Археогра́фія. Галузь історичної науки, яка досліджує писемні пам'ятки старовини та виробляє наукові принципи їхнього видання.

Аудито́рія. 1. Зал для читання лекцій, доповідей. 2. Слухачі лекції, доповіді, промови.

Барито́н. Чоловічий голос, за висотою середній між басом і тенором.

Барка́с. 1. Великий багатовесловий човен. 2. Невеличке портове судно.

Без (діалектне). Бузок.

Берлі́на. Річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно.

Бу́сол (бу́сел). Великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом і довгими ногами. Лелéка.

Гені́й. Тут: Особа, наділена геніальністю; надзвичайно творчо обдарована людина.

Гепарі́н. Речовина, яка перешкоджає згортанню крові; міститься у тканинах внутрішніх органів і м'язів тварин.

Геральди́ка. Допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби та їхню історію. Мистецтво гербів.

Глузува́ння. Уїдлива насмішка, висміювання когось або чогось.

Дебютува́ти. Виступати вперше на сцені. Виступати публічно вперше, починати діяльність у якій-небудь галузі.

Дезінфікува́ти. Проводити дезінфекцію, знищувати збудників різних захворювань; незаражувати.

Дженджури́стий. Такий, що пишається, вихваляється своєю зовнішністю й одягом; легковажний.

Дікці́я. Манера вимовляти слова, вимова.

Дубі́на. Тут: дубовий ліс, гай.

Екстравагантний. Той, що привертає увагу своєю незвичайністю, своєрідністю і не відповідає загальноприйнятим звичаям, нормі, моді. Незвичайний, чудний, химерний.

Замулюватися. Заноситися мулом, піском.

Зужитий. Використаний повністю, до кінця; той, що довго був у вжитку, старий. Той, що втратив виразність унаслідок частого повторення, банальний.

Інтелектуальний. Розумовий, духовний.

Історіографія. 1. Наука, що вивчає розвиток і нагромадження знань з історії суспільства, а також історичні джерела. 2. Сукупність історичних творів, що стосуються певного періоду.

Канни. Тут: багаторічна трав'яниста декоративна рослина, що має великі червоні або жовтогарячі квітки.

Кепкування. Насмішкувате ставлення, глузування.

Кітиці. Тут: Скупчення квіток на одній гілці, на одному стеблі; суцвіття.

Кнур. Самець свині.

Колосальний. Надзвичайно великий, величезний.

Консерваторія. Вищий музичний навчальний заклад.

Консул. Урядова особа, що представляє і захищає інтереси своєї держави та її громадян в іншій державі.

Крамбола. 1. Бунт, заколот. 2. Антидержавні погляди, висловлювання.

Кредит. Надання в борг матеріальних цінностей, грошей; позика.

Кустратий (діалектне). Кудлатий.

Лауреат. 1. Звання, що надається за видатні досягнення в галузі науки, мистецтва, а також особа, удостоєна цього звання. 2. Переможець на фестивалях, конкурсах.

Левада. Присадибна ділянка землі з сінокосом, городом та плодовим садом або іншими деревами.

Лепеха. Трав'яниста багаторічна рослина з довгими мечоподібними листками й гострим запахом; айр.

Ліцман. Тут: Провідник суден, добре обізнаний навігаційними умовами певної ділянки моря, річки, каналу тощо.

Маніфестація. 1. Масовий політичний виступ для вираження солідарності, підтримки або протесту, а також масова вулична процесія з цією метою. 2. Вияв, свідчення чого-небудь.

Маститий. Той, що заслужив загальну повагу, визнання своєю багаторічною плідною діяльністю.

Мецо-сопрано. 1. Жіночий голос, середній за регістром. 2. Співачка з таким голосом.

Мжічка. Дуже дрібні краплі води, які насичують повітря, мряка; дрібний, густий дощ.

Моріжók. Густа молода трава.

На́ція. Форма історичної спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру.

Одержі́мий. 1. Той, що перебуває в полоні якогось почуття, ідеї, настрою. 2. Божевільна людина. 3. Той, хто до самозабуття чимось захоплений, закоханий у яку-небудь справу.

Ора́тор. Той, хто володіє мистецтвом виголошування промов. Той, хто виголошує промову, промовець.

Пла́вні. Заболочені, порослі вологолюбною рослинністю низькі береги річок, що затоплюються під час повені.

Плея́да. Група видатних діячів певної епохи, які пов'язані спільністю поглядів, завдань, напрямів.

Потенціа́льний. Той, що за першої нагоди може стати ким-небудь; можливий.

Пю́пітр. Підставка для нот або книжок у вигляді похилої рамки або дошки.

Реа́льна гімна́зія. Середній навчальний заклад у XIX — на початку XX ст., у якому віддавалася перевага природничим і точним наукам.

Регі́стр. Тут: Частина звукоряду, що займає певне положення по висоті звучання й має однаковий тембр.

Репертуа́р. Сукупність творів, що виконуються в театрі, на концертній естраді; ролі, номери, музичні чи літературні твори, які виконуються ким-небудь.

Реце́нзія. Стаття, що аналізує та оцінює який-небудь твір, спектакль, концерт. Критичний розбір твору, праці з метою рекомендації їх до друку, захисту.

Ряст. 1. Багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квіточками, зібраними в китиці. 2. Зелень, трава; земля, вкрита зеленню, травою.

Сенте́нція. Вислів повчального характеру.

Славі́ст. Фахівець зі слов'янської філології.

Сосня́к. Сосновий гай, ліс; соснова памолодь.

Стовбі́чити. Стояти, різко підноситися над навколишньою поверхнею. Видаватися, виступати над поверхнею, вирізнятися серед навколишнього простору.

Тембр. Характерне забарвлення звуку, завдяки якому звучання одного музичного інструмента або голосу відрізняють від іншого.

Терикон. Конусоподібний насип порожньої породи на поверхні землі біля шахти, копальні.

Терні́. 1. Зарості колючих рослин. Місце, заросле колючими кущами. 2. Про труднощі, страждання на життєвому шляху людини, прикрощі.

Тїтар. Церковний староста.

Трамонтан. Назва холодного північного і північно-східного вітру в Італії та на півночі Іспанії.

Універсал. 1. Розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) у XVII—XVIII ст. 2. Звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані в 1917—1918 рр. Центральною Радою.

Уніфікувати. Зводити що-небудь до єдиної форми, системи, єдиних нормативів.

Фізіологія. 1. Біологічна наука, що вивчає функції живого організму та процеси, які відбуваються в ньому. 2. Життєві функції живого організму або його частин, процеси, що відбуваються в ньому, та закони, що ними керують.

Флюс. Тут: Речовина, яку наносять на поверхню з'єднаних частин під час зварювання для видалення забруднень і продуктів окислення при автоматичному зварюванні.

Чебрець. Дикоростуча напівкущова медоносна рослина, що має пряме стебло з лілуватро-рожевими (іноді білими) квітками; використовується в медицині.

Шелюга́. Верба гостролиста. Зарості верби.

Ясі́р. Бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські, польські землі з XV до середини XVIII ст. Полон, неволя.

Д

дзи́га — юла́
дозві́лля — досу́г
до́пит — допрóс
до́свід — о́пыт
до́слід — о́пыт, експеримéнт
дослі́дження — иссле́дование,
изыска́ние

Ж

жага́ — жа́жда
же́врїти — тлеть
жнива́ — страда́

З

забо́бн — суевéрие
завзя́тий — упóрний
заперéчення — отрица́ние
захóплення — увлече́ние
зва́ба — обольще́ние, собла́зн
звїтя́га — до́блесть
звору́шливий — трóгательный
зга́рище — пожа́рище
зі́лля — трава́
злі́дні — ни́цета́
знаря́ддя — ору́дие
знева́га — пренебреже́ние

К

кажа́н — лету́чая мышь
каламу́тний — му́тний
капелю́х — шля́па
карта́тий — кле́тчатый
кат — пала́ч
кашкéт — фура́жка
кво́лий — сла́бый
кийо́к — па́лка, па́лочка
кілим — кове́р
ковзани́ — коньки́
коло́шкати — беспоко́ить

комо́ра — кладова́я
копа́лини — ископа́емые
крем'яни́й — кремне́вый
кри́ця — сталь
ку́пина — ко́чка
ку́холь — кру́жка

Л

ланцю́г — це́пь
ластови́ння — весну́шки
лата́ття — кувши́нка, водяна́я лі́лія
ле́мент — крик
листува́тися — переписува́тися
лічба́ — сче́т
ліщи́на — оре́шник
люсте́рко — зе́ркальце

М

ма́рево — видéние
марно́вірство — суевéрие
меткий — бы́стрый, прово́рний
ми́лиця — костьо́л
мимохі́дь — мимохо́дом
мимохі́ть — нево́льно
міро́шник — ме́льник
млин — ме́льница
мля́вий — вя́лый, медлі́тельный
мул — ил
му́ляр — ка́менщик

Н

набрида́ти — надоеда́ть
набува́ти — приобрета́ть
нава́ла — наше́ствие
навви́передки — наперегонки́
навіже́ний — безу́мный
навшпи́ньки — на цы́почках
нагляда́ч — надзира́тель
надса́дно — надры́вно
на́клеп — клеветá
намі́сто — бу́сы
натхне́ння — вдохнове́ние
наща́док — пото́мок

невдóвзі — вскóре
невід'ёмний — неотъёмлемый
нега́йно — немéдно
незгра́бний — неуклю́жий
німува́ти — молча́ть
но́чви — ко́рыто
нудьга́ — ску́ка

О

обважні́лий — отяжелéвший
одаро́вання — ода́рённость,
дарова́ние
обладу́нки — доспе́хи
обло́га — оса́да
обрис — очерта́ние
о́брій — горизóнт
огі́да — отвращéние
огрядні́й — дорóдный, по́лный
односта́йний — единаду́шный
о́желедь — гололе́д
оксамі́т — ба́рхат
о́пади — оса́дки
опині́тися — очути́ться
о́плески — аплодисме́нты
ополо́нка — про́рубь
очере́т — ка́мыш
очо́лити — возгла́вить
ошукáти — обма́ну́ть
оща́дливий — бережли́вый

П

па́зур — ко́готь
пальне́ — горю́чее
парасо́лька — зо́нтик
паркáн — забóр
перетвори́тися — преврати́ться
перлі́на — жемчу́жина
під'юджува́ти — подстрека́ть
плесо́ — плес
плин — течéние
по́вінь — наводне́ние, па́водок
повсякде́нний — повседне́вный

пода́льший — дальне́йший
по́спіх — поспе́шность
поту́жний — мо́цный, могу́чий
по́штовх — толчо́к
пра́щур — пре́док
прива́блювати — привлека́ть
прива́тний — лі́чный, ча́стный
приві́д — по́вод
приго́ломшливий —
ошеломі́тельный
прикраса́ — украше́ние
примхлі́вий — прихотлі́вый,
причу́дливий
припу́щення — предпо́ложение
притама́нний — прису́щий,
сво́йственный
прові́дний — основно́й, веду́щий
промо́ва — речь
пру́дкий — бы́стрый
пу́стоці — ша́лости

Р

ріди́на — жи́дкость
ро́збрат — раздо́р
розгалу́жений — разветвле́нный
розма́тий — разнообра́зный
руді́й — ры́жий
рушні́ця — ружьё

С

сади́ба — уса́дба
сва́рка — ссо́ра
свідо́мий — созна́тельный
свідо́мість — созна́ние
сенс — смы́сл
серве́тка — салфе́тка
серпа́нок — ды́мка
скарбні́ця — сокрови́щница
скля́р — стекольщи́к
скри́ня — сунду́к
спантели́чити — сбить с то́лку
спересе́рдя — в сердця́х, со зла́

спомин — воспоминание
спритний — ловкий
сприятливий — благоприятный
сваці — млекопитающие
ставок — пруд
сторчма — стоймя
строкатий — пестрый
сузір'я — созвездие
суніця — земляника
схаменутися — опомниться

Т

терезі — весы
тесляр — плотник
торік — в прошлом году
тубілець — туземец
тужавіти — затвердевать
тьмяний — тусклый
тютюн — табак
тямити — понимать

У

узбіччя — обочина
узгір'я — холм
узлисса — опушка
урочистий — торжественный
усвідомлювати — осознавать
уява — воображение
уявлення — представление

Ф

фахівець — специалист
фіранка — занавеска
фортеця — крепость

Х

харчі — пища
хаща — чаща
хвацько — лихо, браво
хиба — погрешность, недостаток
хибний — ошибочный
хисткий — шаткий, зыбкий

хмарочос — небоскрёб
хмиз — хворост
хуга — метель
хутко — быстро

Ц

цвіркун — сверчок
цебрó — большое ведро
цегла — кирпич
цупкий — крепкий, твёрдый
цятка — точка, пятнышко

Ч

чавун — чугун
чагарник — кустарник
чвара — раздор, ссора
чепурний — опрятный
черниця — монахиня
чимдуж — что есть сил
човен — лодка
чорниця — черника

Ш

шана — уважение
шар — слой
швець — сапожник
шибка — оконное стекло
шкіра — кожа
шуліка — коршун

Щ

щабель — ступень
щогла — мачта

Ю

юрба — толпа
юшка — суп, уха

Я

яр — овраг

ЗМІСТ

Дорогі друзі!	3
---------------------	---

ВСТУП

П. Перебийніс «Вітчизно, я слово зелене...»	4
§ 1. Розвиток української мови	5
<i>Корисна порада</i>	8
<i>Плекаймо слово</i>	9
<i>Розвиток мовлення</i> . Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки	10
<i>Культура спілкування</i> . Обмін враженнями про твір мистецтва	13

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Просте речення. Двоскладне й односкладне просте речення	15
<i>Плекаймо слово</i>	22
<i>Розвиток мовлення</i> . Повторення вивченого про текст, стилі і типи мовлення	22
<i>Корисна порада</i>	25
<i>Ми діти твої, Україно!</i> Відкриття Івана Пулюя	26

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 3. Складне речення. Складносурядне речення, його будова і засоби зв'язку в ньому	29
<i>Плекаймо слово</i>	32
§ 4. Смыслові зв'язки між компонентами складносурядного речення	33
<i>Плекаймо слово</i>	37
§ 5. Розділові знаки в складносурядному реченні	37
<i>Розвиток мовлення</i> . Переказ тексту наукового стилю	42
<i>Мовний розбір</i> . Синтаксичний розбір складносурядного речення	44
<i>Плекаймо слово</i>	46
Контрольні запитання і завдання	47
<i>Ми діти твої, Україно!</i> Досліджувач життя нашої планети	47

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 6. Складнопідрядне речення. Будова складнопідрядного речення і засоби зв'язку в ньому	51
<i>Корисна порада</i>	56
§ 7. Складнопідрядні речення з підрядними означальними	56
§ 8. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними	61
<i>Розвиток мовлення</i> . Тематичні виписки як засіб засвоєння і запам'ятовування почутого і прочитаного	65

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ

§ 9. Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, ступеня, порівняльними	68
<i>Плекаймо слово</i>	72
<i>Ми діти твої, Україно!</i> Великий будівничий мостів	73
§ 10. Складнопідрядні речення з підрядними місця і часу	75
§ 11. Складнопідрядні речення з підрядними умови, причини і мети	78
§ 12. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими і наслідковими	82
<i>Розвиток мовлення.</i> Наукове повідомлення	85
<i>Культура спілкування.</i> Виступ перед аудиторією	87
<i>Корисна порада</i>	87
<i>Мовний розбір.</i> Синтаксичний розбір складнопідрядного речення	88
<i>Ми діти твої, Україно!</i> Перший президент України	90
§ 13. Складнопідрядні речення з кількома підрядними	93
<i>Мовний розбір.</i> Синтаксичний розбір складнопідрядного речення з кількома підрядними	99
<i>Плекаймо слово</i>	100
<i>Розвиток мовлення.</i> Переказ тексту публіцистичного стилю	101
Контрольні запитання і завдання	103

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 14. Сміслові відношення між компонентами в безсполучниковому складному реченні	105
<i>Плекаймо слово</i>	109
§ 15. Кома і крапка з комою в безсполучниковому складному реченні	110
§ 16. Двокрапка в безсполучниковому складному реченні	113
<i>Ми діти твої, Україно!</i> Знавець Сходу	116
§ 17. Тире в безсполучниковому складному реченні	118
<i>Плекаймо слово</i>	121
<i>Ми діти твої, Україно!</i> Геніальна дочка українського народу	122
<i>Розвиток мовлення.</i> Переказ із творчим завданням	124
<i>Мовний розбір.</i> Синтаксичний розбір безсполучникового складного речення	126
Контрольні запитання і завдання	129

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

§ 18. Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком	131
§ 19. Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком	136
<i>Розвиток мовлення.</i> Тези статей на морально-етичні та суспільні теми	140
<i>Мовний розбір.</i> Синтаксичний розбір складного речення з різними видами зв'язку	142
<i>Ми діти твої, Україно!</i> Чародійка оперної сцени	145
<i>Розвиток мовлення.</i> Твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему	147
Контрольні запитання і завдання	150

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

- § 20. Звуки мови, їх вимова і позначення на письмі 152
Ми діти твої, Україно! Реформатор українського театру 156
Розвиток мовлення. Дискусія на морально-етичну тему 158
Культура спілкування. Чи вмієте ви сперечатися? 160

ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ

- § 21. Лексика. Групи слів за походженням, уживанням і значенням.
Фразеологізми 162
Корисна порада 164
Ми діти твої, Україно! Піонер української авіації 167
Розвиток мовлення. Переказ тексту художнього стилю 169
Ми діти твої, Україно! Олександр Довженко 171

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

- § 22. Значущі частини слова, основні способи словотвору, орфограми
у префіксах і суфіксах 173
Плекаймо слово 176

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

- § 23. Іменник. Прикметник. Числівник. Займенник 177
Корисна порада 177
Плекаймо слово 181
Ми діти твої, Україно! Першовідкривач місячної траси 181
Розвиток мовлення. Оповідання на самостійно обрану тему 184
- § 24. Дієслово, його особливі форми. Прислівник 186
Розвиток мовлення. Ділові папери. Заява. Автобіографія. Анкета 189
- § 25. Букви *н* і *nn* у різних частинах мови 193
- § 26. *Не* з різними частинами мови 196
- § 27. Службові частини мови та вигук 200
Ми діти твої, Україно! Відкривач дороги до зірок 204

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

- § 28. Словосполучення і речення. Розділові знаки у простому реченні 206
Корисна порада 209
Плекаймо слово 210
- § 29. Види складних речень. Розділові знаки в складних реченнях 210
- § 30. Способи передачі чужого мовлення 214
Ми діти твої, Україно! Микола Амосов 217

ДОДАТОК

- Зразки мовних розборів 220
Тлумачний словник 229
Українсько-російський словник 233